

Беране, 2022.

ТОКОВИ

Часопис за научна, књижевна и друштвена питања
Број 2/2022

Редакција

Проф. др Здравко Делетић
Проф. др Радован Стојановић
Проф. др Саша Поповић
Проф. др Велибор Спалевић
Проф. др Александар Животић
Др Милован Живковић
Др Никола Маројевић
Мр Миливоје Бабовић
Мр Туфик Софтић
Мр Рита Барјактаровић
Будо Мојашевић
Слободан Стојановић
Велимир Ралевић
Лука Радојевић

Лектор

Ивана Стијовић

Уредник издања

Велимир Ралевић

Секретар

Милан Цикић

Издавач

ЈУ Центар за културу - Беране

За издавача

Тамара Кеџић
в.д. директорке
ЈУ Центар за културу - Беране

Ул. Милоша Малишића 11
84300 Беране
e-mail: czkba@t-com.me

Досадашњи гл. и одг. уредници

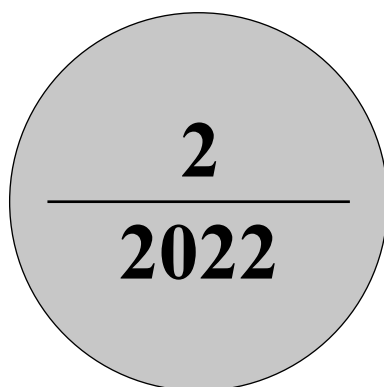
Миомир Дашић
Рајко Богојевић
Љубомир Бојовић
Милија Коматина
Иван С. Раичевић
Миодраг Бобо Радуновић
Драшко Дошљак
Будо Мојашевић
Дамјан Тулафић

ТОКОВИ

ЧАСОПИС ЗА НАУЧНА, КЊИЖЕВНА И ДРУШТВЕНА ПИТАЊА

БЕРАНЕ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Prof. dr Budimir LAZOVIĆ

SPOLJNA POLITIKA I DIPLOMATIJA CRNE GORE KRAJEM XIX I POČETKOM XX VIJEKA I ULOGA VOJVODE GAVRA VUKOVIĆA

Apstrakt: U drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka u Crnoj Gori ukrštala su se ratna zbivanja, vođeni su pregovori o miru, javljaju se diplomatski zapleti, ispoljene i hegemonističke pretenzije velikih evropskih sila na balkanske prostore. Vođena je mukotrpana borba za sprovođenje odluka Berlinskog kongresa i za učvršćivanje nezavisnosti. U takvim okolnostima i u uslovima neograničene vlasti knjaza, odnosno kralja Nikole, uloga vojvode Gavra Vukovića bila je veoma značajna. U radu je dat pregled odnosa Crne Gore sa pojedinim državama.

Vojvoda Gavro je uvijek nastojao da na najbolji način služi interesima države, njenom integritetu, dostojanstvu i prestižu u svijetu. Diplomaciju je poimao kompleksno, svjestan da se međudržavni odnosi zasniavaju na interesima i stoga je, sagledavajući sumornu ekonomsku realnost u državi, posvećeno i neumorno radio na uspostavljanju ekonomskih veza sa inostranstvom. Bio je duboko svjestan međuzavisnosti politike i ekonomije, unutrašnjeg razvoja i spoljne politike i položaja male države u međunarodnim odnosima.

Diplomatska i državnička misija vojvode Gavra kao utemeljivača diplomatije Crne Gore, daje značajne i aktuelne poruke za ovovremenu diplomatiju i razvoj Crne Gore.

Glavne riječi: Crna Gora, vojvoda Gavro, Berlinski kongres, spoljna politika, diplomatija, utemeljivač, misija, država, nezavisnost, integritet, identitet, pregovori, mir.

***

Druga polovina XIX i početak XX vijeka, sa sigurnošću se može reći, spada među najburnija i prelomna po mnogo čemu razdoblja u istoriji Crne Gore. To je vrijeme kada Crna Gora nastavlja niz oslobodilačkih ratova. Tu je nezaobilazan ustanak u Hercegovini 1875 i 1876 godine, u kojem je uplitanje moćnih evropskih država bilo vidljivo u pretenzijama

za ostvarenje hegemonističkih interesa na Balkanu, uglavnom na štetu balkanskih naroda. To je doba postepenog napuštanja plemenskog načina života i sporo, mukotrпно nastajanje modernih oblika organizovanja države, uz formiranje prvih institucija - počev od državne administracije, sudstva, školstva, zdravstva, te slabijih oblika privređivanja i trgovine i dr. Tu je istorijski datum 13. jul 1878 godine, kada je Crna Gora na Berlinskom kongresu stekla međunarodno priznanje i međunarodnopravni državni subjektivitet.

Poslije velikih ratova 1876 – 1878 između Crne Gore i Turske nastali su politički zapleti i počele mučne godine, gotovo u istoj mjeri teške kao i ratna zbivanja. Bilo je mnogo diplomatskih zapleta, pograničnih incidenata i teških pregovora u vezi sa realizacijom odluka Berlinskog kongresa. Bilo je potrebno trezvano i realistično sagledati međunarodne okolnosti i, posebno, povezanost ratnih zbivanja sa političkim i diplomatskim odnosima, geopolitičkom i socio-ekonomskom zbiljom, okoštalom tradicijom i aktuelnim civilizacijskim tokom. U tom krajnje nepovoljnom stanju poslije sticanja nezavisnosti, kao imperativ vremena, nametnula se nasušna potreba za uspostavljanjem dobrih odnosa sa velikim silama i susjedima i jačanjem integriteta i ugleda države u svijetu.

Crna Gora i njena spoljna politika krajem XIX i početkom XX vijeka (pa i diplomatija kao njeno oruđe), moraju se posmatrati u kontekstu međunarodnih odnosa i unutrašnjih prilika toga vremena. Velika istočna kriza koja će se u Crnoj Gori ogledati u ogromnim naporima, žrtvama i vojnim uspjesima u Veljem ratu rezultirala je novom podjelom interesnih sfera između velikih sila. Time se „slamka“ crnogorske državnosti i subjektiviteta morala ponovo „povijati“ novim „vihorovima“ i Istoka i Zapada. Sporazum iz Rajhštata (1876) i Budimpeštanska konvencija (1877) između „vjekovnih zaštitnica“ Rusije i Austro-Ugarske, otvorili su put za okupaciju Bosne i Hercegovine od strane Habsburške monarhije, ali i u velikoj mjeri poništili ratne uspjehe Crne Gore u Hercegovini (utvrđujući trajni bedem za ostvarivanje njenih ambicija na zapadu). Istovremeno, potpisano primirje u Jedrenu (1878) između Otomanskog carstva i Rusije i njenih saveznika, otvoriće prostor za mukotrпne, višegodišnje napore Crne Gore za potvrđivanje teritorijalnih prava i demarkaciju na svojim istočnim granicama.

Svu brutalnost interesa velikih sila, Crna Gora će, kao konstante u međunarodnim odnosima, osjetiti ubrzo na svojim nejakim leđima, u praktičnom poništavanju San-Stefanskog mirovnog ugovora, čijim odredbama nije samo dobila međunarodno priznanje nezavisnosti, već je i višestruko uvećala svoju teritoriju. Snažno angažovanje Velike Britanije i Austro-Ugarske, uz podršku Francuske i Italije, koje su usmerene na slabljenje ruskih pozicija na Balkanu, rezultiralo je revidiranjem pomenutog ugovora na Berlinskom kongresu 1878. godine. Događaji oko ovog istorijskog trenutka, kao i odluke Berlinskog kongresa, mogu se smatrati

i vododjelnicom u spoljnoj politici i diplomatiji Crne Gore. Naime, očigledna nemoć i izostanak diplomatskih kapaciteta, najbolje su odslikani ignorancijom crnogorskih predstavnika kao pregovaračkih subjekata tokom kongresne rasprave, donošenja zaključaka i njihovim postavljanjem u poziciju pukog posmatrača dok se kroje granice sopstvene zemlje. Odluke Berlinskog kongresa otvoriće vrata uključenju Crne Gore u međunarodne odnose modernog doba i postaviti pred nju izazove samostalnijeg utvrđivanja spoljne politike i izgradnje kapaciteta za njeno sprovođenje u narednim decenijama.

Balkan je od kraja XVIII vijeka postao interesna zona velikih sila zbog geopolitičkih, hegemonističkih pretenzija, ali i ekonomskih interesa. Takvi interesi velikih sila uticali su ponajviše na odnose između balkanskih država.

Međunarodni položaj Crne Gore nakon sticanja nezavisnosti bio je izuzetno složen zbog destruktivnog odnosa - ne samo Porte, već i moćnih evropskih država u izvršavanju odluka Berlinskog Kongresa, posebno u vezi sa ustupanjem Plava i Gusinja.

Unutrašnje prilike bile su veoma nepovoljne, a u nekim periodima čak dramatične. Krajnja iscrpljenost prirodnih resursa, osobito u vrijeme i poslije Hercegovačkog ustanka, zatim „niz gladnih godina doveo je bio narod do smrtne iznemoglosti, a državu do prezaduženja, jer je morala spasavati narod od pomora od gladi“¹

Glavni, strateški ciljevi spoljne politike Crne Gore u posmatranom periodu bili su borba za oslobođenje i teritorijalno proširenje, sticanje nezavisnosti i dobijanje međunarodnog legitimiteta, očuvanje samostalnosti i teritorijalnog integriteta, te jačanje međunarodnog položaja i afirmacija u međunarodnim odnosima radi ubrzanog razvoja i učvršćivanja stečene nezavisnosti i ubrzanog razvoja.

Složenost međunarodnog položaja i težina istorijskih izazova pred kojima se našla Crna Gora krajem XIX i početkom XX vijeka moraju se neizostavno posmatrati i kroz diplomatsko djelovanje vojvode Gavra Vukovića. Uloga vojvode Gavra kao dugogodišnjeg ministra inostranih djela (1889-1905) u kreiranju spoljne politike, te u uspostavljanju i funkcionisanju diplomatije kao instrumenta spoljne politike - višestruko je značajna i nezamjenjiva.²

Imajući u vidu realno stanje, nezavidnu materijalno-finansijsku situaciju i manjak stručnih kadrova, može se reći da je Crna Gora u orbitu

¹ Vuković Gavro, Memoari, Obod, Cetinje, 1999 str. 454.

² Iz knjige Pantelije Jovovića, „Crnogorski političari“ – Vreme, A.D. Beograd, 1924. str. 10. Citiramo dio o vojvodi Gavru Vukoviću „On ima zasluga i to velikih zasluga. Njegova je poglavita zasluga uspostava diplomatskih odnosa između Crne Gore i ostalih evropskih država. Biti ministar spoljnih poslova jedne države decenijama znači krunisati svoj rad uspesima i neuspesima, znači vezati tesno svoje ime za sudbinu države“.

moderne diplomatije krajem XIX vijeka krenula sa „gole ledine“. To je bio „put u nepoznato“³.

Ministar Vuković je dobro spoznao značaj dobrih odnosa sa susjednim narodima i državama i posebno sa velikim silama. Isto tako bio je duboko svjestan u višeslojnom pogledu položaja malih država u međunarodnim odnosima. Više od bilo kakvog opisa o tome govore citati iz Mo-moara. Prema vojvodi Gavru „mali narodi imaju teže obaveze od velikih sila. Moraju ulagati dopunske napore na vlastitoj samoizgradnji državnog života, ukoliko misle da opstanu u konstelaciji interesa i sfera uticaja velesila“⁴. „Nema više nesreće za male države od precijenjivanja svoje snage, naročito u spoljnoj politici... Iz te pogriješke pada se u samoobmanu, a iz nje u nedogledne neizvjesnosti koje mogu biti fatalne i za opstanak njihov... Veliki se igraju sa sudbinom malih nemilosrdno, od čega mali narodi stradaju, a često i propadaju“⁵. „Diplomatska služba po vojvodi Vukoviću, naročito malih naroda ne smije da se pasivizira, uspava ili zadovolji privremenim ili trenutnim uspjesima. Interesi malih država nikad nijesu u toj mjeri zaštićeni da ih ne bi trebalo svakim povodom braniti i insistirati na njihovom proširivanju“⁶.

³ Diplomatska služba, zbog oskudnih finansijskih sredstava i nedostatka kvalifikovanih kadrova bila je neizgrađena i nerazvijena. I prije sticanja nezavisnosti formirana je (1874. godine) Knjaževska kancelarija za spoljne poslove (kao posebno odjeljenje Senata), ali se zbog objektivnih okolnosti i velike istočne krize nije osvjedočila po nekom aktivnom djelovanju. Godine 1902. nakon donošenja Zakona o Knjaževskoj vladi i Državnom sovjetu među formiranim ministarstvima je Ministarstvo inostranih djela. (Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore, Novinsko izdavačka ustanova „Vojska“, Podgorica-Beograd, 1996, str. 289 i 299.)

„Crnogorsko ministarstvo inostranih djela imalo je krajem XIX vijeka samo tri službenika: ministra i dva sekretara, a pred početak Balkanskog rata na platnom spisku ovog ministarstva bilo je sedam činovnika: ministar, načelnik Ministarstva, četiri sekretara i pisar“. U Crnogorskoj diplomatiji sve do 1905. godine nije bilo pisanih pravila i instrukcija. (Vidjeti: Andrijašević M. Živko, „Knjaz Nikola o Srbiji i srbijansko-crnogorskim odnosima u memoarima vojvode Sima Popovića“, u: *pero i povest – srpsko društvo u sjećanjima*, Filozofski fakultet, Beograd, 1999, str. 272.)

Vojvoda Gavro je zabilježio u Memoarima kako je jednu crnogorsku delegaciju u posjeti Beogradu savjetovala knjeginja Milena. „Pokažite se da ste gospoda, da ste ozbiljni. Ponašajte se sa svakim ljubezno, nemojte se kočiti, jer ukočenost pokazuje nevaspitanje i neznanje. Ukočenost je maska gluposti. Budite prirodni, ali i dostojanstveni. Govoreći, nemojte vikati, niti se mnogo smijati. Ni u kakvoj prilici nemojte se zaboravljati, jer ste posmatrani i kad vi ne mislite. Na trpezu budite pristojni i umjereni. Niti se mnogo čudite, niti mnogo kritikujte. Jedan prema drugome budite predusretljivi, da se vidi da kod nas postoji disciplina, da mlađi prepoznaju starijega“ Vuković Gavro, *Memoari, Obod, Cetinje* 1999, str. 546.)

⁴ Isto, str. 41.

⁵ Isto, str. 751.

⁶ Isto, str. 45 i 46.

U vrijeme o kojem je riječ, spoljna politika Crne Gore bila je potpuno okrenuta ka Rusiji kao sili zaštitnici. O politici toga doba akademik Dragan K. Vukčević kaže „Posljednjih nekoliko vjekova, posebno u vrijeme vladavine dinastije Petrovića, i unutrašnja i spoljna politika bile su u znaku ostvarivanja onog što bismo mogli nazvati sjeveroističnim putem ili prolazom“. Što se pak tiče savremenog usmjerenja društva, on primjećuje „Ako je spoljna politika pokazatelj onoga što se dešava i na unutrašnjem planu, onda mi se čini da se u Crnoj Gori oblikuje orijentacija koju bismo metaforički mogli nazvati traganje za jugozapadnim putem ili prolazom“.⁷

Vojvoda Gavro je formiran pod uticajem zapadne kulture⁸, i u nekim njegovim razmišljanjima i potezima mogu se, i pored potpune okrenutosti Rusiji, nazreti izvjesne naznake orijentacije ka jugozapadu. Pri tome imamo u vidu ono što je pisao u Memoarima o saradnji sa Italijom i Francuskom, njegovu kritičnost prema izvjesnim potezima i ponašanju Rusije, te uočavanje potrebe za osamostaljivanjem od presudnog uticaja ruske politike i diplomatije, i na koncu, zalaganje za modernizaciju, kao i sluh za razvijene ekonomske odnose sa inostranstvom.

Ključni spoljno politički partner Crne Gore bila je Rusija kao sila zaštitnica.⁹ Rusija je Crnu Goru, osim politički i moralno, podržavala materijalno i finansijski. Ali nije bilo investicionih ulaganja u proizvodne kapacitete radi korišćenja prirodnih potencijala, što je jedino sigurna i trajna osnova za razvoj. U Memoarima vojvoda Gavro piše „Kod ruske diplomatije vladala je neka odvrtna predrasuda prema svemu što je Crna Gora za svoj bolji razvitak preduzimala. Šta će Crnoj Gori železnica, šta će putevi, a zašto pristaništa? Za Crnu Goru nije civilizacija, već treba da ostane za vazda kao jedan vojni logor u patrijarhalnom obliku“.¹⁰

Vojvoda Gavro je oštro reagovao na saopštenje ruskog otpravnika poslova Solovjeva u kom se traži da Crna Gora odustane od sklapanja tajnog ugovora o savezu sa Srbijom, jer osim saveza sa Rusijom „drugi savezi za vas su izlišni“¹¹ (iako su ti pregovori vođeni uz saglasnost Rusije). Vojvoda Gavro je bio uvjerenja da je to bio udarac samostalnom kretanja Crne Gore u spoljnoj politici. Iz pogleda vojvode Gavra proizilazi da, uko-

⁷ Vukčević K. Dragan, „Građanski identitet čuva Crnu Goru“, Novi Magazin, br. 377, Beograd, 2018. Str. 18 i 19.

⁸ Vuković Slobodan, „Ugradio sebe u temelje crnogorske državnosti“, Tokovi, br. 2, Berane, 2007, str. 175.

⁹ Vuković Gavro, Memoari, op.cit, str. 454. „Naš Gospodar vazda je bio stožer rusofilstva u Crnoj Gori“ (Isto, str. 641.)

¹⁰ Isto, str. 714. „Mi nijesmo imali načina baviti se sa tom predrasudom, niti Rusiju prizivati neposredno u pomoć ma u čemu što bi nas moglo udaljavati iz tog stanja, koje je ona s uvjerenjem, ali pogrešno, zamišljala da je najspasonosnije za Crnu Goru“.

¹¹ Isto, str. 651. Vojvoda Gavro primjećuje da se događaji istoriski ponavljaju i podsjeća da su Rusi stavili „veto“ na Sporazum između Crne Gore i Srbije u vrijeme Hercegovačkog ustanka.

liko spoljna politika na prvo mjesto stavlja sopstvene aktuelne i dugoročne interese, ona treba da se oslobodi diktata ruske diplomatije koja „našu samostalnu radnju u spoljnoj politici nije mogla da trpi ni u kom slučaju“, već je „zahtijevala da budemo njeni „posilni“, bez svoje inicijative“¹². Iako Crna Gora, kako piše vojvoda Gavro, nikad nije pomišljala a kamo li preduzimala ono što bi moglo biti na štetu velikim interesima Rusije na Balkanu, znalo se da „ona nije nikad trpjela da Crna Gora diše duhom jedne samostalne države“¹³. U vezi odnosa sa Rusijom vojvoda Gavro kaže „Moj položaj bio je veoma težak, između nemarnosti našeg dvora prema ruskim poslanicima, ma i servilnostima mojih kolega prema njima... Ja sam izabrao bio jednu pristojnu sredinu a naime: da služim domovinu i Gospodara na prvom mjestu, da prema ruskim poslanicima budem predusretljiv, široko povjerljiv, ali nikako njihov reporter“¹⁴. Shodno devizi o sudbinskoj povezanosti Crne Gore i Rusije (kojom su Crnogorci bili slijepo obuzeti), odnosi sa drugim silama nijesu napredovali. „Zasljepljeni smo bili devizom Rusija dobiti, i mi ćemo dobiti, Rusija izgubiti i mi ćemo izgubiti“¹⁵.

Odnosi sa Turskom su se kretali od ratnih sukoba do relativno korektno saradnje, sve pod sjenkom ukorijenjenog nepovjerenja i predrasuda. Nakon sticanja nezavisnosti radilo se na nizu otvorenih pitanja, prije svega na realizaciji odluka Berlinskog kongresa, a zatim položaja crnogorskih građana u Turskoj. U vezi odnosa sa Turskom vojvoda Gavro piše „Sila prilika prinuđavala nas je da laviramo, da stojimo s mirom, da ne zadijevamo ..., da umjerenošću savladamo razuzdanost arnautsku, i obezoružamo vlasti turske od postrekavanja Arnauta protiv Srba“¹⁶.

Knjaz Nikola se odlučio da 1882. ili 1883. godine prvu posjetu inostranstvu učini Turskoj, što je bilo nepopularno u očima fanatičnih Crnogoraca, koji „nijesu bili u stanju dogledati neizmjernu korist koju je taj njegov put donio za našu zemlju“¹⁷. Sultan je tada tražio od Knjaza da se po-

¹² Isto, str. 650. Vojvoda Gavro u Memoarima piše „Ali je diplomatija uopšte ćudljiva, zavodljiva, a često puta i pakosna. Naročito je bila ćudljiva ruska diplomatija. Umoljena da što učini u našu korist kod koje od velikih sila, teško se je riješavala. Postignemo li to isto našim samostalnim putovima, ona nam je aplaudirala na uspjesima. Po svršenom činu, ona nam je čestitala na izmirenju s Germanima“.

¹³ Isto, str. 652.

¹⁴ Isto, str. 641.

¹⁵ Isto, str. 622.

¹⁶ Isto, str. 752. „Pošto je uzaslanjena puška uz zidove domova crnogorskih trebalo se je dohvatiti drugih sredstava, a to je diplomatskih, kako bi se moglo doći, koliko je moguće, do sporazuma sa Turskom“ (Isto str. 452).

¹⁷ Isto, str. 452. U vezi navedene posjete u Memoarima vojvode Gavra (Vojvoda Gavro Vuković, navedeno djelo, str. 452), stoji da je posjeta bila 1882. a u Memoarima knjaza Nikole (Nikola I Petrović Njegoš, Autobiografija, Memoari, Putopisi, Obod, Pobjeda, Cetinje-Titograd, 1988, str. 659-749) figurira 1883. Moguće je da se u jednom od Memoara radi o cifarskoj grešci, budući da se u oba slučaja navodi da je do posjete došlo u avgustu.

novo otvori predstavništvo Crne Gore u Carigradu i napomenuo da bi mu bilo prijatno da pošalje Gavra Vukovića, što je Knjaz odmah po povratku na Cetinje učinio i postavio ga je za otpravnika poslova.¹⁸ Poslije jedne od većih misija Carigradu 1896. o problemima političke i ekonomske prirode i o položaju pravoslavnog stanovništva na okupiranim teritorijama, vojvoda Gavro je u razgovorima sa Sultanom dobio obećanja, ali s obzirom na iskustvo i dobro poznavanje manira u njihovoj diplomatiji, nije skoro ništa očekivao. U vezi s tim, kaže „Pošao sam s punom vrećom iluzija. Vraćao se sa punom vrećom praznih fraza, obećanja i prašine u očima“¹⁹.

Politički odnosi sa Francuskom bili su dobri još od doba knjaza Danila i Napoleona III. U tom domenu Francuska je bila naklonjena Crnoj Gori, dok je u ekonomskim odnosima prvo vladao njihov interes²⁰. Važno je napomenuti i to da je predsjednik Francuske povjerio ministru Vukoviću svoju želju da knjaz Nikola posreduje kod italijanskog kralja Viktora kako bi se prevazišli loši odnosi između dvije države. To posredovanje je bilo uspješno, italijanski kralj Viktor i kraljica Jelena su posjetili Pariz u kom su pompezno dočekani, a poslije toga su se međusobni odnosi poboljšavali.

Sa Engleskom su odnosi bili pretežno hladni i uzdržani, primarno zbog bliskosti Crne Gore sa Rusijom. Bliskost odnosa sa Rusijom a zatim upliv ove države u tekuće spoljno političke poteze Crne Gore (i rad njenog ministarstva), bio je trn u oku velikih sila, posebno Engleske i Austro-guraske; i zbog toga su imale odbojan odnos, bez trunke naklonjenosti. To je bilo vidljivo i u načinu na koji su se postavljali prema Crnoj Gori u mnogim prilikama, uključujući i Berlinski kongres. O tome su i otvoreno govorili.²¹

U tom pogledu izuzetak je zalaganje engleskog državnika Gledstona da Crna Gora umjesto Plava i Gusinja dobije Ulcinj, što je u tom momentu značilo promjenu njihove politike. Po mišljenu vojvode Gavra „Gledstornov stav može se smatrati ličnim držanjem jednog čovjeka širokih pogleda koji je bio impresioniran crnogorskim shvatanjem morala, navikama i borbenim uspjesima, o čemu je napisao i jednu zanimljivu studiju a nikako

---

U radu Andrije Lainovića „Jedna stranica iz diplomatske istorije Crne Gore, Istorijski zapisi, br. 10-12. Cetinje, 1951. str. 511, 512. navodi se da je posjeta bila 1883. godine).

¹⁸ Isto, str. 453. Sultan je rekao knjazu Nikoli „Pošaljite mi onoga što je najprije ovdje bio, koji je namještao brkove prilikom audijencije vojvode Stanka Radonjića“.

¹⁹ Isto, str. 636.

²⁰ „U političkim pitanjima Francuska nam je bila vazda naklonjena; u trgovačkim po mogućnosti, a u finansijskom po interesu, tj. nikako“. Isto, str. 599.

²¹ U tom kontekstu često se pominje izjava jednog engleskog državnika koji je knjazu Nikoli rekao: „Crna Gora niti je kome od koristi, niti od štete, ali za to što je satrap ruski mnozina joj ne simpatišu. Stoga, dakle, dokle god se bude nahodila u tome obliku, neka se ne nada iskrenoj potpori Engleske“ (Isto str. 595.)

konstantom engleske spoljne politike“.²²

Udaja princeze Ane, kćeri knjaza Nikole, za princa Franca od Batenberga (porijeklom od hesenske dinastije koja je bila u rodbinskim vezama sa svim evropskim dinastijama, a posebno sa engleskim dvorom), politički je pozitivno uticala na odnose između Crne Gore i Engleske.²³ Ovaj brak je inicirao poziv kraljice Viktorije, knjazu Nikoli da 1898. godine posjeti London, gdje je srdačno dočekan.

Austro-Ugarska je imala stalne pretenzije prema balkanskom prostoru, posebno prema Bosni i Hercegovini. Odnosi sa Crnom Gorom su bili manje više hladni zbog bliskosti sa Rusijom, što je ispoljeno i na Berlinskom kongresu i poslije njega. Vojvoda Gavro piše „Osnov naše politike prema Austriji počivao je u iluzijama, kao da nijesmo znali da u politici postoji pravilo: ištem da nešto u zamjenu dadnem, ili da učinim“.²⁴

Na držanje Germanije na Berlinskom kongresu nijesu imale uticaja silne crnogorske žrtve za oslobađanje balkanskih naroda. Nesmotrenost u vezi sa dočekom i prijemom Bizmarkovog izaslanika barona Teste (koji je na Cetinje donio jedan primjerak ugovora Berlinskog kongresa da ga zvanično uruči Knjazu) presudila je da se diplomatski odnosi uspostave tek 1905. godine. Zbog nemara i odsustva organizovanosti u državnim službama Bizmarkovog izaslanika ne samo da niko nije dočekaao, nego se ni sa kim od zvaničnika nije mogao sresti, pa je poslije tri dana napustio Crnu Goru. Bizmark je to primio kao „neoprostiv skandal i tešku uvredu“ a zatim je cirkularom je naložio svojim diplomatskim mrežama da „moraju u svakoj prilici ignorisati Crnu Goru, kao i da ne postoji“²⁵. Vojvodu Gavru je silno preokupirao taj problem pa se, odmah pošto ga je Knjaz naimenovao za ministra inostranih djela, posvetio njegovom rješavanju i „trebalo se upeti iz petnih žila da se blagovoljenje silne Germanije pošto poto zadobije“²⁶. O tome je više puta govorio sa Knjazom, procjenjujući veliki značaj dobrih odnosa sa Germanijom kao veoma uticajnom silom. Po mnogim znacima bilo je jasno da germanska diplomatija ignoriše Crnu Goru. To se ispoljavalo i u Carigradu, što je vojvoda Gavro više puta iskusio, ali razlog za to nije znao. Tek je tokom misije u Carigradu 1882. godine (dakle poslije četiri godine), vojvoda Gavro uspio da preko ruskog poslanika u Carigradu dozna za pomenuti Bizmarkov cirkular.

Veoma uporan u nastojanju da dođe do rješavanja koje će normalizovati odnose, vojvoda Gavro je, uz ostalo, imao ideju da odlazak u Berlin nasljednika Danila iskoristi za otoplavanje odnosa (Danilo je, inače, bio oženjen princezom Jutom, kćerkom kneza Adolfa - nasljednika prijestola Meklen-

²² Isto, str. 33.

²³ Isto, str. 594. Brat princa Franca od Batenberga bio je oženjem kćerkom kraljice Viktorije.

²⁴ Isto, str. 614.

²⁵ Isto, str. 668.

²⁶ Isto, str. 674.

burg-Stulić); nasljednik Danilo bi tom prilikom uručio Bizmarku Knjaževo pismo i orden. Pošto je sa strane Ruske ambasade u Berlinu sugerisano da to treba odložiti za pogodnije vrijeme, od toga se odustalo. Početak rješenja problema ukazao se nakon što je Vojvoda Gavro 1902. godine cirkularnom notom notificirao da je knjaz Nikola povodom četrdeset godina vladavine, proglašen za kralja. U znak priznanja nove titule, njemački car je uzvratio čestitkom na dan proglašenja²⁷. Konačno rješenje uslijedilo je 1905. godine, nakon što je na inicijativu vojvode Gavra, posredstvom kraljice Jelene, a na predlog kralja Viktora, kralj Nikola od cara Vilhelma II dobio poziv za susret u Berlinu.²⁸ Tom posjetom okrenuta je, poslije šesnaest godina, nova stranica u odnosima Crne Gore i Njemačke, i to otvaranjem stalnog diplomatskog predstavništva na Cetinju. Ovo je primjer kako i naizgled sitna, tehnička greška, male države prema velikoj, može izazvati nepovoljne posljedice. Nije mnogo drugačije ni u savremeno doba.

Odnosi sa Italijom bili su još od doba knjaza Danila bliski (pa i saveznički), a značajno su uznapredovali udajom princeze Jelene za, Viktora, princa od Napulja. Vojvoda Gavro je, od početne ideje o braku princeze Jelene sa princem Viktorom, dvije godine bio stalno angažovan – vidio je državni interes u dobijanju za državu uticajnog saveznika. Posebna je njegova zasluga za to što je jakim razlozima i argumentima uticao na Knjaza da prihvati prelazak princeze Jelene u katoličanstvo prije vjenčanja, ali i za neutralizaciju neraspoložanja Rusije zbog navodnih razlika u vjeri, a prije svega - zbog sopstvenih političkih interesa. Vojvoda Gavro u Memoarima visoko vrednuje događaj kojim se ojačalo prijateljstvo sa Italijom, nazivajući ga „među najvažnijim u našoj istoriji.“²⁹

Odnosi sa Srbijom su oscilirali od relativno dobrih do hladnih i zamrznutih, odnosno prekinutih, i to je uglavnom zavisno od držanja Srbije. Bili su gotovo stalno pod sjenkom dinastičkih pretenzija Obrenovića i Karađorđevića s jedne, odnosno Petrovića sa druge strane – svi su pretendovali da zaposjednu zajednički prijesto ali su bili i suparnici u aspiracijama za teritorijalno proširivanje na prostore evropske Turske. Po inicijativama koje je imao, po nekolikim misijama i tajnih pregovora sa visokim zvaničnicima Srbije - može se zaključiti da je vojvoda Gavro uporno nastojao da poboljša odnose između dvije države. Može se reći da je lično i iskreno bio naklonjen Srbiji. To ga nije omelo da u razgovorima sa predstavnicima Srbije bude kritičan.

Otvorenost i kritičnost - osobine diplomate i državnika Gavra Vukovića – sastoji se u kritičkom kazivanju izaslaniku kralja Srbije Milovanu Pavloviću, generalu, 1896. godine. Kritika se odnosila na višegodišnju au-

²⁷ Isto, str. 676.

²⁸ Vojvoda Gavro u Memoarima piše „Ono što mi sami ne bismo možda nikad mogli postići, a teško i preko ruske diplomacije, postigli smo preko italijanskog kralja Viktora“, Isto, 650.

²⁹ Isto, str. 541.

strofilsku politiku Srbije i odnos prema Crnoj Gori. Oštro kritikujući odnos Srbije prema Crnoj Gori, ministar Vuković mu je rekao, između ostalog, da „vi na nas gledate sa predrasudama“, da „srpski državnici, još od stari- na smatrali su Crnu Goru za nešto izlišno, za nešto suvišno i škodljivo za Srbiju“³⁰. Podsjetio je da je Ilija Garašanin (kad se knjaz Danilo zaknja- žio), umjesto da se zavlađiči rekao „da je to najveća nesreća za Srbiju i za sprstvo. Od toga doba, sistematično, vaši državnici nijesu poštediti služiti se svima sredstvima da dinastiju njenu i Crnu Goru omalovaže, da joj u svemu naškode, da ju omrže srpskom narodu, da joj ne dopuste uvećati se, da joj smetaju širiti svoje aspiracije među okolnim srpskim narodom izvan njenih suviše uskih granica“³¹.

Poslije sticanja nezavisnosti, Crna Gora bila je okrenuta Rusiji a Sr- bija Austrougarskoj, koja je podsticala udaljavanje Srbije od Crne Gore. Kralj Milan i austrofilska vlada naprednjaka vodili su prema Crnoj Gori distanciranu i politiku zahlađenja što je potencirano 1883. godine sukobom sa radikalima i snaženjem austrofilske politike.³² Na to je dijelom uticala i udaja crnogorske princeze Zorke za kneza Petra Karađorđevića. Boljitak u međusobnim odnosima nastupio je 1889. godine abdikacijom kralja Milana u korist maloljetnog sina Aleksandra, poslije čega je radi- kalska vlada poboljšala odnose sa Crnom Gorom (uključujući one u sferi ekonomije: zaključenjem trgovinskog ugovora na osnovu najvećeg po- vlašćenja, i tajni sporazum, koji je oslobodio carine nekoliko crnogorskih izvoznih proizvoda). Do zahlađenja odnosa došlo je nakon državnog udara Aleksandra Obrenovića 1893. godine, kada ponovo dolazi do okretanja ka Austrougarskoj.

Sa dolaskom Stojana Novakovića na čelo vlade 1895. godine, Srbija se okreće prema Rusiji i vlada čini sve što je u njenoj moći da popravi od- nose sa Crnom Gorom. Pored poboljšanja ekonomskih veza, obustavljena je propaganda koja se u beogradskoj štampi vodila protiv dinastije Petrović (u kojoj je aktivno učestvovao dio crnogorske emigracije u Beogradu³³).

Vujiću, predsjedniku Vlade Srbije, vojvoda Gavro otvoreno je govo- rio „o posljedicama prevrtljive politike“, i „kako to može biti Srbija koja ima pametnih ljudi i dobrih državnika ipak ni s jednom državnom ne stoji dobro“³⁴.

³⁰ Isto, str.552 i 553.

³¹ Isto, str. 553-554 „Po unutrašnjosti Crne Gore dolazili su agenti, s gomilama dukata, da mite vrsnije Crnogorce da su pristalice Obrenovića bogatog, a da se mahnu siromašnih Njeguša. (...) od punoljetstva kralja Milana pa do abdikacije, anticrnogorstvo u Srbiji još više je pooštreno (...) Paškville su nicala, u sredini sprske prestolnice, svakog dana: paškvilanti primani i nagrađivani. Štampa se je utrkivala ko će što ružnije reći za Knjaza i Crnu Goru“.

³² Vojvodić Mihailo, Putevi srpske diplomatije, Clio, Beograd, 1999. str. 22.

³³ Mihailo Vojvodić, Putevi srpske diplommatije, op.cit, str. 28.

³⁴ Isto, str. 735.

Krajem 1896. ministar Vuković bio je u misiji u Beogradu i Sofiji sa ciljem sporazumijevanja balkanskih država o podjeli evropske Turske. U razgovorima sa predsjednikom vlade Stojanom Novakovićem, a nešto kasnije sa novim predsjednikom vlade Đorđem Simićem, te ministrom Vujićem - bio je postignut dogovor da Srbiji pripadne Skoplje i najveći dio Makedonije, Crnoj Gori Peć, Đakovica i Prizren sa okolinom, a da se Sandžak podijeli. Međutim, kralj Aleksandar nije htio da čuje da Prizren pripadne Crnoj Gori (na čemu je Knjaz insistirao), što je ponovio i prilikom posjete Cetinju 1897. godine, te je zbog nepopustljivosti vladara sa obje strane sporazum propao.

Neuspješan ishod pregovora o sporazumu Crne Gore i Srbije pokazao je „da samo odricanje vladajućih krugova dveju zemalja od svojih uskih interesa može biti osnova za sporazum koji bi bio garancija ostvarivanja jedne zajedničke oslobodilačke ideje“³⁵ Držanje Simića i Vujića u vezi sa predlogom sporazuma uzeto im je za zlo i povod za obaranje vlade – optuženi su da su radili protivno interesima dinastije Obrenovića, i da je vlada „isuviše panslavistička“³⁶. Nova vlada na čelu sa Vladanom Đorđevićem okrenula se Austrougarskoj, i unazadila odnose sa Crnom Gorom; prvo je promijenila šefa Poslanstva na Cetinju, a zatim (1899. godine) povukla diplomatskog predstavnika i prekinula diplomatske odnose³⁷.

Uzimanje ruskog cara za kuma prilikom ženidbe Aleksandra Obrenovića 1900. godine sa Dragom Mašin značilo je napuštanje austrofilstva i okretanje ka Rusiji. Odmah zatim, predsjednik Vlade Mihailo Vujić obnavlja diplomatske odnose sa Crnom Gorom i šalje predstavnika na Cetinje. Poslije Majskog prevrata 1903. i dolaska na presto Petra Karađorđevića (zeta kralja Nikole), Srbija se politički okrenula prema Rusiji. Očekivano je znatno poboljšanje odnosa sa Crnom Gorom, ali do toga nije došlo već je krenulo nagore, pogotovo u beogradskoj štampi „koja nije imala mjere da ocrni kralja i Crnogorce, „tako da stane pamet pred tvornicom takvih grozota“³⁸. Rusija tada, umjesto na Cetinje, glavnu pažnju usmjerava na Beograd.

Vojvoda Gavro je bio u brojnim misijama u kojima je obavljao diplomatske i političke poslove. O značaju tih misija i koliko je važno da bude na mjestu događaja, na izvoru informacija i u kontaktu sa relevantnim sagovornicima, vojvoda Gavro piše, povodom jedne misije u Rimu „kao jedne velike sredine od poslova“ (...) „za dva dana moga bavljenja više sam uradio, više sam doznao svakovrsnih stvari, više sam učinio poznanstava nego što bih za deset godina nepomičnosti u našoj sredini“.³⁹

³⁵ Mihailo Vojvodić, Putevi srpske diplomatije, op.cit, str. 132.

³⁶ Isto, str. 31.

³⁷ Isto, str. 32.

³⁸ Vojvoda Gavro Vuković, Memoari, op.cit, str. 38.

³⁹ Isto, str. 723.

Diplomatska predstavništva na Cetinju ubrzo poslije Berlinskog kongresa 1878. otvorile su Rusija i Francuska, 1879. Velika Britanija, Austrougarska, Osmansko carstvo i Italija, a 1881. Grčka. Na inicijativu ministra Vukovića uspostavljeni su diplomatski odnosi 1897. sa Srbijom i Bugarskom i otvorena su njihova predstavništva, a 1905. to su učinile Njemačka i SAD.

Prvo i do balkanskih ratova jedino diplomatsko predstavništvo Crna Gora je imala u Carigradu (otvoreno 1879.) u njemu je vojvoda Gavro prvo bio sekretar Legacije, a iste godine otpravnik poslova. U tom svojstvu je ostao godinu dana, kako kaže „pod najtežim uslovima koji se zamisliti mogu“⁴⁰, a potom, ponovo postao otpravnik poslova 1882. godine.

Prisustvo stalnih diplomatskih misija na Cetinju bilo je veoma značajno za ostvarenje spoljnopolitičkih ciljeva diplomatskim kanalima. U odsustvu diplomatskih predstavništava u inostranstvu, značajnu ulogu u polju diplomatije (osobito u ekonomskoj sferi) imala su konzularna predstavništva Crne Gore. Prije sticanja nezavisnosti Crna Gora je imala konzulat u Skadru (1863) i Konzularnu agenciju u Kotoru⁴¹, iako nije bilo formalno uspostavljenih konzularnih odnosa, budući da Crna Gora tada nije bila međunarodno priznata država. Poslije sticanja nezavisnosti nastavila je sa radom Konzularna agencija u Kotoru, ponovo je otvoren 1893. konzulat u Skadru, a zatim u Rimu i Trstu.⁴² Krajem XIX i početkom XX vijeka imenovano je više počasnih konzula.

Najveći, ključni izazov crnogorske spoljne politike i diplomatije krajem XIX vijeka predstavljalo je sprovođenje odluka Berlinskog kongresa. Prilikom sprovođenja odluka Berlinskog kongresa jedino se Crna Gora susrela sa komplikacijama koje su se ticale predaje Plava i Gusinja, jer su se na putu ostvarivanja legitimnih prava Crne Gore isprijebile Turska i Albanska liga.⁴³ Turska je zatezala i uz oružane incidente odlagala sprovođenje odluka, što su sve tada najuticajnije evropske sile - Austrougarska, Njemačka i Velika Britanija tolerisale, svako zbog svojih interesa, dok Rusija u tom momentu nije mogla da značajnije uticati. Crna Gora je diplomatskim putem tražila od evropskih sila, da utiču na Tursku kako bi se bez komplikacija sprovede odluka Berlinskog kongresa.

⁴⁰ Isto, str. 452. Vojvoda Gavro je pregovarao sa Portom o predaji Plava i Gusinja a pošto pregovori nijesu mogli uspjeti „dobio sam naredbu da prekinem diplomatske odnose s Visokom Portom u juliju 1880. godine“.

⁴¹ Živko M. Andrijašević, Crnogorska diplomatija u Nacija s greškom, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004. str. 271.

⁴² Radoslav M. Raspopović, Navedeno djelo, str. 387.

⁴³ Novak Ražnatović, Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore sa Turskom 1879. godine, Istorijski zapisi, br. 3.4, Titograd, 1972. str. 453.
O sporu oko predaje Gusinja videti u Nikola I Petrović Njegoš, Autobiografija, Memoari, Putopisi, Obod Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1988. str. 560-580.

Vojvoda Gavro je stalno bio angažovan u procesu sprovođenju odluka Berlinskog kongresa. To je činio u Carigradu, kao otpravnik poslova u razgovorima sa predstavnicima Porte, ali i sa ambasadorima evropskih sila. U zastupanju interesa Crne Gore držao se čvrsto i odlučno, ponekad oštro i izvan diplomatskih manira kad je procijenjivao da je to taktički potrebno. Porta je, u nastojanju da onemogući primjenu Berlinskog ugovora, izlazila sa prijedlozima neprihvatljivim i za Crnu Goru i za velike sile, pa je čak odustala od posebnog ugovora koji je po nalogu Knjaza potpisao vojvoda Gavro; njime, u zamjenu za Plav i Gusinje, dobijaju Hote, Grude i dio Kastrata (što su potpisnice Berlinskog ugovora prihvatile kao sastavni dio tog ugovora). Porta je ubrzo ponudila novčanu naknadu. Vojvoda Gavro je energično odbio taj ponižavajući prijedlog, i označio prekid diplomatskih odnosa, što je Knjaz potvrdio. Nalazeći se u nezavidnoj situaciji Porta je molila predstavnike sila u Carigradu da posreduju kod Knjaza on ne bi prekidao diplomatske odnose; i pošto su svi to učinili, Knjaz je naložio vojvodi Gavru da ostane u Carigradu.

Na kraju iscrpljujućih pregovora i zategnutosti na ivici šireg oružanog sukoba, velike sile su prihvatile prijedlog engleskog državnika Gledstona da Crna Gora dobije Ulcinj umjesto Plava i Gusinja. U završnici razgovora za primjenu odluka Berlinskog kongresa Knjaz je vojvodu Gavru 1880. godine poslao u misiju u Dubrovnik⁴⁴, gdje se u luci Gruž okupila kombinovana flota velikih sila koja se spremila da demonstrira snagu i da Portu vojno prisili na predaju Ulcinja ako ona to ne učini mirnim putem. Kolektivnom notom velikih sila Porti je saopšteno da preda Ulcinj do 15. novembra 1880. po starom kalendaru, a ako to ne učini - kombinovana flota će ući u grad i zauzeti ga. Poslije mnogo odugovlačenja, Ulcinj je predat Crnoj Gori 13/30 novembra 1880. godine.

Krajem XIX vijeka jačaju snage za uspostavljanje bliskih odnosa Crne Gore sa Srbijom i Bugarskom. Na inicijativu knjaza Nikole, uz podršku Rusije, radilo se na zbližavanju i postizanju sporazuma balkanskih država oko podjele teritorije evropske Turske. Do postizanja tog sporazuma nije došlo pošto je početkom 1897. na Kritu buknuo ustanak grčkog stanovništva protiv osmanske vlasti (radi prisajedinjenja Grčkoj)⁴⁵. Pod uticajem Rusije, a da bi se izbjeglo miješanje balkanskih država u nastalu krizu, kao rezultat posjete kralja Aleksandra Sofiji u februaru 1897. postignut je srpsko bugarski sporazum zvani „Ugodba“, čime je utvrđeno da se ne preduzima ništa što bi moglo poremetiti status quo na Istoku. Ubrzo je „Ugodbi“ pristupila Crna Gora. Iako je pomenuti sporazum „prihvaćen od sve tri strane, on je u razgovorima kralja Aleksandra i knjaza Nikole u Be-

⁴⁴ Radulović, Nikola, „Diplomatski portret vojvode Gavra Vukovića“, Ovdje, br. 214, Titograd, str. 26. „Knjaz i Gospodar Crne Gore, kao prosvetljenog diplomatu u evropskom smislu riječi, intelektualca itd. odredio je vojvodu Vukovića kao svog predstavnika pri floti evropskih sila u Dubrovniku“

⁴⁵ Raspopović, M. Radoslav, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, op.cit, str. 368.

ogradu i na Cetinju, kako zapaža, Vuković, dezavuisan baš zbog pretjerane opsjednutosti svih strana teritorijalnim pretenzijama“.⁴⁶

Vojvoda Gavro se nije mirio sa takvim stanjem odnosa, činio je pokušaje da se odnosi poprave; nastojalo se da se postigne tajni politički sporazum, ali se u tome nije uspjelo budući da su glavne odredbe sporazuma (formirane u Beogradu), bile štetne po Crnu Goru⁴⁷. Vojvoda Gavro izrazio je nezadovoljstvo zbog držanja srpske strane u odnosu na trasu Jadranske željeznice, zalažući se da je odvede dalje od granica Crne Gore i da je, umjesto u Bar izvede u Skadar i Medovu.⁴⁸

Poslije abdikacije srpskog kralja Milana, vojvoda Gavro je dobio Knjaževu saglasnost da se obrati privatnim pismom prvom regentu kraljevskog dostojanstva Jovanu Ristiću (koji je bio pobratim njegovog oca Miljana Vukova); u tom pismu je izložio teško ekonomsko stanje, s molbom da se „otvore granice Srbije pristupu pojedincima iz Crne Gore na zaradu (...) i da primi izvjestan broj familija na konačno preseljenje na njihovim bogatim i prostranim tekovinama, prisajedinjenim Srbiji, našim zajedničkim ratovanjem“⁴⁹. Na prvo pitanje Ristić je pozitivno odgovorio, a što se tiče drugog – uputio ga je da se zvanično obrati Vladi, s obećanjem i da će se on založiti da se pozitivno riješi. Bilo je riješeno.

Najsvidljiva institucija Crne Gore u doba knjaza i kralja Nikole bila je njena diplomatija, ponajviše zbog toga što su njeni nosioci bile za diplomatiju dorasle i sposobne ličnosti⁵⁰. Uzrok tome je, takođe, i to što je nepotizma i improvizacija u diplomatiji bilo znatno manje nego u ostalim državnim službama. Uočljivo je bilo to što su u diplomatiji, daleko više nego u drugim državnim službama visoke i odgovorne dužnosti zauzimali ljudi koji su za to bili sposobni. To je činjeno zbog toga što, zasigurno, i tada i uvijek, nigdje kao u diplomatiji, greške, promašaji i posljedice zbog nečinjenja potrebnog ne nose tako pogubne i višestruke štete u političkom, moralnom i u smislu prestiža.

Takav odnos knjaza Nikole prema diplomatiji u pogledu izbora diplomata po mjerilu sposobnosti, a ne po pripadnosti vladarskoj kući ili bliskim njoj, potvrđuje da je bio duboko svjestan značaja i uloge diplomatije i da je takvim stavom jačao ugled države i sopstveni ugled i prestiž u svijetu. Da je tako potvrđuje izbor vojvode Gavra Vukovića za ministra, a Mitra Bakića u sam vrh diplomatije.

Knjaz, odnosno kralj Nikola bio je konačni kreator spoljne politike i nosilac velikih diplomatskih misija, u savremenom smislu diplomatije na vrhu. Mjesto i ulogu diplomate i državnika Gavra Vukovića treba sagleda-

⁴⁶ Borozan, Đorđe, “Gavro Vuković – ministar inostranih djela Knjaževine Crne Gore 1889-1905”, Tokovi br. 2, Berane, 2007, str. 158.

⁴⁷ Vojvoda Gavro Vuković, Memoari, op.cit, str. 38.

⁴⁸ Isto, str. 743.

⁴⁹ Isto, str. 458.

⁵⁰ Lazović, Budimir, “Državnik u diplomatiji”, Tokovi br. 2, Berane, 2007, str. 168.

vati u kontekstu apsolutističke moći knjaza Nikole.⁵¹

Vojvoda Gavro je odmah po stupanju u državnu službu 1874. godine, kao tada jedini pravnik u Crnoj Gori (bio sekretar Senata), praktično ušao u polje spoljne politike i diplomatije. I kao član Velikog suda (1879-1889) bio je u više misija i tada se više bavio drugim državnim poslovima nego u sudu. Učestvovao je u Veljem ratu, bio je sekretar šefa Generalštaba, uz dužnost sekretara Senata u dvoru je pisao depeše i naredbe. Bio je član Zakonodavne komisije, za finalni pregled Bogišićevog Opšteg imovinskog zakonika, koji je svečano proklamovan 1888. godine⁵².

Po mišljenju profesora Slobodana Tomovića, vojvoda Gavro „Pisac je Memoara neprevaziđene istorijske i literalne vrijednosti u nas“ ... „koji poznaje svjetske prilike i svjetsko- istorijske procese u njihovim glavnim tokovima“⁵³.

Po svemu sudeći, da nije umješno kormilario u diplomatskim vodama, vojvoda Gavro bi bio vrstan pravnik, što je nagovijestio još pri kraju studija kao autor monografije „Istorijski razvitak prava svojine od rimskog doba do danas“, ili veliki literata što je pokazao Memoarima. Zbog toga, kako kaže akademik Mijat Šuković „njegovo je stvaralaštvo univerzalnije i šireg dometa“⁵⁴. Vojvoda Gavro, po tome šta je i kako radio i uradio u diplomatskoj karijeri, može se nazvati rodonačelnikom diplomatije Crne Gore budući da je pod njegovim vođstvom, kao pionirskim poduhvatom, projektovana i utemeljena moderna diplomatija Crne Gore. Diplomatski put ministra Gavra Vukovića, može se sa sigurnošću reći, bio je uspješan, ali i, po mnogo čemu, posut trnjem. Kako sam kaže „na trnovitom, veoma neobrađenom polju spoljne politike naišao sam na mnogobrojne teškoće i

⁵¹ U „Predgovoru“ Memoarima vojvode Gavra Vukovića, prof. dr Slobodan Tomović piše: „O kralju Nikoli, kao svom neposrednom suverenu, u mnogim dijelovima teksta pružio je nezaobilazna svjedočanstva koja, kad se stave u jedan fokus, jasno govore kako o nedostacima tako i o zaslugama ovog često kontroverznog ali velikog vladao- ca“, Vojvoda Gavro Vuković, navedeno djelo, str. 20.

Tomović zatim navodi „Vukovićev spis „Četrdesetogodišnjica vladavine knjaza Nikole“, karakterističan je po tome što autor ne piše kao apologet jedne autokratske vladavine kojoj nesumnjivo služi, već u najvećoj mjeri ponaša se kao njen kritičar i čovjek koji analitičkim duhom otkriva slabosti toga vremena i traži način da se one uklone. ... Iako pun pohvala za mnoge knjaževe crte, i posebno hrabrost u ratu i darovitost u komandovanju v. Gavro kritički ocjenjuje poglede knjaza Nikole na cjelokupni društveno-ekonomski razvitak i kvalifikuje ga kao čovjeka koji nije shvatio smisao i značaj ekonomskog razvitka. Zadovoljavao se rješavanjem problema na starinski način, tražeći pomoć i pozajmice od drugih država. Smatrao je da je njegov vladarski autoritet dovoljna garancija za dobijanje državnih zajmova, što se u posljednje vrijeme pokazalo kao velika zabluda“. Isto, str. 30 i 32.

⁵² Vuković, Gavro, Memoari, op.cit, str. 451, 454.

⁵³ Isto, str. 15 i 17.

⁵⁴ Šuković, Mijat, „Stvaralački rezultati Gavra Vukovića na pravnom području“, Tokovi br. 2 Berane 2007 str. 145.

nesavladive zaplete⁵⁵. Na tom putu je prolazio Scile i Haridbe.

Kao ličnost svestranog obrazovanja i široke kulture, vojvoda Gavro je znalački, argumentovano i uporno nastojao da u diplomatskom poslu ostvari maksimum u datim uslovima. U tim nastojanjima bio je pretežno uspješan, ali bilo je i neuspjeha, pa i iluzija i naivnosti o čemu je otvoreno govorio i pisao. Diplomaciju je poimao kompleksno, svjestan da se međudržavni odnosi zasnivaju na interesima i stoga je sagledavajući sumornu ekonomsku realnost u državi posvećeno i neumorno radio na uspostavljanju ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

U mozaiku za diplomatski i državnički portret ministra Vukovića značajan prostor zauzima bavljenje ekonomskim pitanjima tj. ekonomskom diplomacijom u savremenom smislu.⁵⁶ To je iziskivalo ne samo nezavidno ekonomsko stanje Knjaževine, već je bio izraz njegovog uvjerenja o značaju ekonomije kako za unutrašnje odnose tako i za međunarodni položaj države. O tome koliki je značaj pridavao stanju ekonomije u državi i uticaju na međunarodni položaj i odnose sa pojedinim zemljama vojvoda Gavro ukazuje „Daj mi ti dobre finansije, ja ću tebi dobru politiku ... i zle finansije stvarale su nama lomivrat u spoljnoj politici“⁵⁷. Iz pogleda vojvode Gavra na ekonomiju i ekonomske odnose sa inostranstvom vidi se njegova optika organske međuzavisnosti politike i ekonomije, kao dvije strane iste medalje i iskorak ka modernijem, „pragmatičnijem“ shvatanju u odnosu na dominantno.⁵⁸ U brojnim misijama kao ministar inostranih djela uvijek je nastojao da doprinese rješavanju nagomilanih ekonomskih problema u državi, a u jednom periodu i da ublaži veliko siromaštvo stanovništva koje je zbog sušnih godina imalo problema da se prehrani.

Imponuje istrajnost koju je ispoljavao u rješavanju ekonomskih problema i onda kad njegovi naponi nijesu mogli uroditi plodom zbog objektivno slabe ili nepostojeće podloge za postizanje ugovora i garancije za otplatu inostranih zajmova. Takav slučaj je bio kada je radi zahtjeva za zajam od Francuske, komisija te države konstatovala da u Crnoj Gori nema statističkih podataka o državnim prihodima i rashodima, o izvozu i uvozu i sl. Zemlja je bila sa vrlo oskudnim sredstvima i kao takva bez mogućnosti da pruža garancije za otplatu zajma. Prilikom jedne misije u Bugarskoj, osim čestitke knjazu Ferdinandu od strane knjaza Nikole na priznanju od Rusije, i predloga da se balkanske države sporazumeju o podjeli evropske Turske, kako bi riješili Istočno pitanje bez intervencije velikih sila, tražio je da pri zaključenju zajma od 70 miliona franaka za Crnu Goru uzmu 5 miliona, koje bi otplaćivali njihovoj vladi a ona davaocu zajma, budući da sami sa traženjem tako male sume ne bi uspjeli. O tome vojvoda Gavro

⁵⁵ Vuković, Gavro, Memoar, op.cit, str. 454.

⁵⁶ Lazović, Budimir, “Državnik u diplomatiji”, op.cit, str. 170.

⁵⁷ Vuković, Gavro, Memoari, op.cit, str. 706.

⁵⁸ Radonjić, Radovan, “Gavro Vuković kao politički mislilac”, Tokovi br. 2, Berane, 2007, str. 163.

piše „Ova odvrtna tačka moje misije bila je teška do krajnosti, (...) izaći sa takvom, tražnjom bilo mi je teže nego da sam išao na robiju“⁵⁹. I po angažovanju ministra Gavra Vukovića u rješavanju ekonomskih problema Crne Gore može se cijeniti njegov uzorni državnički i diplomatski format.

Vojvoda Gavro je ovladao diplomatskom vještinom, koja je umjetnost mogućeg. Posjedovao je državničku i diplomatsku širinu, smisao za strpljiva pregovaranja, ali je imao omeđene granice kompromisa kada su u pitanju sloboda, suverenitet i dostojanstvo države. Bio je ličnost od profesionalnog i moralnog integriteta.

Snagom argumenta i državnog razloga vojvoda Gavro istrajno je debatovao, kako sa stranim sagovornicima tako i unutar države, uključujući i Knjaza. Gospodar je, uprkos tome što je posjedovao asolutnu vlast, imalo sluha za mišljenja i predloge umnih ljudi, među kojima je bio vojvoda Gavro. U situacijama kad su mu savjest, dužnost i državni interesi nalagali znao je da iznosi stavove uz rizik kako će na njih reagovati Knjaz Nikola. Po riječima njegovog savremenika dr Lazara Tomanovića „on je hteo i mogao da ograniči u izvjesnim prilikama prohtjeve knjaza Nikole i da sprečava neke radnje članova dinastije“.⁶⁰

Jedan od najdelikatnijih primjera te vrste bio je predlog Knjaz, da zatraži opoziv imenovanja njegovog bliskog rođaka, vojvode Boža Petrovića za guvernera Krita, što su učinile evropske sile na predlog Rusije, a mimo znanja i saglasnosti Crne Gore. Knjaz je prihvatio argumente vojvode Gavra i zatražio od ruske vlade i cara Nikolaja da se to imenovanje opozove, uz rizik da bi ga, kako je javljeno iz imperatske vlade, „Rusija imala napustiti i ostaviti usamljenog svojoj sudbini“.⁶¹ Suočen sa odlučnošću i snagom iznijetih razloga ruski car Nikolaj je uvažio protest crnogorskog Knjaza i za guvernera Krita je na predlog Rusije imenovan grčki princ Đorđe. Ovaj događaj je imao veliki odjek u državnim vrhovima i javnosti velikih evropskih sila, budući da je potvrdio da crnogorski Knjaz zna i uz velike rizike, braniti dostojanstvo i ugled i svoj i Crne Gore. Sve evropske sile su u zvaničnim kontaktima i u štampi izražavale divljenje tom činu i

⁵⁹ Vuković, Gavro, Memoari, op.cit, str. 604. „Knjaz nigdje nije mogao naći potreban zajam. Kod Rusije i Srbije nije se smio usuditi da ga traži. One su držale da će im biti na propast, pa bi bio kategorički odbijen. Zbog toga je tražio od Austrije i Francuske, a evo sad i od Bugarske“. (Isto, str. 604.)

U najvažnija angažovanja vojvode Gavra u ekonomskoj sferi spada Bojansko pitanje, koje se ticalo dovođenja Skadarskog jezera u prirodne granice, čime bi se dobilo draocjeno plodno zemljište, i stim u vezi regulacija toka rijeke Bojane, Drima i Vira. Tu su zatim nastojanja na ostvarenju ideje o izgradnji transbalkanske željeznice do Jadranskog mora sa izlaskom u Bar, eksploatacija rudnog i šumskog bogatstva, izgradnja industrijskih objekata i luka u Baru i Ulcinju, zahtjevi za zajmove, uspostavljanje spoljno trgovinskih veza sa inostranstvom itd.

⁶⁰ Šuković, Mijat, „Stvaralački rezultati Gavra Vukovića na pravnom području“, op.cit, str. 144.

⁶¹ Vuković, Gavro, Memoari, op.cit str. 647.

istinskom odnosu uvažavajnja i poštovanja prema grčkom narodu. Pišući o ovom događaju Gavro Vuković u Memoarima konstatuje „Iz jednog od najtežih zapleta što je ikad Crna Gora imala od svog nastanka, Knjaz je izašao sa čašću i pobjedonosan“⁶².

Jedan od ključnih postulata u prilazu diplomatiji koju je vojvoda Gavro stalno praktikovao bila je inicijativa. To potvrđuje i ovim riječima „Naša deviza bila je vječito nešto pokretati, pa uspjeli ili ne uspjeli, jer državnici crnogorski ne smiju ležati na starim lovorikama neaktivni, kao predstavnici male države, pošto su suhe, lovorike iz prošlosti mogu zažditi i ispržiti vajnom državniku oči žive, a državu ostaviti u onakvom stanju u kakvom je“⁶³

Ministar Vuković kao uman i mudar čovjek, svestranog obrazovanja, širokih vidika, bio je duboko svjestan da Crna Gora i Crnogorci kao narod ovjenčan slavom herojstva iz vjekovnih borbi za slobodu, teško napuštaju gotovo genetski usađene osobine i vrline ne samo borbenost, pravednost, čojstvo i junaštvo, nego i isključivost, predrasude, tvrdoglavost, iluzije i mitomaniju. To je bilo tako i zbog nevesele prošlosti sa Turskom, ali je bio čvrsto uvjeren da se takva Crna Gora, ne odričući se vrljih tradicionalnih atributa, mora mijenjati i prilagođavati novom vremenu i držati korak sa civilizacijskim tokom u svijetu.

Dometi diplomatije određeni su spoljnom politikom, koja je uglavnom determinisana unutrašnjom politikom države. Osim ostvarivanja utvrđene spoljne politike, (od strane vlade, parlamenata ili predsjednika države), razvijene diplomatije su aktivne u predlaganju spoljne politike države na bazi znalačke procjene aktuelnih i dugoročnih međunarodnih odnosa i međunarodnog položaja zemlje. Ta mogućnost diplomatije određena je karakterom unutrašnjeg uređenja države i stepenom razvoja demokratskih odnosa u njoj. Bitno je da spoljna politika bude državna, a ne dvorska ili partijska.

U brojnim i složenim diplomatskim misijama i u često teškim razgovorima sa partnerima nastupao je samouvjereno, promišljeno i oprezno sa snagom argumenta, imajući stalno na umu da na najbolji način služi državi i njenim interesima i prestižu. Kada je god bilo potrebno, snažno se opirao i nije dozvoljavao sagovornicima, sa bilo koje strane, da nstupaju sa predrasudama prema Crnoj Gori i da vrijeđaju njen integritet, identitet i dostojanstvo.

Mnogi pogledi ministra Gavra Vukovića na diplomatiju kao profesiju i njene poslanike imaju ovovremeno značenje. To se odnosi, prije svega, na shvatanje diplomatije kao službe za ostvarivanje interesa države sa svestranim prilazom međunarodnim odnosima i, u tom sklopu, posebno odnosima velikih sila i njihov uticaj na odnose u svijetu. Tu spada i šire i kompleksno shvatanje diplomatije u kojoj su metode i vještine samo na-

⁶² Isto, str. 648.

⁶³ Isto, str. 636.

čin ostvarivanja diplomatskih zadataka. Izvanredan značaj koji je vojvoda Gavro pridavao ekonomskoj dimenziji diplomatije, markantna je odlika moderne diplomatije u vidu ekonomske diplomatije.

U savremenoj diplomatiji prisutna su kod mnogih država nastojanja da se napuštaju sa moralnog stanovišta nedopustive radnje i postupci, što se poklapa sa shvatanjem diplomatije vojvode Gavra. U nizu atributa diplomatije, kojima je on u praksi pridavao poseban značaj, nalaze se posvećenost interesima države i naroda, dinamičnost, pragmatizam i argumentovani nastup, kao i dostojanstvo, inicijativa, istrajnost i strpljivost u pregovorima, uz toleranciju i uvažavanje sagovornika. Veoma je držao do toga da su u pregovorima određene granice kompromisa. Na prvom mjestu mu je bio državni interes i očuvanje i jačanje ugleda i prestiža Crne Gore u svijetu. Snagom znanja, jakih argumenata i umijeća da ih na najbolji način plasira u datim okolnostima i snagom državnog razloga, znalacki, istrajno i samouvjereno je debatovao sa stranim sagovornicima o nizu delikatnih i protivuvjerenih, a za državu značajnih pitanja. Bio je istrajan, uporan pa i tvrdoglav a po potrebi fleksibilan i tolerantan. Umio je da se shodno trenutku taktički postavi na najbolji način da postigne ono što je državni interes. Kad je bio u situaciji, koristio je, bez zloupotrebe i dostojanstveno, lično prijateljstvo i bliske odnose sa pojedinim državicima i diplomatama.

Bliski lični odnosi koje je vojvoda Gavro imao sa više uticajnih ličnosti iz Srbije i drugih država svjedoči o značaju i ulozi subjektivnog faktora u spoljnoj politici i diplomatiji, i na potrebu njegovanja ličnih prijateljskih odnosa sa predstavnicima drugih država. Takvi odnosi su uvijek dobrodošli, pomažu koliko je moguće u datim okolnostima, a nikad ne odmažu.

Diplomatija je oduvijek bila i ostaje ogledalo i izlog države. Stoga je od izuzetnog značaja kvalitet svih diplomata, pogotovu ambasadora koji predstavljaju državu. U principu, najbolje je da su u diplomatskoj službi karijerne diplomate. No ipak, od tog stava ne treba praviti fetiš. Međunarodno i crnogorsko iskustvo potvrđuje da su među najuspješnijim ambasadorima ugledni naučnici, privrednici, poslenici kulture, novinari i druge ličnosti širokog obrazovanja, kulture i znanja stranih jezika.

Uspijeh svake politike, pa i spoljne, mjeri se stepenom ostvarenja utvrđenih ciljeva. Iako kadrovski nedovoljno osposobljena, sa veoma oskudnim finansijskim sredstvima, sa samo jednim stalnim diplomatskim predstavništvom u inostranstvu i djelovanjem u složenim i često protivrječnim okolnostima i sukobljenim interesima velikih sila, crnogorska diplomatija krajem XIX i početkom XX vijeka obezbjeđivala je pretežno povoljnu spoljno političku poziciju države. U građenju i održavanju takve pozicije Crne Gore, osim knjaza odnosno kralja Nikole, najveći doprinos davao je vojvoda Gavro Vuković.

Kao u svakoj profesiji i u diplomatiji je veoma bitna stručnost. Stoga se profesionalna etika diplomatije svodi na stručnost. U stručnom, profesiji-

onalnom, permanentnom obrazovanju savremenih diplomata veliku ulogu ima diplomatska akademija „Gavo Vuković“, koja, čini se, tu ulogu treba da ispunjava kompletnije i kontinuirano.

Sa horizonta sveukupnog prilaza i pogleda na diplomatiju vojvode i ministra Gavra Vukovića može se u više dimenzija inspirativno gledati na ovovremenu spoljnu politiku i diplomatiju Crne Gore. Glavni postulati te filozofije u diplomatiji i danas su aktuelni. Na sreću i ponos, ovovremena Crna Gora već više od 20 godina ima dobro osmišljenu i dalekovidu, samostalnu spoljnu politiku. Bez nje ne bi bilo 21 maja 2006 godine i obnove nezavisnosti, sticanja međunarodnopravnog državnog subjektiviteta i puta ka evroatlanskim integracijama, pri čemu članstvo u NATO od 2017. godine ima istorijski značaj za sudbinu i budućnost Crne Gore.

Vojvoda i ministar Gavro Vuković bio je predano i bezrezervno posvećen najboljim državnim interesima Crne Gore. Bio je ne samo vrhunski diplomata doba u kojem je djelovao, već je bio državnik u diplomatiji i diplomata-državnik. Diplomatski atributi ministra Vukovića mogu biti uzor i inspiracija sadašnjim i budućim generacijama diplomata Crne Gore.

Ove godine navršilo se 90 godina od smrti vojvode Gavra Vukovića⁶⁴. O predvečerju biološkog kraja vojvode Gavra u Beranama, Milovan Đilas piše „Među još živim starijim vasojevićkim glavarima, bio je prava znamenitost vojvoda Gavro Vuković ... Ako je njegov otac vojvoda Miljan bio u prilici da iza sebe ostavi traga mačem, vojvoda Gavro ga je ostavljao srcem i mišlju, makar što se to u ovoj zemlji priznaje i pamti manje nego junaštvo“⁶⁵.

⁶⁴ Vujačić, Slobodan, „Književni profil memoara vojvode Gavra Vukovića“, Glasnik odjeljenja umjetnosti 18/2000, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2000, str. 72. U ovom radu navodi se dio nekrologa koji je Cetinjski časopis za nauku i književnost „Zapisi“ (redovno izlazio 1927-1933) objavio povodom smrti vojvode Gavra Vukovića. „On je živio u onom dobu kada se naglo jačala nacionalna misao, dobu kada se nešto drugo nije mislilo, sem o oslobođenju našeg naroda od Turaka i Austrije. Sjedeći sedamnaest godina u stolici ministra inostranih djela Crne Gore on je svoju otadžbinu dostojno reprezentovao. Posljednje godine svoga života pokojni Vojvoda proveo je povučeno među svojim zemljacima, voljen i poštovan od svih i svakoga“.

⁶⁵ Đilas, Milovan, „Besudna zemlja“, Beograd, Politika, 2005, str. 224, 225. „Tih i mio čovjek, kojemu nije bilo, što se kaže, zazorno ni s djetetom da progovori. Uprkos tom povučenom držanju, bilo je kod njega utoliko više nečeg dostojanstvenog i na dlaku odmjereno. Držao je do svakog pokreta, svake riječi ... Vojvoda se, što se bliže primicao smrti, sve žudnije spajao s prošlošću – trebalo je da bude veliko nevrjeme pa da on ne prošeta k manastiru. U mrak bi se vratio. A noću je dugo tinjala lampa iza zavjesa na njegovu prozoru. Vojvoda je čitao ili pisao svoje uspomene. Živio je od sjećanja, čekajući smrt“.

Мр Славко МИЛИЋ

СТАВОРСКИ И ДОДОШАНСКИ ИСПОСНИЦИ ИЗ ЦЕТИЊСКОГА КРАЈА САВО И ВИЋЕНТИЈЕ

Апстракт:

Црногорски крајеви имали су своје испоснике попут старца преподобног Исајије од Оногошта и Светог Владике Василија Острошког. Према народном предању мошти светог Исајије су спаљене 1611. године на Планиници када је босански паша похарао бјелопавлиће и разорио многе домове и срушио бројне светиње. Данас у Острогу постоји параклис. Испоснички живот Свети Василије Острошки кратко је започео прво у Милића пећини, а тек касније у Острогу и након преподобног Исаје. О неким другима испосницима није лако говорити нити их упоређивати са неупоредивим јер о њима постоји веома мали број релевантних података који би могли указати на њихов живот, најчешће у суровим крајевима наше лијепе земље. Истина је да се наша наука није посебно и у мјери у којој је требало се бавила људима који су најчешће велики дио свог живота провели као пустахије, самостанци, усамљеници, милосрдни вјерници и слично. Дакле, људи без претјеране жеље за контактима са другим људима око себе. Често се мисли да су то „чудаци“ који живе усамљеничким и надасве испосничким животом. О узроцима и разлозима таквог живота може се говорити кроз различите научне аспекте. Међутим, једно је сигурно да је такав живот и тежак и лак, зависно од жеље неке индивидуе и њених потреба. У раду говоримо са кратким освртом о двојици таквих људи, који су живјели географски близу, испосничким животом. Зашто се неко отисне у шуму питање је на које није лако дати одговор. Ова два испосника живјели су на цетињској територији на Ставору и Додошима. У бурном историјском периоду у доба Књаза Николе у Ставору на (1.232 мнм) живио је Саво Ивановић, а у Додишима на локалитету Црквице у Вићентијевој греди, Монах Вићентије.

Увод:

Ставор је црногорска планина која се налази на тремећи три нахије старе Црне Горе: Ријечке, Љешанске и Катунске. У подножју

Ставора налазе се цетињска села: Томићи, Микулићи, Штитари, Ораси и Барјамовица. Ставор окружују планински врхови Велики (1.316 мнм) и Мали Челинац (1.193 мнм), Планиница (1.172 мнм), Косматица (1.125 мнм) и Сиљевица (1.056 мнм). С обзиром на положај у прошлости Ставор је имао велики историјски значај у подловћенској Црној Гори, али је у последње вријеме заборављен, остављен и запуштио. Данас у селима у подножју Ставора стално живи мали број становника тако да га сада највише походе љубитељи лова и тек понеки љубитељи планинарења. О историјској прошлости овога краја нема баш много писаних докумената, бар не таквих који би прецизније осветљавали кретања и односе становништва у прошлости, а камоли боравке испосника на том за живот скоро немогућем терену. Ставор Ердѣљановић везује за румунски језик и даје му значење „брдо“ (Пешикан М 1965:14). Етимолошко истраживање топонимије и антропониимије представљало би посебан и врло опсежан задатак, у који се овом приликом не може улазити, као ни у етнографска истраживања. Уосталом, пошто за ове догађаје као и крајеве практично нема писаних извора, основни извор при етнографским истраживањима морала би бити усмена традиција, а она би данас дала много несигурније податке него почетком овога вијека. Такође, Додоши су мјесто у цетињској пријестоници. У формално-правном смислу село Додоши дефинитивно је ушло, односно, интегрисано у састав државе - Књажевине Црне Горе након знамените битке и побједе црногорске војске на Граховцу 1858. године у вријеме владавине књаза Данила И Петровића-Његоша и утврђивања међународног споразума о разграничењу између Османског царства (Турске) и Црне Горе крајем 1858. године и поступка повлачења граничне линије између двије државе током 1859-1860, иако су Додоши у стварном, фактичком смислу Црној Гори и знатно раније припадали. Додоши припадају племену Цеклин у Ријечној нахији. Додоши су старо црногорско насеље код Скадарског језера, које је послвије 1835. године до 1840. поново насељено и то примарно становницима старог села Салковине код Жабљака на Скадарском језеру, које је (Жабљак) још неко вријеме потом остало у саставу Османског царства до његовог коначног ослобођења 1878. године.

Значај ова два локалитета је велики, али на неки начин постаје препознатљив по двојици испосника истог времена о којима се не говори у мјери у којој би то било макар туристички потребно.

Саво Ивановић испосник са Ставора

О животу испосника Сава Николина Ивановића из Томића, малог села у Бјелицама у Катунској нахији мало се зна. Веома скромно се говори о његовом подухвату у каменитом предјелу ове дивље, али

божанствене планине. Претпоставља се да је Саво изградио у свом дводеценијском подухвату Цркву коју је посветио Светом Николи. Саво је рођен 1848. године у Томићима, цетињски срез. Томићи су јужно бјеличко насеље које захвата цијелу сјевероисточну подгорину планина: Челинца, Опорца и Синсића. Дијеле се на осам «села», која су сва по доловима или крај неке групе од мањих долова и дочића. Готово у средини је «село» Томићи. Братства која живе у Томићима су међу собом блиско сродна, јер воде поријекло од заједничког, познатог претка. Саво Николин који је један дио живота живио у Томићима, али велики дио свог живота посветио је изградњи ове Цркве живећи као самотњак, рударећи за опстанком и штедећи сваку капљицу воде и мрвицу хране. Безводни ставорски крај није омогућавао малтене никакве услове за живот. Камен и дрво су једино окружење, а суровост се огледа у сваком погледу, чак и према небу. Окомитост литица на нижем врху Ставора према Томићима прави су изазов. Црква коју је голим рукама саградио овај прегалац мањих је димензија. Црква је изразито мала грађевина са плитком, полукружном апсидом и президаним звоником на преслици са једним отвором за звоно. Покривена је каменим плочама. Унутрашњост је засведена грубообличастим сводом који се директно ослања на моћне бочне зидове увучене у стијену. Црква је саграђена у позицији која значајно доминира над западним падинама Ставора. Увучена је у мању пећину изнад које је изграђен мањи простор за снабдијевање водом. Она као да стидљиво и скоро непримијетно излази из ставорске стијене свега неколико метара, али ипак задржава доминантност, скривајући замишљени Олтар. Недалеко од Цркве испосник Саво Ивановић изградио је сопствену гробницу (1.232 мм) и у њој и данас почива. О неким детаљима штуро пише и штампани медиј Побједа крајем августа 2021. године. Саво је умро 1911. године и сахрањен је у кућици у гробници која подсећа на владарске гробнице удаљеној неколико десетина метара од Цркве.

Монах Вићентије из Додоша

Монах Вићентије живио је како се вјерује у пећини изнад Додоша својим монашким животом. Како је овај крај изнад Додоша скривен од других људи, његов сућенички живот био је у периоду власти Краља – Књаза Николе. Та пећина изнад Развршја Додоша добила је по њему име „Вићентијева греда“. Посебно је волио узгој пчелињих друштава и развио је добар пчелињи уљаник кога је одржавао све до смрти. О његовом животу чак ни у том крају не зна се много података, али је пећина била прилагођена испосничком животу. Живио је у том крају од 1830 до 1870. године. Живот у тој пећини био је скоро немогућ, снабдијевање водом није било само од кишнице, јер је пећина имала једну „жицу воде“ која је била активна током цијеле године.

Након смрти сахрањен је у Добрској Ђелији.

Манастирска црква код које се вјерује је сахрањен, посвећена је Успењу Пресвете Богородице и у народу је називају још Црква Свете Госпође. Грађена је као једнобродна грађевина са полукружном олтарском апсидом, једнојелним звоником на преслицу и тремом.

Пчелињи уљаник који је стварао монах Вићентије пренешен је у Цетињски манастир. Његов велики уљаник приказан је крајем 19. вијека на једном цртежу у Цетињском манастиру.

Валоризација овог локалитета у Додошима и даље није предмет посјета.

Закључак:

Усмена предања нијесу од посебне важности за ова два испосничка примјера, јер скоро да таквих предања нема. Два испосника ипак нијесу заборављена, али јесу предмет нагађања и непознаница, **интригирају** случајне пролазнике и занимају ријетке туристе. Штета је велика јер је дио наше историје дјелимично изгубљен. Ставор остаје мјесто за пуштахије, ријетке ловце и знатижељнике, али вјерујемо да се овим текстом макар дјелимично може скренути пажња на „људе посебнога кова“. Додоши су такође мјесто из кога се долази и одлази са посебном радошћу. Цетињска општина има уједно и тежак и лак задатак да валоризује мјеста у којима су живјели испосници, да их ставе у заштиту, посвете им пажњу и ставе их у ред добара под заштитом државе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Пешикан, М, (1965) Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори, Ново дјело, Београд.
2. Калуђеровић, Д (2014) Ставор, Планинарски клуб Соко, Цетиње.
3. Јовићевић А, (1999), Ријечка нахија, Цетиње.

Др Горан ЧУКИЋ

КИСИНЦЕРОВ ПРИКАЗ РАЗВОЈА КИНЕ

Сажетак: Кисинцер је изванредан познавалац социјализма, па тиме и оног у Кини, и СССР-у, или СФРЈ итд. Написао је књигу о развоју Кине. Када се анализира књига, тј. конкретно овде изабрани цитати, онда се има утисак да тих неколико тема које се приказују посматрају као фигуру неког “човека” из разних позиција, није то само ан фас којим се посматра главна тема “О Кини”, није само профил којим се приказују кинески руководиоци, нити је то само полупрофил којим се приказује сам аутор Х. Кисинцер. Значи, то је све заједно и више “када се узела реч”, и изврши избор за читаоца као новог учесника разматрања. Између више избора друштвених могућности појединац преко представника његове реалне заједнице бира свој интерес. Кинески социјализам је «алтернативни пут» не само социјализма, већ човечанства. Питање је колико за «савременом демократијом» заостаје «тоталитаризам» органа типа «комитета», када је расчишћено са аутократијом типа цезаризма. Монографија је по свом садржају интересантна дипломатији, политиколозима, социолозима, антрополозима итд., и више, куд је уопштено питање «како даље», које изазива опште интересовање.

Кључне речи: спољна политика, Кина, социјализам, руководиоца, Америка, Хенри Кисинцер, аутократија, демократија

Први део

ОДНОСИ АМЕРИКЕ И КИНЕ – ДЕМОКРАТИЈА И АУТОКРАТИЈА

УВОД

Када сам 2020. године понудио Токовима рад “Пре и после сазнавања закона развоја друштва” речено је да је социјализам савремени систем [1], иако је у многим земљама напуштен (трајно, али могуће све више и привремено). Ово уређење је било у процесу дезинтеграције свуда, осим у Северној Кореји, Куби, Вијетнаму и Кини. Иако нисам ословио ове земље, на уму ми је била – Кина. Али како писати о Кини? Кинески не знам. Пролазећи Ужичком улицом бацих поглед на пано Кинеске амбасаде, приказан је јубилеј Комунистичке партије Кине (КПК). Нови повод да отворим сајт, а он ме упућује,

на моје изненађење, на нобеловца Х. Кисинџера¹ као аутора књиге о Кини. Тадашњу сумњичаву радозналост наставио сам акцијом, да се дође до те књиге. Уследили су бројни утисци које је ваљало издвојити приказом бројних навода. Речитошћу аутора цитата упознаће се овде главно: Кина садашњег друштвено-економског уређења и кинески руководилац у таквом «аутократском систему» који је чини за чудо перспективном, и поред «одсуства демократије» којим се даје примат централној власти органа, тј. без плурализма. Ни један кинески руководилац «...није веровао у идеал демократије» већ у алтернативу «реалног комунизма». Кинески пут ка том успеху, као «алтернативни пут» је не само социјализма, већ и човечанства. Централистичко уређење је нудило мало подстицаја за истицање квалитета или иновације. «Ово уређење је било далеко од бескласног друштва, а озаконило је класну поделу»; истинитије речено, проповедана једнакост код класика марксизма је супституисана реалнијом «друштвеном пирамидом» коју чине у социјализму различити слојеви. Да ли је садашња Кина испунила што је хтела, или је угрозила свој моралну суштину. Њена економска децентрализација водила је плурализму у политичком одлучивању. У том смислу, кинеска побуна одражава сталне дилеме – реформе комунизма прилагођавањем унутрашњој и спољно-политичкој реалности. Кина је на том одмаклом путу нашла своју стабилну позицију у глобалним трговинским, економским, технолошким односима у свету. Анализа Хенрија Кисинџера заслужује посебну пажњу, стога њена озбиљност га сврстава међу посебно уважене државнике, а залагање за мир између ове две велике државе чини основу заслуженог нобеловца.

МЕТОД, МАТЕРИЈАЛ

Спољни услови који омогућавају Кини унутрашњи развој - “уједињење Немачке као догађај значајнији је од Француске револуције”

Анализа Хенрија Кисинџера начина деловања Ајр Кроуа 1907. године заслужује посебну пажњу зато што се доводи у везу са савременим тренутком односа Америке и Кине, па ће овом логичком анализом да се започне разматрање.

Кисинџер се пита да ли ће се историја поновити, она из 1907. и савремена. Америка (САД) и Кина (НРК) су ушле у стратешки конфликт, па је ситуација упоредива са структуром Европе пре Првог светског рата. Отуда он разматра ривалство Велике Британије и Не-

¹ **Хенри Алфред Кисинџер** (енгл. Henry Alfred Kissinger; Фирт, 27. мај 1923), рођен као **Хајнц Алфред Кисинџер** (нем. Heinz Alfred Kissinger), амерички је политичар и дипломата. Играо је важну улогу у америчкој политици између 1969. и 1977. године, на позицији државног секретара од 1969. до 1977. Добитник је Нобелове награде за мир. [3]

мачке како функционише, позивајући се на Ајр Кроуа који је 1907. «написао бриљантну анализу европске политике и успона Немачке». Одговориће се на дилему «да ли је криза узрокована на основу моћи или деловања Немачке.» Отуда отпор на појаву моћи: нове, снажне силе; или је узрок: специфична политика Немачке, која се могла избећи. [2:468]

Премисе које узима у обзир Кисинџер заступајући интерес Америке су:

Даи истиче да Кина има као своје тежиште унутрашњи развој и да је њиме окупирана тако је глобална сарадња у интересу Кине, али ништа мање и њених партнера. Тако настаје интегрисани свет у савременим околностима. «Лидери Кине су у овом тренутку одлучили да прекину шпекулације о тријунфализму.» [2:460-1] Сматрало се неизбежним да ће Кина поново да се јави као «јака, уједињена држава».

“Отуда је била (Немачка, ГЧ) исувише разједињена за агресију, а опет довољно снажна за одбрану... Немачка конфедерација је дала велики допринос европској равнотежи”. Таква држава није била довољно јака да успостави хегемонију над другом. Кисинџер отуда подржава оцену да је “уједињење Немачке као догађај значајнији од Француске револуције”. Немачка је била растућа сила. Она је настојала да “искористи међународне конференције да би демонстративно неметнула своју вољу учесницима.” Остављена је тако од својих савезника, “да би напуштајући тај савез, потражила сигурност унутар Немачке орбите.” Национализам је мотивисао промене. [2:467] Понижене земље (Француска и Русија) су оснажиле своју одлучност да не прихвате потчињеност, чиме је Европа склизнула у биполарни систем без дипломатске флексибилности. «Инострана политика постала је <игра без победника.>» [2:468]

То се довело у везу са савременим односом два светска цина, Америке и Кине, тражило се да ли постоји сличност између некадашње Немачке и савремене Кине.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Анализа Ајру Кроуа европске политичке структуре и успона Немачке (1907. године) [2:468-79]

“...Оно што је најбоље у Немачком уму, што ју је природно направило склоном да прихвати, зарад напретка човечанства, све што је утицало да ојача ту моћ и утицај – уз један услов: мора да постоји поштовање за индивидуалност других нација... у процесу рада на људском напретку, подједнако позваних да у слободи допринесу еволуцији више цивилизације.» [2:469]

У даљем тексту се описује како је Кроу закључио да су Енглеској савезници Француска и Русија. «...Шта је био прави циљ Немачке?»

Да ли је то била природна еволуција немачких културних и економских интереса широм Европе и света, којима је немачка дипломатија пружала традиционалну подршку? Или је Немачка тежила «општој политичкој хегемонији и поморској доминацији...» која угрожава Енглеску. «Кроу закључује да нема разлике у циљу који је Немачка јавно признала. Који год правац Немачка пратила «Немачка би јасно била мудра да изгради што јачу морнарицу ...»Када Немачка оствари поморску доминацију, Кроу је проценио, да би то по себи... представљало објективну опасност за Британију», реализовала би се хегемонска шема. «...Амбициозни планови против суседа... недостатак такве званичне објаве, или чак тврђење о неограниченој и универзалној политичкој доброј вољи, не представљају по себи одлучне доказе за или против постојања необјављених намера... Лондон је био у обавези да претпостави најгоре и делује на основу својих претпоставки – макар докле год је Немачка градила велику и провоцирајућу морнарицу.» [2:328] Енглеска је тако гурнута у савез.

Еволуција културних и економских интереса, спојена са тежњом ка политичкој хегемонији, проузрокују одсуство сарадње и поверења – претпоставља се најгоре и делује на основу такве претпоставке. Ово је однос који је давно приметио Тукидид, однос – Атине и Спарте, који је окончан ратом. [1]

У даљој својој савременој анализи односа Кине и САД Кисинџер узима у обзир сличности али и разлике да ове земље “...нису биле толико државе-нације, колико... израз културног идентитета. Обе земље су историјски вођене визијом универзалности по својим економским и политичким достигнућима и необузданом енергијом и самопуздањем својих народа. И владе Кине и Америке често су претпостављале сличност између својих националних политика и општих интереса човечанства... Када се два таква ентитета суоче на светској сцени – појава значајне напетости је вероватна” [2:470], закључује Кисинџер. Савремена међународна сцена се даље анализира...

“Неоконзервативци и други активисти оспорили би да су демократске институције претпоставка односа заснованих на поверењу и ослоњу. Недемократска друштва, у овом светлу, природно су опрезна и склона да употребе силу. Зато су САД у обавези да употребе максимум свог утицаја (у уљудном облику), или притисак да створе више плуралистичких институција тамо где оне постоје и, посебно, у земљама које су способне да угрозе сигурност Америке. По овом концепту, промена режима крајњи је циљ спољне политике Америке у односу на недемократска друштва; мир с Кином мање представља питање стратегије него промене у кинеској управи.» Кисинџер примећује да «Кинески «тријумфалисти» примећују готово идентичан начин размишљања. Основна је разлика у томе да је њихова перспектива оних са узрастајућом моћи... Пример овог жанра представља

«Кинески сан» пуковника Лиу Минфуа... колико год се Кина посветила «мировном успону», конфликт чини део односа између САД и Кине... представљајући «маратонско надметање» «дуел века». Поврх тога, ово надметање је «игра без победника»; једина алтернатива потпуно успеху је понижавајући неуспех: «Ако Кина у 21. веку не може да буде светски број један и не може да представља највишу силу, онда ће неминовно постати одбачена страна.» Они који су постигли овакав успех бране наследство status quo државе [2:470-1], који им одговара.

Кисинџер с олакшањем закључује да “нити је америчка верзија Кроувог меморандума, нити су триумфалистичке кинеске анализе – званично подржане од стране влада обе стране, али пружају добар подтекст савременој мисли. Уколико су претпоставке ових ставова, примењене од било које стране – а потребна је само једна страна да би то било неизбежно – Кина и САД лако би могле да склизну у ескалацију тензије описане раније у овом прилогу.

Кина ће покушати да врши притисак на моћ Америке да је држи што је даље могуће од својих граница, да ограничи опсег америчке поморске моћи и смањи утицај Америке у међународној дипломатији.

САД ће покушати да анимирају многе суседе Кине као противтежу доминације Кине. Обе стране би истакле своје идеолошке разлике.

Међусобни утицај постао би још сложенији, јер концепти застрашивања и превенције нису симетрични између ове две стране. САД су више фокусиране на доминантно војну моћ, а Кина на одлучујућем психолошком утицају. Раније или касније, једна или друга страна направиће лошу процену... Блокови који се надмећу граде идентитет сопственим дефинисањем. Срж онога што је Кроу описао (а што и кинески триумфалисти и неки амерички неоконзерватици прихватају) јесте њихов изгледни аутоматизам. Једном када је образац створен и савези оформљени, није више могуће избећи самонаметнуте захтеве, посебно оне засноване на унутрашњим претпоставкама... Наведени специфични примери узајамног непријатељства су тривијални у поређењу са закључцима који се из њих изводе: инциденти колонијалног надметања у Јужној Африци, расправе поводом управе јавне послуге. Није реч о томе шта је свака страна урадила вођена ривалством. Реч је о ономе што би могло да се уради. Догађаји су се претворили у симболе; симболи су развили сопствене инстинкте. Ништа није остало да се уради, јер систем савеза, који су усмерени једни против других, није имао линију поравњања.» [2:471-2] Ово је механизам настанка ратног сукоба.

Мора се избећи “несрећан исход”, ратни. Кисинџер заступа: “То не сме да се догоди у односима САД и Кине, јер америчка политика то може да предупреди. Наравно, уколико би Кинеска политика инсистирала да води игру по правилима Кроувог меморандума, САД би морале да пруже отпор. То би имало несрећан исход.” Да би се ово

избегло Кисинџер тражи «... реалне препреке за сарадњу у односима између САД и Кине, које сматрам кључним за глобалну стабилност и мир. Хладни рат извеђу две земље зауставио би напредак генерација на обе стране Пацифика. Изазвао би расправе о унутрашњој политици сваког региона, у време када глобална питања – попут нагле нуклеарне опасности, окружења, енергетске сигурности и климатских промена – захтевају глобалну сарадњу... понављање грешака својих претходника (би довео да, ГЧ)... исход буде катастрофалан за све укључене, победнике, као и поражене. Мора се водити рачуна о томе да обе стране не би себе анализирале на начин самоостварујућих пројеката. То неће бити лак задатак.» [2:472]

Да је било која држава одлучна да оствари доминацију, не би пружила уверавање о мировним намерама.² «Озбиљни удружени напор, који укључује сталну пажњу водећих државника, потребан је да би се развио осећај за искрено стратешко поверење и сарадњу... Национално руководство Кине изашло је пред свој народ са листом задатака које треба реализовати. Они укључују борбу против корупције, коју је председник Ху Џинтао назвао «до, сада најозбиљнијим задатком борбу у којој је Ху био укључен у разним етапама током своје каријере. Задаци укључују и «кампању западњачког развоја» осмишљеног да опорави сиромашне провинције у унутрашњости земље, а међу њима и три у којима је Ху некада живео... У ауторизованом чланку из децембра 2010. године Даи Бингуо исказао је опсег унутрашњих изазова Кине», који се цитира. [2:473-4] “... Млада радна снага Кине, већином без обуке – која је била «неприродно» одсечена од светске економије током Маових година – и економије Запада, која је у целини била здрава, оптимистична и заснована великим делом на кредитној политици, са новцем који јој је омогућавао да купује производе из Кине. Сада та радна снага Кине постаје старија, обученија..., а Запад улази у озбиљнији период, што утиче на много компликованију слику. Демографија тај задатак чини још сложенијим. Са повишеним стандардом живота и дужим животним веком, у комбинацији са изопаченошћу политике једног детета, Кина има једну од највећих популација која убрзано стари. Очекује се да укупни број радно способне популације достигне врхунац 2015. године. Од овог тренутка, смањен број грађана Кине од 15 до 64 година треба да подржи увећани број старије популације...” [2:474]

“Земља која се суочава са тако великим унутрашњим проблемима није изгледно да ће се тако лако, а посебно не аутоматски, препустити стратешком сукобу или напорима за успостављањем светске доминације. Постојање оружја за масовно уништавање и модерне

² Неопходно је да се читалац упозна са текстом Х. Кисинџера, па и оригиналним (због превода), као и важности мисли које су подробније изнете, него у пар цитата који само указују на суштину.

војне технологије са непознатим крајњим последицама представљају основну разлику у односу на период од пре Првог светског рата. Лидери који су започели тај рат нису схватили последице оружја које су имали на располагању. Савремени лидери немају илузија о деструктивном потенцијалу који могу да покрену. Кључно надметање између САД и Кине, пре ће бити економске и друштвене него војне природе... САД одговорне су да зауздају надметање и сопствену улогу на светској сцени. То могу да ураде због сопствених традиционалних уверења, више него због надметања са Кином. Компетитивност представља већином амерички пројекат за који не треба да тражимо од Кине да нам га реши. Кина, остварујући сопствено тумачење свог националног идентитета, наставиће да развија своју економију и прати широк спектар интереса у Азији и ван ње. То није предвиђање које изискује конфронтацију која је водила ка Првом светском рату, већ сугерише развој у многим аспектима у којима Кина и САД сарађују исто колико се и надмећу.” [2:475]

“САД и Кина дугују свом народу и глобалној добробити да учине свој напор. Свака страна је превише јака да би била под доминацијом друге стране. Стога ниједна страна није способна да одреди услове победе у рату или конфликту попут Хладног рата. Морају поставити себи питање које се очито никада није званично постављало у време Кроуовог меморандума: куда ће нас сукоб одвести?... Ко од светских лидера, који су водили међународни систем који је водио ка Првом светском рату, не би устукнуо да је знао како би свет изгледао на свом крају.» [2:476] Свака од ових држава има специфичност, али у томе и основ за сарадњу...

Концепт пацифистичке заједнице – да ли је излаз? “Током своје историје, САД често су биле мотивисане визијом универзалне важности својих идеала и прокламоване дужности да их прошире. Кина је деловала на основу своје јединствености; проширивала се на основу културне дифузије, а не мисионарске ревности... Лидери на обе стране Пацифика обавезни су да установе традицију саветовања и узајамног поштовања тако да, за њихове наследнике, заједничка изградња заједничког светског поретка постаје израз паралелних националних аспирација... Подићи поглед изанад непосредних дневних изазова». Удруженим напором могу да га изграде [2:478-9], закључује нобеловац Кисинџер.

Добар план – је алгоритам деловања, тј. “свако велико остварење прво је била визија пре него што је постала реалност.” [2:479] Ђани Ањели, власник «Фиата» «...је предвидео да ће доћи време у коме ће се, за спровођење реформи деснице у корист капитала, та десница морати послужити левицом».³ Питање је правца, али и смера тог кретања: од врха ка којој класи.

³ Драган Мраовић, Печат 10.06.2022., с. 67.

Кина је донела мере «мотивисана жељом да се побољшају односи са САД: неке од њих су окренуте решавању унутрашњих питања као што су укидање ванредног стања у Пекингу и на Тибету. Процесуирали смо та питања из два разлога. Први је да су они сведочанство кинеске унутрашње стабилности. Други разлог није крио да користи те мере да би обезбедио боље разумевање за америчко-кинеске односе.» ... “Демократске вредности и људска права су срж америчког уверења. Али, као и све вредности које имају апсолутни карактер, оспоравају елементе нијанси којима је спољна политика генерално у обавези да се бави...” Упорност задржавања онемогућавају “...напредак у свим другим областима међународних односа, застој је неизбежан. У том тренутку, обе стране су дужне да балансирају тврдње националне безбедности на супрот императивима својих принципа управљања”. Кинези су повукли потезе које је САД омогућио да бира: усклађивање ставова саговорника, ‘трансакциону’ традиционалну дипломатију; или у обрачун... Комбинација ова два приступа је најбоља: «за идеалисте – да признају да принципи треба да се имплементирају током времена и стога морају повремено бити прилагођавани околностима; и за <реалисте> прихватање да вредности имају своју реалност и морају бити уграђени у оперативне политике. Такав приступ би препознао многе градације... У пракси, тај циљ је често преплављен контраверзним страстима... Кина и САД треба да раде заједно на новом међународном поретку, заснованом на начелима европских државних система из 1648; другим речима, домаћи аранжмани су били изван опсега спољне политике. Односи међу државама су се руководили принципима националног интереса... Спољна политика мора да дефинише средства, као и циљеве, а ако се средства, која превазилазе толеранцију у међународним оквирима третирају као од суштинског значаја за националну безбедност, избор мора бити направљен. Оно што не смемо да урадимо је да минимизирамо природу избора...» [2:414-5]

Горбачовљев «програм модернизације је одбијен као неоснован, јер ставља политичке реформе пре економских реформи. По кинеском мишљењу, политичка реформа може бити потребна током времена, али економска реформа мора да буде испред...» [2:418] То је закон !

“У Пекингу је крај Хладног рата произвео мешавину олакшања и страха. На једном нивоу, кинески лидери су поздравили распад совјетског противника... Истовремено, кинески лидери нису могли да избегну поређење између лабављења Совјетског Савеза и свог домаћег изазова. Они су, такође, наследили древно мултиетничко царство и трагање да се њим управља као модерном социјалистичком државом. Иако је проценат не-Хан становништва био много мањи у Кини (око 10 процената)... етничке мањине са различитом традицијом

су постојале. Шта више, мањине су живеле у регионима који су стратешки осетљиви, на граници са Вијетнамом, Русијом и Индијом.” [2:418] Национални састав државе утиче на унутрашњу политику.

“Нови концепт је еволуирао у смислу да је национална држава изгубила важност и да ће нови међународни систем бити заснован на транснационалним принципима... С обзиром на то да се претпостављало да су демократије по природи мирне, док су аутократије тежиле насиљу и међународном тероризму, промовисање промене режима је сматрано легитимним чином спољне политике, а не мешањем у домаће послове.” [2:419]

“Кинески лидери су одбацили америчко предвиђање универзалног тријумфа западне либералне демократије (како је они називају, ГЧ), али су такође схватили да је за њихов програм реформи потребна америчка сарадња... Отуда порука: ‘Током више од једног века, кинески народ је био изложен злостављању и понижавању од стране страних сила. Ми не желимо да видимо ову рану поново отворену...’” [2:419]

“На америчкој страни, међутим, распад Совјетског Савеза је био виђен као једна врста сталног и универзалног тријумфа демократских вредности. Двопартиски сентимент сматра да је традиционална ‘историја’ превазиђена: савезници и противници подједнако су се неумољиво кретали ка усвајању вишестраначке парламентарне демократије и отворених тржишта (институције које би, по америчком мишљењу, биле неизбежно повезане). Свака препрека која стоји на путу оваквог таласа била би гурнута на страну.” [2:419]

Клинтон је критиковао Бушову администрацију «за попустљивост према Пекингу у односу на Тјенанмен». «Кина не може да се заувек опире снагама за демократске промене», тврдио је Клинтон. «У Пекингу, међутим, амерички притисци, који су подржале и друге западне демократије, виђени су као план да се одржи слаба Кина, мешајући се у унутрашње политичке проблеме на начин колонијалиста деветнаестог века. Кинески лидери тумаче изјаве нове администрације као капиталистички покушај да се сруше комунистичке владе широм света...» [2:421]

Клинтон је усвојио “ширење” демократије као главни циљ спољне политике. Генерална скупштина УН, 1993. декларисало се за “‘проширити и ојачати светско тржиште на бази демократије’ и ‘проширити круг народа који живе у таквим слободним институцијама’, ‘створити хумани свет народа напредне демократије који међународно сарађују и живе у миру’... Са становишта Клинтонове администрације, то је био искрен покушај да се подржи пракса коју су председник и његови саветници веровали да ће бити на добробит Кине.” [2:421] То је становиште једне стране, за које је питање да ли је појавно баш тако за другу страну, тј. да ли је слаткоречивост иза које се крије друго.

САД ће “настојати да омогуће миран развој Кине из комунизма у демократију подстицањем снага економског и политичког либерализма у тој великој земљи... Денг Сјаопинг је у новембру 1989. позвао Кину да се «придржава социјализма и спречи миран развој ка капитализму»...» Сматрано је у Кини «за западни план да претвори Кину у капиталистичку демократију без позивања на рат... Кинески лидери нису никада захтевали да представљају јединствену револуционарну истину са правом на извоз исте. Уместо тога они су се залагали за одбрамбени циљ према свету, без отвореног непријатељског расположења према њиховим системима управљања, односно територијални интегритет и куповали су време да развију своју економију и решавају унутрашње проблеме у свом ритму... Такав став у спољној политици био је вероватно ближи Бизмарку, него Мао Цетунгу: постепени одбрамбени став, а у његовој основи налази се изградња бране против неповољних историјских плима... Кинески лидери нису прихватили тумачење краја Хладног рата као увод у период америчке доминације... Кина тежи мултиполарном свету – што значи да ће се радити против америчке превласти. Он је навео демографску реалност... кинеску предност многољудне нације... «Становитво Кине је веће него популација САД, СССР, Европе и Јапана заједно. Дакле, ипак је разнолик свет»... Верујемо да кинески народ заслужује да има више демократских права и да игра важнију улогу у унутрашњој политици. Али то треба урадити на начин који прихватљив за кинески народ.» [2:422-3]

“Кинеска политика за људска права је њихова ствар... ове тензије, које као да су поништиле две деценије креативне кинеске политике, довеле су до раскола у управи између привредних одељења и политичких одељења, под притиском људских права... Докле год су људска права била главни предмет кинеско-америчког дијалога, застој је био неизбежан. Ово искуство би требало да буде пажљиво проучено... Недостајао је такав однос који би помогао да се дефинише заједничка сврха, као што су урадили Пекинг и Вашингтон у отпору према совјетском ‘хегемонизму’. “Нема потребе да неки људи брину о брзом развоју Кине. Кини ће бити потребно 30 година да ухвати корак са земљама средњег нивоа. Наша популација је превелика...” Импликација оба уверења је да свака страна има способност да увери другу, уместо да се међусобно спутавају. Сигурност се на тај начин спојила са претњом.” [2:427-8] Кисинџер је описао како настаје затегнутост између две државе.

“Кинески лидери које сам раније упознао имали су дугорочну перспективу... Мао је позивао на идеолошку строгост чак и у прављењу тактичких маневара. Ђанг је изгледа хтео да каже да свака страна треба да схвати да, ако истински сарађују, треба да разумеју модификације које су дужни да направе у својим традиционалним

ставовима. Он је позвао обе стране да преиспитају своје унутрашње доктрине и да буду отворени да их реинтерпретирају, укључујући социјализам: “Свет треба да буде богато, живописно, разноврсно место. На пример, у Кини 1978. године донели смо одлуку за реформе и отварања... Године 1992. на Четрнаестом националном конгресу навео сам да модел развоја Кине треба да буде у правцу социјалистичке тржишне економије. Они на Западу који су навикли на то, мисле да тржиште није ниша чудно, али је 1992. године казати ‘тржиште’, овде био велики ризик... Ђанг је тврдио да обе стране треба да прилагоде своје идеологије према потребама своје међузависности...” САД не треба да брине моћна Кина”. Мишљења је био: “‘За то су потребне многе генерације да би се испунило... Комунисти треба да престану да говоре о својој идеологији на наиван и једноставан начин. Или да говоре о потреби за дијалогом између западног света и Кине око тога како да међусобно прилагоде своје филозофске оквира’. На америчкој страни, изазов је био да се пронађе пут кроз серију дивергентних процена. Да ли је Кина партнер или противник? Да ли је будућност у сарадњи или сукобу? Да ли је америчка мисија ширење демократије у Кини, или сарадња са Кином зарад мира у свету? Или је било могуће да се ураде обе стране. Обе стране су од тада у обавези да превазиђу своје унутрашње амбивалентне ставове и да дефинишу коначну природу својих односа.” [2:440-1]

“Крај председавања Ђанг Цемина значио је прекретницу у кинеско-америчким односима... био је последњи кинески председник са којим је главни предмет нашег дијалога био сам однос. Тај однос је у будућности ишао по навици и утврђеном шаблону више него из самих уверења.” Обе државе “више нису имале заједничког противника, али још увек нису имале концепт светског поретка око кога би се сложили... САД и Кина су схватиле да су биле потребне једна другој зато што су обе биле превише велике да би биле подређене, превише посебне да би биле промењене и сувише потребне једна другој да би себи могле да приуште изолацију. Осим тога да ли су наши заједнички циљеви оствариви? И на који начин?” [2:443] Чинило се да се Кина на новом путу удаљава од социјализма...

“Као што се Мао бојао, кинески гени су се поново потврдили. Суочавањем са новим изазовима двадесет првог века, у окружењу где је Лењинизам пропао, Ху и Вен су се окренули традиционалној мудрости. Описали су њихову реформу не као тежњу ка утопијској визији Маове непрекидне револуције, већ као циљ грађења ‘*xiaokang*’ (‘умерено добро’) друштва» – израза са изразито конфучијском конотацијом. Они су надгледали оживљавање Конфучијевог учења у школама и слављење његовог наслеђа у популарној култури... Кина је рехабилитовала античког филозофа постављањем статуе Конфучија у центар Пекинга... Ху је закључио да друштвена хармонија треба да

буде смерница његовог председавања... Буш је веровао да је Америка способна да преобликује свет по свом лику... није оклевао да спроводи спољну политику ширењем америчких вредности... Буш је превазишао историјску амбиваленцију између америчких мисионара и прагматичних приступа.» [2:446] Да ли то значи кинеско напуштање социјализма? Да ли је Буш осилио, постао хегемон?

Буш је «критикован у америчким дебатама због његове наводне подршке унилатерализму у суочавању са Кином, Јапаном и Индијом истовремено – државама које су базирале своје политике на прорачуну националних интереса – успео је да унапреди односе са сваком... Током Бушовог председниковања, америчко-кинески односи су, у ствари, били односи две велике силе. У неким проблемима, као што је унутрашње управљање, њихови циљеви нису били компатибилни... Пронашли су да се њихови интереси пресецају у довољно подручја како би потврдили постојање пријатељства...» Кина «није више била револуционарни изазивач међународног поретка и забринута због глобалног тероризма унутар својих мањинских регија, нарочито у Синкјангу...» Брзо је осудила напад на куле близнакиње 11. септембра 2001. [2:447]

“Кинеска потрага за равноправним партнерством није више била претеран захтев рањиве државе, све више је то била реалност, подржана финансијским и економским капацитетима... обе државе су се ангажовале у потрази за дебатом о њиховим домаћим циљевима, светским улогама – и коначно – њиховом односу.” [2:443]

“Економски проблеми: када је Кина била мали играч у светској економији, девизни курс њене валуте није био проблем... Али економски раст Кине и растућа економска међузависност Америке и Кине, окренула је некада скривени проблем... са америчким фрустрацијама...” Мала вредност јена је... наносила штету америчким компанијама које су пословале у истим генералним индустријама... Подцењена вредност јена је допринела губитку америчких бизниса.” Друштвеним разлозима се објашњавао курс јена 2010. Вен Јианбао је навео аргумент: ‘Ви не знате колико би кинеских компанија банкротирало. Дошло би до великог поремећаја. Само кинески премијер носи такав притисак на његовим леђима. Ово је реалност’... Сједињене државе су третирале економске проблеме из угла потребе глобалног раста. Кина је разматрала политичке последице, и домаће и међународне. Када је Америка подстицала Кину да троши више и извози мање, изнела би економски максимум. Али за Кину, смањење извозног сектора је значило можда значајно повећање незапослености са политичким последицама... Стога је основни проблем била политика, а не економија.” Појам заједничке користи” је био пречи. [2:448-9]

“Пекинг и Вашингтон су током 2000-их тражили свеобухватни оквир дефиниције њихових односа... (сада стављеним у један стра-

тешки и економски дијалог)...” Вен је у чланку 2007. изнео да су «шансе ретке и пролазне», и подсетио да је Кина пропустила ранији период шанси због «великих грашака, нарочито десетогодишње катастрофе» Велике културне револуције. Прва петина новог века би био период новог века шанси «који ми морамо да новог века чврсто уграбимо, новог века у коме можемо доста да постигнемо»... Добро коришћење ове прилике, Вен је оценио, требало би да буде «изузетне важности и значаја за циљеве кинеског развоја»... Стратешка шанса је изавала дебату академика и државних врхунских руководиоца. «Програм је обухватио успон и пад великих сила, значење њиховог раста; узроке њихових честих ратова; и да ли и како модерна и велика сила може да достигне, без прибегавања војним конфликтима, доминантан актер у међународном систему...» [2:451-2]

“Кина је тражила ‘нови међународни политички и економски поредак’, али је постојао ‘један који се могао постићи и кроз постепене реформе и демократизацију међународних односа’. “Кина неће да прати путању Немачке која је водила у Први светски рат, или оне путеве Немачке и Јапана који су водили у Други светски рат, када су ове државе насилно опљачкале ресурсе и вршиле хегемонију. Нити ће Кина пратити пут великих сила које се надмећу за глобалну доминацију током Хладног рата», писао је Зенг. САД су позвале Кину да постане «привилегован члан и креатор међународног система». Ху Линтао је одржао говор на Генералној скупштини УН. Кина је «фаворизовала тренд демократизације светског бизниса – практично, наравно, релативно умањење америчке снаге у правцу мултиполарног света – Ху је инсистирао на томе да ће Кина испуњавати своје циљеве мирно и у оквиру УН... ‘радити са другим државама на грађењу нове међународне политике и економског поретка који је правичан и рационалан. Кинеска нација воли мир. Кинески развој, уместо да повређује и угрожава било кога, може да служи само миру, стабилности и заједничком просперитету света»... У званичним кинеским изјавама је фраза «мирног раста» преправљена у фразу «мирног развоја», на основу пимедби да је појам «раст» био превише претећи и тријумфалистички.» [2:453-4]

“Било је тренутака кад су се кинески лидери одрекли похода на комунистичку идеологију, што су стране демократског света поздравиле као доказ благотворне еволуције. Сада, када су наследници Маоа тврдили да је доба идеологије завршено и да је национални интерес био одредница, еминентни Американци су инсистирали да је требало да демократске институције гарантују компатибилност националног интереса. Тај предлог – који се граничио са верским ставом за многе америчке аналитичаре – био би тежак показатељ историјског искуства.” Кисинџер наводи пример да су демократске институције и владе (британска, француска као и немачка) биле окренуте национал-

ним интересима потврђеним од њихових скупштина, па је ипак избио Први светски рат са велим разорним последицама... Основни смер кретања једног друштва обликован је вредностима које дефинишу њихове крајње циљеве. Истовремено, прихватање граница својих капацитета, један је од тестова државништва; то подразумева схватање могућег. Филозофи су одговорни за своју интуицију. Државници се процењују према њиховој способности да одрже своје концепте током времена.” [2:388-90]

“Вероватно ће покушаји спољних снага да промене унутрашње структуре државе величине Кине, укључити огромне нежељене последице. Америчко друштво не би требало никад да напусти своју посвећеност људском достојанству. То не умањује важност обавезе да се призна да западни концепт људских права и личних слобода не могу да буду директно преводиви, и у одређеном временском периоду усмерени на западне политичке циклусе, као и на цивилизације које су током миленијума организоване око различитих концепата. Ни кинески традиционални страх од политичког хаоса не може бити одбачен као застарела ирелевантност којој је потребна само «исправка» западног просвећивања. Кинеска историја, нарочито у последња два века, произвела је много примера у којима је расцеп политичког ауторитета (понекад подстакнут високим очекивањима повећаних слобода) искушавао социјални и етнички преокрет; често су то били најмилитантнији, а не најлибералнији, елементи који су преовладали.» [2:390]

У анализи есенције демократије, демократске вредности и људска права су срж америчког уверења, као и све вредности које имају апсолутни карактер, па се не познају градације односа 70:30. У САД нови концепт је еволуирао у смислу да је национална држава изгубила важност и да ће нови међународни систем бити заснован на транснационалним принципима. С обзиром на то да се претпостављало да су демократије по природи мирне, док су аутократије тежиле насиљу и међународном тероризму, промовисање промене режима је сматрано легитимним чином спољне политике, а не мешањем у домаће послове.

Двопартијски сентимент сматра да је традиционална «историја» превазиђена: савезници и противници подједнако су се неумољиво кретали ка усвајању вишестраначке парламентарне демократије и отворених тржишта (институције које би, по америчком мишљењу, биле неизбежно повезане). Свака препрека која стоји на путу оваквог таласа била би гурнута на страну.

Недемократска друштва, у овом светлу, природно су опрезна и склона да употребе силу. Зато су САД у обавези да употребе максимум свог утицаја (у уљудном облику), или притисак да створе више плуралистичких институција тамо где оне постоје и, посебно,

у земљама које су способне да угрозе сигурност Америке. По овом концепту, промена режима крајњи је циљ спољне политике Америке у односу на недемократска друштва; мир с Кином мање представља питање стратегије него промене у кинеској управи.

Они који су постигли овакав успех бране наследство status quo државе, који им одговара.

Плурализам – две партије исте оријентације, да ли је плурализам” двопартијски сентимент, где су савезници и противници подједнако и неумољиво кретали ка усвајању вишестраначке парламентарне демократије и отворених тржишта? Избор колективног тела (комитета) у социјализму, зар није више у демократији од наведеног плурализма капитализма у коме су неке партије забрањене. Тако су лимитиране од стране олигархије могућности избора од стране појединца. Ни један кинески руководиоца «...није веровао у идеал демократије» већ у алтернативу «реалног комунизма». Пут ка том успеху, као «алтернативни пут» је не само социјализма, већ и човечанства.

И владе Кине и Америке често су претпостављале сличност између својих националних политика и општих интереса човечанства. Мора се избећи «несрећан исход», ратни. Кисинџер заступа: То не сме да се догоди у односима САД и Кине, уколико би Кинеска политика инсистирала да води игру по правилима Кроувог меморандума, САД би морале да пруже отпор. То би имало несрећа исход. Кључно надметање између САД и Кине, пре ће бити економске и друштвене него војне природе.

Заједничка изградња заједничког светског поретка постаје израз паралелних националних аспирација.

Чини се да се одступа од доследности када се тврди да “демократске вредности и људска права су срж америчког уверења. Потенцирало се с правом “мора да постоји поштовање за индивидуалност других нација”, али када је требало њима, док нејаки није ојачао. Олигархија капитализма се подсмева хегемону социјализма (бироократи) указујући им на непринципијелност научне и моралне вредности, нпр. да одступају од поставки марксизма, своје филозофије. Принципијелност олигархије се доводи у питање јер оно што је смислила другима – за њу не важи. Правила су за нижу класу, док олигарси су поштеђени свих правила, тј. прилагођавају их себи. Они се тако забављачким наративом смеју онима којима нуде разна правила, чак и она која су малоумна (исмејавају их). Подсмевају се и «истомишљеницима», конформистима у науци, која је тако квази наука. Помаже се – дезоријентација која потпомаже униполарност.

На америчкој страни, међутим, распад Совјетског Савеза је био виђен као једна врста сталног и универзалног тријумфа демократских вредности. Ако се то показало исправно, а показало се надживљавањем конкуренције – то треба наметнути и другима. Разлог више да

то одговара олигархији, па зашто би она радила против себе. Заправо, све се ради у интересу олигархије – она то егоистички ради. Зацрта-на је униполарност света, други се сатиру, спотплићу, дезоријентишу, уназађују итд. Униформност мења успешност Кине.

Порука Кисинџера Америци је – САД одговорне су да зауздају надметање и сопствену улогу на светској сцени. Основ постоји, види мудри Кисинџер.

У односима две државе – доминира економија и економски интерес, а не политика. Основни проблем је била политика, а не економија. Кина је «фаворизовала тренд демократизације светског бизниса. Мала вредност јена је... наносила штету америчким компанијама које су пословале у истим генералним индустријама... Подцењена вредност јена је допринела губитку америчких бизниса. Ту постоји основ правила – «гурнути на страну», али...

Свака страна је превише јака да би била под доминацијом друге стране. Заједничка изградња заједничког светског поретка постаје израз паралелних националних аспирација. Глобална питања захтевају глобалну сарадњу – нуклеарна опасност, окружење, енергетска сигурност и климатске промене.

У анализи есенције о Кини примећује се да она не заборавља да је још пре две хиљаде година била у свету врхунска цивилизација. Али историјско искуство је и...

Тумачење историје изражава сећање једног народа. За ову генерацију кинеских лидера, трауматични догађај из кинеске историје био је колапс централне власти у Кини у деветнаестом веку, који је нагнао спољашњи свет на инвазију, колонијално надметање и произвео геноцидне нивое жртава у грађанским ратовима и побунама. Ми не волимо да чујемо да нас други питају шта да раде. Али, изгледа да Американци воле да траже од других да раде ово или оно. Кинези не желе да се покоравају инструкцијама других. Не заборавља се да је током више од једног века, кинески народ је био изложен злостављању и понижавању од стране страних сила. Ми не желимо да видимо ову рану поново отворену. Историјско сећање не сме да бледи, ваља имати на уму у припреми ваљаног политичара одговорне заједнице.

Кина, остварујући сопствено тумачење свог националног идентитета, наставиће да развија своју економију – развој у многим аспектима у којима Кина и САД сарађују исто колико се и надмећу. Оно што је Денг окарактерисао као «реформу и отварање» није било само економски подухват, већ и духовни. У спољној политици Кина је нашла своје место и међу земљама Трећег света, где је истакнуто место имала Југославија, што није било без личног утицаја који је имао Ј. Броз-Тито.

Кина мора да постане део света уколико жели да убрза свој економски развој. У концепт “Три државе”, у коме се Кина не такмичи за

моћ, већ је привржена на зависној иностраној политици како би ишла за сопственим циљевима у сва три круга: суперсила, круга земаља у развоју и Трећег света. Кина треба да остане скромна и опрезна и да се клони преузимања иницијативе, да не маше заставом, да врши експанзију и успоставља хегемоније. Кина не жели доминацију.

Глобална стратегија овако схваћена је оно што се зове «реални комунизам», а уз то својом добронамерношћу – доприноси здрављу (по дефиницији коју заступама [1])

Кинеска национална економија ће напредовати до те мере да буде међу првима у свету. Америчке контроле извоза су сада безначајне, јер Кина већ поседује сву неопходну технологију да пастане врхунска индустријска сила, и ускоро ће развити своју сопствену пољопривредну производњу, као и индустријску и «пост-индустријску» привреду – држим речима, неће више бити зависна од гестова добре воље са стране. Ово је добра шанса да се постане све-индустријска земља.

Амерички активности, посебно не НВО (не владине организације, нису били склони да пристану да своје циљеве замене парцијалним мерама). Активисти су истакли моралне, а не политичке, циљеве; кинески лидери су се фокусирали на конкретни политички процес.

Кинески лидери нису прихватили тумачење краја Хладног рата као увод у период америчке доминације. Кина тежи мултиполарном свету. Кинески лидери нису прихватили тумачење краја Хладног рата као увод у период америчке доминације... Кина тежи мултиполарном свету.

Било је тренутака кад су се кинески лидери одрекли похода на комунистичку идеологију, сматра Кисинџер, што су стране демократског света поздравиле као доказ благотворне еволуције. Сада, када су наследници Маоа тврдили да је доба идеологије завршено и да је национални интерес био одредница, еминентни Американци су инсистирали да је требало да демократске институције гарантују компатибилност националног интереса.

То може једино бити социјалистичка демократија, народна демократија, а не демократија буржоазије, демократија индивидуалаца. Стало се на становиште да комунисти треба да престану да говоре о својој идеологији на наиван и једноставан начин.

Одрицање и одсуство надмености у интересу колектива – су суштине, тј. кохезионо везиво нове успешне друштвене пирамиде. Прави интелектуалац, без обзира на новчано намиривање, би се тако нашао у врху друштвене пирамиде своје средине, што је и морални чин. Потпуно је задовољена дефиниција здравља – као оптимална категорија, без цепидлачења које носи «савршеност неког подухвата» успешни заобилажењем еготизма.

Денг Сјаопинг је у новембру 1989. позвао Кину да се «придржава социјализма и спречи миран развој ка капитализму».

Алтернативни пут је кинески социјализам: “... Да се приватно богаћење ограничава државном интервенцијом у име оних – апсолутне већине! – којима капитализам не омогућава да учествују у пљачки.»⁴ Боље речено прављење своје унутрашње друштвене пирамиде, попут онога што ради Шведска. «Шведске демократе желе да сачувају земљу и њен начин живота. А под тим подразумевају љубав према фики (пауза за кафу у току радног времена), изражену радну етику, поштовање природе, знање шведског језика и једнакост између полова.»⁵ Привредна потка се и не спомиње, она се подразумева. Свакако, опстаје тајна њеног постојања и успеха, кључ - кључева.

Ово прилажење истом, економском благостању заједнице, са две различите стране. Значи, Кина је без «махања заставом», «без експанзије», «без хегемоније» постигла значајне резултате у свом унутрашњем развоју, због чега ваља размотрити њихов пут ка том успеху, као «алтернативни пут» не само социјализма, већ и човечанства. Треба узети у обзир да тим путем успеха ишла највећа државна заједница света од 1,3 милијарде људи, по многољудности већа «... него популација САД, СССР, Европе и Јапана заједно». За сада се не види да је развијени капитализам тражио узор у шведском, пре би се рекло да је сваки поносан на себе: италијански, немачки, француски итд. за шта, сигурно, бар мало основа има.

Анализира претходних есенција се ипак врши због наше стварности, простора Западног Балкана, бивше Југославије.

Ђани Ањели (власник «Фиата», ГЧ) је предвидео да ће десница морати да се послужити методама левице.⁶ – демократија да се замени аутократијом због спровођења реформи деснице у корист капитала. Да ли је то пут у предметном савременом постиндустријском свету [1] питало се и сада пита?

Да ли су хегемони или бар лидерски наступи политике Ј.Б. Тита и СФРЈ провоцирли веће државе? Да ли је зато СФРЈ била трн у оку Западу и САД итд., па и социјалистичким земљама већим од ње, нпр. СССР-у... због – њихове суревњивости (љубоморе)? Седење на две столице, а могуће и више од тога, чине да је Запад толерисао Титу његов развој социјализма. Био је против Стаљина и против таквог социјализма. И не само то. Али када је све то прошло – 1999. године, дошла је на ред «промена режима као крајњи циљ». Тако је реаговао спољни свет предвођен Америком, али и домаћа стварност...

Левица наводно после лошег искуства са Титовим социјализмом, не да не заговара деколонизацију овдашњих умова, као у Кини, већ и она кључ решења види – у њиховој још снажнијој и бескомпромиснијој колонизацији. Ради се сасвим супротно, уместо да се пред-

⁴ Ралић Слободан. Али европског пута нема... Печат, 15.04.2022. с. 12-4.

⁵ Филип Живановић. Десна скретања. Печат, 30.09.2022. с. 38-41.

⁶ Драган Мраовић, Печат 10.06.2022., с. 67.

води привредни и други развој, опустило се и предало. Левица се препустила неоколонијализму, наивно верујући у туђу добронамерност. Нужно је стално преиспитивање, које не зна за опуштање.

Домаћи перфекционисти, као посматрачи углавном, који су толико обдарени да виде само савршенство неког подухвата, тако да достижу крајњу мудрост за сва времена. Уместо тога нуди се реалнија шема, толерантнија 70:30, да се процени да ли преовладава добро и успех, који ће се у наредном времену допунити новим бољим променама. “Ствар» је олако прихваћена јер «је тако рекао комесар» (рекао би Ћопићев Николеина) и олако одбачена, по шеми 0:100, и тиме показали своју незрелост. Шта је то што није делом и добро – многе фирме су олако неселективно угушене? Не само левица, већ...

Наша данашња елита, коју чине махом интелектуалци (морам да приметим чудних занимања за политичко ангажовање, да споменем нека: неурохирург, молекуларни биолог, математичар итд.), морала би да оцени доба Тита реалније. Поред онога што је било несумњиво лоше, било је и онога доброг, што је изазивало код хегемона отпор у чувању свог примерног лика.

Енигматична личност Титова тражи одговор – да ли је добро «прочитана». Исто тражи и рад Коминтерне, Марксово схватање, па и оно о две расе аријевској (седаљачка) и туранској (номадска) итд.

Хегемон је пресудио Титовом добу, а да је било боље показује време после њега, није се напредовало већ – назадовало. Оцене дају они домаћи и страни екстремисти – којима приличи “дошло је време да коза чува купус”. Највеће време дезоријентисаности настаје управо када се боље замени лошијим, када се “унапред гледа, а не види даље од носа”, тешко је добро заменити бољим. Политика мора да се бави и економиком, поготово не сме да се остави недефинисаном другом.

Најтрезвенији раде по шеми 70:30, разборито се суди «ово је добро, узећу, задржаћу», “ово је лоше, одбацићу”. За сад, траје деценијски – кошмар.

Марксизам је упознао олигархију капитализма. Крајњи циљ олигархије није бољи живот људи на планети, већ сопствено опстајање, чисти егоистички циљ. У томе нема воље за прилагођавање. Ипак није све тако, узорни је шведски капитаализам чини се прилагодљивим постиндустријском развоју светске економије.

Ваља имати на уму духовиту опаску – Маркс није исто што и марксисти. Упознао је олигархију као класну творевину. Отуда олигархија жели прво његовог учења да се ослободи, после је све друго друго, нпр. религиозни конзервативизам. У задње време сувише често се примећује раскорак националних политика чудних захтева «водеће демократије» и општих интереса човечанства.

Тоталитаризам било којег уређења је екстреман, колико хегемона толико и аутократе. Садашњи западни вишепартијски је друга-

чији од оног социјалистичког савременог једнопартијског. Он види заједницу као целину о којој одлучује врховно тело «комитет» које је бирано, који се у еволуцији ослобођено једноумног «вође», који доминацијом све своди на аутократију, апсолутистичку владавину монарха прошлих доба, не марећи да га је обхрвао «цезаризам». Нови квази аутократизам је сада тако не више ствар појединца, већ партије на власти, у једнопартијском систему «народне власти». Кина иде напред по показатељима, а ако је тако – треба тај успех социолошки научно размотрити.

Шведска има свој систем и начин организовања и рада њихове олигархије. То може да личи, али никако није исто америчком. Преобликовање по свет по свом лику чини да је олигарх – олигарх, који спутава друге. Савремена демократија олигархије не треба да дозволи да уведе свет у катастрофу неодржићу се хегемоније над светом «по свом лику». Зар то није тоталитаризам. Да ли ће да дође на ред и Шведска да се мења? Ни то, изгледа, да није искључено у могућем међусобном односу. Униполарност света показује мањкавости, а он треба да да шансу свима и ту – Бога не треба ометати. У развијеном свету пре се стигло до успеха, и у томе треба уживати и себе кроз то поштовати. Отуда, хармонија складног здравог живљења је циљ, који су неки већ постигли. Економика је тако потка, услов политичкој организацији здравог живљења.

За комунизам који се догматски тумачи у капитализму (попут догматика ортодоксних комуниста, наводно идеалних комуниста) – нпр. свако стварање друштвене пирамиде у социјализму/комунизму се схвата као јерес недемократије комунистичке заједнице, односно као непринципијелност и одступање од банализованог схватања овог филозофског учења. Левица треба да престане да говори о својој идеологији на наиван и симплифицирани начин, ради се о у будућности перспективном друштвено-економском систему, социолошки вредном пажње научном социјализму који ваља унапређивати зато што једино тако може нешто значити, поготово у постиндустријском периоду.

ЗАКЉУЧАК

- И капитализам и социјализам би могли да имају узоре – за прве је шведски капитализам; за друге кинески социјализам. Мултиполарност нема алтернативу.
- Кинески комунисти су много што шта у области технологије научили од развијеног капитализма, изградили економску потку политичком деловању.

- Савремени капитализам је чини се у раскораку својих националних политика и општих интереса човечанства, у чему има све чуднијих захтева и сугестија који се удаљавају од здравља као врховног принципа, који компромитују или оног ко их упућује, или оног ко треба да их прихвати.
- Хегемон Титовој Југославији је наменио «промену режима» – мешања у унутрашње ствари суверене државе, и она је то после вишедеценијског ангажовања и доживела. И унутар ње, њени народи и народности, својом овом или оном острашћеношћу, олако су заменили творевину која није била савршена, али која је имала вредности и успехе који заслуживала да се унапређује. Двоструки улазни поремећаји, како они спољни утицаји, као и сопствени / унутрашњи, одмогли су Југославији. Ваљало би објективно сагледати у свим бившим републикама Титово време по приступу «70:30». Пречишћење је започело, оним што је најзверскије у човеку – геноцидом и фашизмом, који помрачују све друго. Ова фаза требала би да се превазиђе, рашчисти и уступи место – послератној стварности, која је претходила и у многоне личила пређеном путу Кине, а делом имала и заједничких додирних тачака. Не треба заборавити Ђердап, пругу Београд-Бар итд. итд.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чукић Г. Пре и после сазнавања закона развоја друштва. Токови. Беране; 2020/1:87-118.
2. Кисинџер Х. О Кини. Београд: Клуб ПЛУС; 2020.
3. Х. Кисинџер, кратка биографија, , приступљено 06.09.2022. https://sr.m.wikipedia.org/sr-ec/%D0%A5%D0%B5%D0%BD%D1%80%D0%B8_%D0%9A%D0%B8%D1%81%D0%B8%D0%BD%D1%9F%D0%B5%D1%80

(Наставиће се)⁷

⁷ Особине кинеског социјализма и вођа Кине

Doc. dr Mirko JAKOVLJEVIĆ

ISTRAŽIVAO FENOMEN SMRTI A SMRT GA PREDUHITRILA

“Nestanak čoveka koga smo voleli i cenili oživi sećanje na njega, obasja njegovu ličnost novom svetlošću... Tako naše sećanje, umesto onog koji je otišao iz života, počinje da stvara njegov lik koji treba da traje dalje, sa nama i posle nas”.

Ivo Andrić

Blažo Šćepanović se pojavio na književnoj sceni pedesetih godina prošlog veka. Iako se u literaturi i književnim legatima može, jednostavno, pronaći podatak da je sa Brankom Miljkovićem autor zbirke pesama *Smrću protiv smrti*, pažljivim iščitavanjem i drugih njegovih naslova može se zaključiti da je i Šćepanović upravo bio jedan od pesnika koji je prihvatao neosimbolizam iako nije bio jedan od pesnika začetnika neosimbolizma.

Od samog početka njegovo stvaralaštvo, i on sam, predmet je interesovanja književnih kritičara. Tema *smrti* večita je inspiracija pesnika, a Šćepanović je tom pojmu otvorio nove lirske horizonte dodajući ukupnom pesničkom, ali i sopstvenom životnom proživljavanju elemente pesimizma. Na tom putu Šćepanović se legitimise modernom i urbanom lirskom ekspresijom. Posebno, dužna pažnja, i današnjih kritičara, treba da se posveti Blažovim poimanjem smrti ne samo u rodoljublјivim stihovima već i širem shvatanju patriotizma iskazanom u njegovom ukupnom stvaralaštvu. njegovih emocija. Njegov temelj pesničkog stvaralaštva je ljudska sudbina i životna svrnost. Sopstveni smisao svoga postojanja treba tražiti u postojanju drugih. Zato je sazeo sliku smrti i života, viziju čoveka i prostora, dramu prolaznosti. (V. Minić, 1975 : 17) Blažov neosimbolizam svrstva se uz neosimbolizam i samih osnivača tog pravca.

Smrt i tama *“Što se mene tiče, više bih voleo da budem kraće star, nego star pre vremena”.*

Ciceron

U Egiptu smatraju da su zemljoradnja, stočarstvo i zanati bili posvećeni mrtvima a da je poezija pripadala mrtvima. (B.Hamvaš 2011 :212) Međutim, neki filosofi, među kojima i Emanuel Svedenborg smatraju da čovek smrću ne nestaje. Samo se odvajaju od svog tela koje mu je služilo na svetu, i nastavlja da živi u Duhu, jer je u čoveku Duh taj koji misli, a misao i osećanje čine čoveka. (E. Svedenborg, 2001:268)

Neobična i nerazjašnjena smrt, utapanjem u Ohridskom jezeru učinila je da se, doduše, polako formira tragična figura pesnika Blaža Šćepanovića. Žrtva života i sopstvene poezije. Dobri poznavalac Šćepanovićevog opusa, Vojislav Minić smatra da ne treba površno dovoditi u vezu pesnikovu fizičkusmrt i njegov stvaralački doživljaj smrti uopšte. Pesnik umire nebrojeno puta, onako i onoliko kako i koliko se rađa njegov lirski svet, a praznina i tuga toga umiranja ispunjuju biće pesme i postaju njen emotivno-misaoni sadržaj. (V. Minić, 1975 : 27)

Međutim, Šćepanović kao da je znao da ima ograničeno vreme ovozemaljskog koje nije želeo da opterećuje stvarima koje mu nisu pričinjavali zadovoljstvo. Stihovima je ušao u svet “vaskrslih”. Ako bismo analizu uradili po Svedenborgovom shvatanju, prvo stanje Šćepanovićevog Duha imalo je isto lice i isti glas kao na svetu, a duhovno lice sačinjeno je od “slike” pesnikovih osećanja. (E. Svedenborg, 2001 : 274) Šćepanovićeva pesnička sumnja, slutnja, Blažovi sumorom zatamljeni stihovi, lična tragedija potvrdili su njegovu vizionarnost simbolike. Ispevao je:

Šćepanovićev neosimbolizam

Pominjanje termina *neosimbolizam* od uvođenja 1957. uvek je izazivao nedoumice u tumačenju. Njime se ukazivalo na pesničke i poetičke pojave koje su bile suprotstavljene normativnoj poeziji. Pesnici neosimbolizma: Jovan Hristić, Ivan V. Lalić, Borisav Radović, Branko Miljković, Milovan Danojlić, Miodrag Pavlović,

Vasko Popa, Stevan Raičković pripadali su drugoj posleratnoj generaciji koji su pokazivali sklonost da menjaju dotadašnja shvatanja o poeziji i njenoj ulozi u tadašnjem društvu. Dragan M. Jeremić smatrao je da su tadašnji mladi pisci u grupaciji neosimbolista našli istinu, svoju novu zastavu. *Nikako ne secesiju od širokog puta marksizma i lenjinizma već da treba da stvaraju socijalističku književnost i sve što ima smisao univerzalnosti na svim kontinentima uključujući tu i Antlantidu i Utopiju.*

Svako doba živi od svojih simbola. Njima se ono ukopava u crnicu istorije i diže ka nebu budućnosti. Njima ono dobija svoju specifičnu boju, ukus i miris, njima se upisuje u sva buduća pamćenja. “Neosimbolizam” je manje književna škola a više napor i želja grupe mladih pisaca da nađu suštinski izraz duha simbola: socijalizam, slobodan čovek, bratsvo naroda, mir među ljudima. Tako neosimbolisti drže u ravnoteži realizam stvarnosti i realizam ljudskog duha. (www.afirmator.org, 2012,)

Blažo Šćepanović objavio je zbirke *Lobanja u travi*, Cetinje 1957, *Ivicom zemlje zmija*, Beograd, 1958, *Smrcu protiv smrti*, (sa Brankom Miljkovićem), 1959, Beograd, *Smrt pesnikova*, 1961, Beograd, *Crvena zora vremena*, izbor jugoslovenske revolucionarne poezije, 1962, Tитоград, *Zlatna šuma*, 1965, Beograd

U doslednosti sopstvene poezije i njene koncepcije, poetska snaga njegove pesme leži u upečatljivosti i prodornosti stihova. Svesno, ili nesvesno prihvata poetiku Branka Miljkovića. Neki teoretičari skloni su da tvrde da ga je Blažo Šćepanović i oponašao. Vojislav Minić, međutim, smatra da Šćepanović nije nastojao da prikrije svoje stvaralačke uzore i da ukrije tragove pesničkih uticaja, simbolizma, nadrealizma, ekspresionizma i futurizma, ali je uspevao da na tekovinama starih i novih pesničkih iskustava izgradi svoju individualnu poetiku iz koje su izrasle autentične pesničke tvorevine. (V. Minić, 1975 : 12)

Teme su poznate, ali misao i njen izraz su posve novi. On je učio, ali učio je brzo i na druge se ugledao veoma kratko. Naime, Šćepanović je rano osetio kuda ga vodi smer njegovih misli i tok:

*Sve što dugujem
To je da iščeznem (Usnuli snovi)*

Suočava se Šćepanović i sa kontradiktornostima. Sve dok ljudi jedino obraćaju pažnju na misao kako će jednog dana morati napustiti svet za čoveka je nepodnošljiva i depresivna. To otkriva stanje uma pošto ljubav za svetom umanjuje njegovu ljubav spram Boga i drugih ljudi, i stoga je čovek i dalje duhovno nezreo, to jest, njegova duša se još nije ujedinila sa duhom u sebi, on još nema svesnost i ništa mu bolje nije poznato od njegovog zemaljskog života. U tom slučaju je svaka misao o smrti strašna, želi se živeti da bi se uživalo, žude se svetovna dobra i

zanemaruje, preziru duhovne vrednosti. Sve dok je misao o fizičkoj smrti nepodnošljiva za čoveka, on ne obraća dovoljno pažnje na njegov stvaran zemaljski zadatak. (B. Dudde, 1943 :17)

*Smrt tvoju ištem
Kao priznanje
Večnosti koja spava. (Raspevana slova)*

Egipćani su zapisali da samo ono zrno žita koje padne na zemlju i umre, živi: jer ako umre ono donosi više ploda. (Stožinić, 2010: 28)

Šćepanović u večnost svog pesničkog trajanja šalje stihove:

*Treba nešto iz sebe
zakopati u zemlju duboko... (Raspevana slova)*

Smrt je za neke ljude “jednostavna”, svakodnevna pojava a drugima je “komplikovano” putovanje kroz život u još nedokučeni večni život koji će trajati zauvek. Isus Hrist je vaskrsnuo iz groba trećeg dana. Demonstrirao je kako ne postoji tako nešto kao prestanak postojanja nakon smrti tela i dokazao je kako ispravnim načinom života zemaljsko telo prelazi

u duhovno i da ljudsko biće nastavlja da postoji. (B. Dudde, 1956 :19) Šćepanovićevi stihovi, čini se, biće večito aktuelni, a pesnik antologijski živ. Elementi pesimizma u novim lirskim horizontima Blaža Šćepanovića posmatraju se iz ugla shvatanja da je pesimizam: *vid nepristajanja na stvarnost koja je neprihvatljiva i koju bi, valjda zbog toga trebalo menjati. Pesimista je često biće koje je nesrećno zbog nesavršenosti sveta, zbog svoje životne neispunjenosti.* (Kosović, 2011 :190)

*Postoje mrtvi svetovi i mrtve noći
Zaleđeni cvjetovi i usijanje žiže
Okolo njih krugovi svetleći
I okamenjene ruke,
Igraju ukočene figure
Zamorene od duha. (Autobiografija)*

Postojanje čoveka misterija je za svakog ponaosob. Čovek je nedokučiv i tajnu nastanka života nosi kao tajnu kosmosa. Život i smrt, prostor i vreme, starost, duhovna besmrtnost pitanja su koja zaokupljaju čovekova interesovanja. Duhovna besmrtnost, prema proroku Jeremiji, namenjeni su i pripadaju dobrim ljudima i pravednicima, pri čemu se besmrtnost podrazumeva kao uzdizanje duše, što znači da ona nadživljava propast tela u kome je ona prethodno boravila za vreme zemnog života. (Stožinić, 2010: 22)

*Smrt tvoju hoću da oživim
Da se ogrijem sa plamena tvojih ruku (Raspevana slova)*

Fenomen smrti, večna tama posebno karakterišu Šćepanovićevo stvaralaštvo. Bio je njima opsednut. Pesnik izrazite emocije i intuicije, pesnik filosof, stihovima se priključio grupi pesnički značajne struje na ovim prostorima, Branku Miljkoviću, Jovanu Hristiću, Aleku Vukadinoviću...

Nesumnjivo jaki, intelektualno i nadasve individualno, na književnu scenu su uveli, *neosimbolizam. Lobanja u travi, himna tami, intuicija smrti...* zajedničko je lirsko u njihovim stihovima. Pokušavaju da razmišljanja o smrti, o tom, za raba božjeg strašnom činu... i da ga uzdignu u horizonte besmrtnog strujanja čovekovog bivstvovanja.

Međutim, u narodu se može čuti da je bolje umreti nego umirati. Dušan Kosović ističe da strah od starenja nije ništa drugo do strah od života. Ljudi ne žele da se suoče sa starenjem. Tu istinu odlažu. To je neomiljena tema javnog života. (Kosović, 2011 :240)

Blažo Šćepanović upravo stihovima o smrti pokušava da utiče na svest onih ljudskih bića koji u vidokrugu imaju samo zemaljski život.

Ipak, ekstremni pesimisti mogu biti obrazovani i pametni ljudi ali su zato najčešće kao ljudi teški, ali je i to bolje nego biti lakomislen, površan i lakoveran. (Kosović, 2011 :191)

Patriotizam i rodoljublje

Čovek je čovek zbog volje, pa tek onda zbog razuma, a ne zbog razuma odvojenog od njegove volje. Dela proizilaze iz čovekove volje i mišljenja. Ako su volja i misao dobri, i dela su dobra. (E. Svedenborg, 2001 : 37-289)

Jedino sa mišlju u veri o dušinom životu nakon smrti, užas od smrti se započinje povlačiti i onda ljudsko biće razume kako je njegov zemaljski život samo priprema faza za stvaran život koji će trajati vječno. (B. Dudde, 1943: 17)

Blažo Šćepanović kao da je volju za životom tražio pobeđujući strah od smrti u mogućim ratnim sukobima. Zato i stihovi Blaža Šćepanovića iskre i posebnim osećanjem patriotizma.

*“Držati vrelu cev,
da oči isture krvavu ružu,
da plamen obliže granice devojke
preko dogorelog stida
da Kosovo ne preraste svoje granice
dok se ispuši razrivena zemlja.
(B.Šćepanović, Lobanja u travi, 1957: 7)*

Šćepanović je to uspeo jer je, mišljenja je i Dušan Kosović osećaj ljubavi i patriotizma prema svojoj zemlji kod njega nadišao vlastiti egoizam i sitnodušje zavičajnosti. Najpravedniji je umereni patriotizam jer, poznato je da ratni patriotizam može lako da pređe u šovinizam u iracionalnu mržnju koja vodi ka

žestokim konfliktima koji dovode do velikih razaranja i uništavanja svih vrednosti. (Kosović, 2011: 188)

Literatura:

- Svetomir P. Stožinić, *Filozofija života*, (2010), Slobomir P Univerzitet, Bijeljina
- Dušan Kosović, *Zapisi*, 2011, Čigoja,
- Bertha Dudde, br. 2776, *VOLJA ZA ŽIVOTOM* 16 Lipanj 1943
- Bertha Dudde, br. 6616, *STRAH OD SMRTI*, 8 Kolovoz 1956 (www.affirmator.org,)
- Bela Hamvaš, *Velika riznica predaka*, 2011, Službeni glasnik, Beograd
- Emanuel Svedenborg, *Nebo i pakao*, 2001, IP TRAGOVI, NOVI BEOGRAD

Doc. dr Svetlana KALEZIĆ – RADONJIĆ

OMLADINSKI ROMANI DRAGOMIRA ČULAFIĆA

SAŽETAK: U radu se analizira serija romana Dragomira Čulafića započeta 2003. godine (*Ringišpil u mojoj glavi* - 2003, *Ringišpil morska šema* - 2005, *Zaljubljeni ringišpil* - 2007, *Ringišpil za dvoje* - 2010. i *Ringišpil za troje* - 2013). Razmatrajući problem funkcionisanja kvintologije kao fenomena i problem omladinske književnosti u kojoj se, između ostalih, tretiraju tradicionalno „zabranjene” teme ljubavi i seksualnosti, u radu se kritički sagledavaju osobenosti Čulafićeva stvaralačkog postupka sa stanovišta onih mjerila koja karakterišu dobru adolescentsku literaturu. Takođe, razmatraju se i razlozi deficitarnosti omladinskih romana u Crnoj Gori.

KLJUČNE RIJEČI: *serija romana, kvintologija, omladinski roman, dijalog, humor, Dragomir Čulafić.*

Uvod. Dragomir Čulafić¹ je prisutan u dječijoj književnosti ovih prostora od 1985. godine kada je objavio zbirku poezije za djecu *Ako se setiš*. I pored brojnih naslova koji su uslijedili i koji su stekli brojnu čitalačku publiku (*Čudna staza*, 1988; *Selice*, 1990; *Šta tu ima da se krije*, 1994; *Kad jabuka zarumeni*, 1996; *Raširi ruke*, 1998; *Zvezdano ždrijebe*, 1997; *Šapnula mi breza*, 2001; *More na jedanaestom spratu*, 2001; *Naše leto*, 2002) na svoje djelo skreće posebnu pažnju serijom omladinskih romana započetom 2003. godine (*Ringišpil u mojoj glavi*, 2003; *Ringišpil morska šema*, 2005; *Zaljubljeni ringišpil*, 2007; *Ringišpil za dvoje*, 2010. i *Ringišpil za troje*, 2013) za koju je dobio i nekoliko književnih nagrada.²

¹ Rođen je 1940. godine u selu Luge, kod Andrijevice (Crna Gora). Završio je Filozofski fakultet, grupu za njemački jezik i književnost. Radni vijek proveo je kao profesor i upravnik biblioteke „Laza Kostić” u Beogradu gdje i danas živi.

² Riječ je o nagradi „Večernjih novosti” - Gordana Brajović za roman *Ringišpil u mojoj glavi* (proglašen najboljom knjigom u 2003-2004. godini) i nagradama Kritike dečjeg žirija i *Dosilej* za 2008. i 2010. godinu za romane *Zaljubljeni ringišpil* i *Ringišpil za dvoje*.

U radu ćemo paralelno upotrebljavati termine *omladinska* i *adolescentska* književnost budući da adolescencija takođe predstavlja prelaz između djetinjstva i odrasle dobi, bez obzira na mnoge potpodjele na kojima insistiraju psiholozi. Kako često ističu najčešće se

Prije nego što pređemo na detaljniju analizu ovih romana, u svjetlu onoga što karakteriše dobru omladinsku književnost, ukratko ćemo se osvrnuti na istorijat adolescencije i osnovno određenje adolescentske, odnosno omladinske književnosti.

Istorijska perspektiva i određenje adolescentske književnosti.

U drugoj polovini XIX vijeka, objavljuju se prva djela koja bi danas spadala u ono što smatramo adolescentskom ili omladinskom književnošću (primjera radi, djela poput *Male žene* Lujze Mej Alkot). Međutim, u to vrijeme nije bilo ni pomena o zasebnoj vrsti literature usmjerene na mladu publiku, jer se književnost za tinejdžere, adolescente ili omladinu⁷ konstituisala tek u drugoj polovini XX vijeka, što korespondira sa konstituisanjem adolescencije kao posebnog životnog perioda. U netehnološkim društvima, poput npr. centralne Afrike, prelazak iz djetinjstva u odraslo doba dešava se prilično brzo, ali u „razvijenijim” zemljama on se vezuje za uzrast od 12. ili 13. godine do dvadesetih godina. Pomjeranje ove granice pojedini autori vezuju za period kada se od agrikulturnih društava, u kojima su djeca bila uključena u veliki broj aktivnosti, polako prelazi na tehnološka društva gdje ljudi počinju da rade poslove koji podrazumijevaju specijalizovanu obuku i produžetak školovanja: „Što je društvo postajalo složenije, to su djeca duže morala da idu u školu da bi se na kraju pripremila za zrelost. Čekajući da postanu punopravni članovi društva ova djecu su razvila svoje sopstveno, posebno društvo. Postali su *tinejdžeri* i *mladi*, ili kako psiholozi više vole da ih zovu - *adolescenti*” (Donelson, Nilsen, 1997: 5).³ Posljedica toga je da „razdoblje tinejdžera počinje ranije nego prije nekoliko generacija i da se prelaz ka statusu odraslosti, koji je tradicionalno definiran zaposlenošću i socijalnim osamostaljivanjem, produžuje” daleko u drugo ili čak na početak trećeg životnog desetljeća” (Lavrenčić Vrabeć, 2002:8).

Postoji mnoštvo terminoloških nepreciznosti u vezi sa definisanjem ove književnosti, te će se u upotrebi podjednako naći termini *tinejdžerska*, *adolescentska*, *omladinska književnost*. Ako bismo pokušali da je vežemo za određeni uzrast, mogli bismo reći da su njeni čilaoci otprilike oni između 12. i 20-25. godine života. S obzirom na to da se i mladost

---

govori o tri perioda: rana adolescencija (od 12. do 15. godine), srednja adolescencija (od 15. do 17. godine) i pozna adolescencija (poslije 17. godine) (Vranješević, 2001:15). Iako je tokom pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka, u skladu sa tadašnjom jugoslovenskom društveno-istorijskom klimom, bila prisutna politizacija termina *omladinska*, koristimo datu odrednicu i riječ *omladina* više iz poštovanja prema njenom tvorcu, čuvenom pjesniku Lazi Kostiću, koji je kao njen antonim smislio i riječ *ostarina*.

³ The more complex society became, the longer children had to go to school to prepare for their eventual adulthood. These children, waiting to be accepted as full-fledged members of society, developed their own unique society. They became *teenagers* and *young adults* or, as psychologists prefer to call them, *adolescents*.” (prevod S.K.R)

i djetinjstvo smatraju podjednako istorijskim i društvenim fenomenima, zanimljivo je viđenje Berislava Majhuta, uvaženog istraživača hrvatske dječije književnosti, koji ukazuje na to da je „*povijesna perspektiva adolescentske književnosti, slično kao i kod dječije književnosti, naglašeno skraćena, te da se oslanja isključivo na reducirami i izoliranu predodžbu o buntovnom adolescentu, zanemarujući drukčije ili različite povijesne predodžbe adolescencije*” (Hameršak, Zima, 2015: 349).⁴ Pomenuta književnost sa kraja XIX i samog početka XX vijeka obiluje poučnim i sentimentalno-patetičnim elementima, promovise vrlinu, obrazovanje i uklapanje u svijet odraslih u skladu sa tadašnjim društvenim, rodnim i kulturnim normama. Pojava buntovnog adolescenta na ovim prostorima koincidira sa početkom Prvog svjetskog rata, odnosno sa pojavom revolucionarne omladine. Međutim, taj i takav adoslecent i dalje nije „neuklopljen”, već se borbom za svoje slobodarske ideale i te kako uklapa u tadašnju društveno-istorijsku klimu. Tek se od šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka naovamo, pojavljuje onaj tip buntovnog adolescenta kakvim ga i danas percipiramo.

U brojnim nedoumicama koje pokreće pojam adolescentske književnosti konstantno je prisutno njeno preispitivanje, ajedno od pitanja koje se nameće jeste - da li je ova književnost, koja uglavnom egzistira u međuprostoru između trivijalnog i kanonskog, samo marketinško sredstvo ili zaista predstavlja legitimni književni žanr? Ovakvom pitanju izmiče, naravno, kvalitetna omladinska književnost, a odgovor je moguće ponuditi u okviru analize onih karakteristika koje odlikuju dobru adolescentsku literaturu. Stoga ćemo romane Dragomira Čulafića posmatrati kroz prizmu univerzalnih kriterijuma po kojima se ocjenjuje ovaj tip pisane riječi. Takođe, u vezi sa serijom romana, naročito kada je riječ o omladinskoj književnosti, podjednako se nameću i komercijalni razlozi njihovog nastanka, ali i način na koji serija romana, sa istim junacima, funkcioniše kao literarni fenomen čime ćemo se takođe baviti.

Šta čini dobru omladinsku književnost? Kenneth L. Donelson i Alleen Pace Nilsen u petom izdanju knjige *Literature for Today's Young Adults* (prvo izdanje - 1980) daju osnovne karakteristike dobre omladinske književnosti. Po njihovom mišljenju:

⁴ Ako se tako postave stvari, onda se zaista koncept „buntovne” omladine vezuje tek za drugu polovinu XX vijeka, dok se „nebuntovna” ne uklapa u savremeni doživljaj adolescencije. Na ovom mjestu moglo bi se postaviti pitanje-šta jesadjelima objavljenim nakon Drugog svjetskog rata koja tematizuju život „buntovne” srednjoškolske omladine u Crnoj Gori, ali se vezuju za područje ratne proze? Da li ih treba smatrati adolescentskim ili ratnim romanima? Odgovor bi se svakako ticao primarne supstance omladinske odnosno ratne književnosti koje su, i pored upravo navedene sličnosti, veoma različite budući da moderna omladinska književnost (naročito ona nastala u posljednjoj četvrtini XX vijeka) podrazumijeva otklon od ideoloških vrijednosti NOB-a. Ona insistira na individualizmu umjesto na grupnom, homogenizovanom identitetu; promovise zabavu i dokoličarenje umjesto borbe za oslobođenje i utemeljenje nacije; zagovara bezbrižnost umjesto posvećenosti kolektivnom idealu (v. Lugarić, 2009).

1. Omladinski pisci pišu iz tačke gledišta mladih;
2. Uloga roditelja je smanjena da bi akcenat bio stavljen na same adolescente;
3. Namjerno se izbjegava književni jezik i dominira upotreba slenga;
4. Omladinska književnost podrazumijeva raznovrsnost žanrova i tema;
5. Djela sadrže priče o likovima koji pripadaju različitim etničkim ili kulturnim grupama;
6. Omladinske knjige su mahom optimistične, sa likovima koji postižu značajna dostignuća;
7. Uspjelo omladinsko djelo bavi se osjećanjima važnim mladim ljudima. (Donelson, Nilsen, 1997: 23-33)

Budući da su Donelson i Nilsen u svojoj čuvenoj knjizi razmatrali nekoliko desetina omladinskih literarnih djela (fokusirajući se uglavnom na dobitnike prestižne nagrade *Margaret A. Edwards Award*) i isto toliko omladinskih filmova, navedene kriterijume smatramo relevantnim, te će se dalja analiza na njih oslanjati. Naravno, treba istaći da prisustvo ovih karakteristika ne podrazumijeva automatski da je neko djelo estetski valentno, već ga vrijednim čini isključivo njegova umjetnička konkretnost.

U središtu svih Ćulafićevih romana iz ove serije nalazi se ljubavna priča čiji su protagonisti Olja iz Beograda i Blažo iz Budve. U najkraćem - radnja prvog djela mogla bi se svesti na njihovo upoznavanje tokom ekskurzije beogradskih osnovaca u Budvi i prvi poljubac na Žabljaku; u drugom romanu avantura se nastavlja na budvanskoj obali uz djelimično ispitivanje mladalačke tjelesnosti; u trećem se ekskurzija (ovog puta polumaturanata) ponovo javlja kao okvir dešavanja u istom primorskom ambijentu sa produbljivanjem veze dvoje zaljubljenih; u četvrtom radnja se odvija u Beogradu, sa istim protagonistima i manje zastupljenom temom tjelesnosti, dok se u petom naročito problematizuje fenomen maloljetničke i mladalačke trudnoće za koju se na kraju, u slučaju glavne junakinje, ispostavlja da je bila „lažna uzbuna”, pa tek nakon nekoliko godina i završenog fakulteta Olja postaje „crnogorska snaha”.

1. U vezi sa prvim obilježjem kvalitetne omladinske literature, da se pripovijedanje vrši iz tačke gledišta mladih, u romanima Dragomira Ćulafića na nivou pripovjedačkog postupka se javlja dominacija unutrašnjeg monologa i pripovijedanje iz perspektive lika-naratora. U slučaju pomenute kvintologije svi događaji se iznose iz ugla glavne junakinje, petnaestogodišnje Beograđanke Olje, te je toj vizuri podređena i interpretacija svih romaneskih dešavanja. Pripovijedanje u prvom licu sa unutrašnjom fokalizacijom jeste jedno od izrazitijih obilježja omladinske književnosti prvenstveno zbog neposrednosti naracije, ali i zbog uvjerljivosti kojom djeluje na svoje čitaoce.

U okviru motivacionog sistema djeluje uvjerljivo i *nemotivisanost* određenih postupaka glavnih junaka koji u kontekstu adolescencije i protivrječnih osjećanja sa kojima se bore, često urade nešto a da ni sami ne mogu da objasne razlog zbog kojeg su to učinili. Ovo bi se po mišljenju psihološkinje Suzan Harter uklapalo u period srednje adolescencije kada „adolescenti opažaju konflikt između različitih uloga koje imaju i ponašanja koja te uloge određuju, ali ne umeju da integrišu te razlike u jednu jedinstvenu sliku o sebi i zato taj konflikt doživljavaju kao stresan” (Vranješević, 2003: 18). U tom smislu Čulafić vrlo precizno dovodi u vezu nedoumice i nesigurnosti glavne junakinje sa njenim godinama (kraj osnovne škole, 14-15 godina).

Zanimljivo je da se u drugom romanu, *Ringišpil morska šema*, tretira i religijska tematika koja se oblikuje u tipično adolescentskom maniru i iz adolescentske perspektive, te se Bog, i pored pitanja teodiceje, modeluje više kao drug, „pajtos», nego kao Apsolut,⁵ čemu naročito doprinosi jezički nivo ovih romana. Kao i kod omladinskih romana uopšte, čija je jezička konkretizacija u suprotnosti sa jezikom kulturne tradicije ili birokratskih struktura (što simbolizuje i određeni stepen otpora prema njima) i ovdje dominira upotreba slenga koji igra važnu ulogu u konstituisanju govornog identiteta lika i/ili pripovjedača (Flaker, 1983: 120). Dati sleng, kao obilježje kulture mladih, kombinuje se sa promišljanjem Boga, što pripada višem nivou postojanja, te pomenuta kombinacija djeluje zanimljivo. Pojedini proučavaoci religije traženje religioznosti mimo Crkve označavaju terminom „privatna religioznost” (Jerotić, 1990: 201), te bi se u kontekstu ove serije romana moglo reći da su Čulafićevi junaci mahom „privatno religiozni”. Detaljnija analiza ovog fenomena ukazuje na poklapanje sa istraživanjima zasnovanim na ispitivanju odnosa adolescenata prema Bogu - njihova slika o Apsolutu uglavnom korespondira sa slikom koju oni, kao djeca, imaju o svojim roditeljima (Kuburić, 1998: 471). Iz ovoga bi se moglo zaključiti da glavna junakinja Čulafićevih romana i svoje roditelje doživljava kao drugare, pune „milosti i dobrote”. Iako im je dat mali pripovjedni prostor - oni figuriraju kao „drugari” i pored roditeljskog autoriteta koji ispoljavaju u ključnim situacijama.

2. O smanjenoj ulozi roditelja i odraslih jasno govore i njihova imena - otac i majka su Mamac i Calac, dok u istom maniru brat i se-

⁵ Ko li udesi ovaj ovakav život. Zašto mora da je baš ovakav? Ne verujem da gaje krojio Bog. Jer Bog je pun milosti i dobrote. Bar lako piše. Da ga je Bog krojio ne bi Olja danas bila toliko tužna i nesrećna, baš kad bi trebalo dajoj je najljepše. Ne bi ostavljala Blaža. Ne bi sutra morala da otputuje, nego bi Bog rekao: Znaš, moja dobra i lepa Oljice - tako bi rekao pravi Bog, čak bi me i dodirnuo svojom mekom rukom - kad toliko voliš svog Blaža, a i on tebe isto toliko voli, ostani još koji dan, ostani bar do početka školske godine, a posle ćemo videti, ili ćemo tebe prebaciti u školu ovdje, ili njega u Beograd... Jeee, povikala bih. I i si, Bože, pravi drug, ljubim te po sto puta i biću ti zahvalna dok sam živa...” (Čulafić, 2005 b: 135).

stra glavne junakinje postaju Kretenčić⁶ i Šveca. Žargonskim nadimcima „krštavaju” se i nastavnici, paje nastavnica istorije - Vizantija, nastavnica srpskog jezika - Naočarka, nastavnica engleskog jezika - Tičerka itd. Roditelji se u Ćulafićevim romanima pojavljuju usputno, ali je njihov glas implicitno prisutan u svim onim nedoumicama radi kojih mladi protagonisti odustaju od nekih ideja i postupaka iz straha šta bi roditelji rekli o tome. Više su zastupljeni, dakle, kao neki vid super-ega glavnih junaka koji ih opominje šta se smije, a šta ne smije raditi, nego što im je dat određeni narativni prostor. Na drugoj strani, oni su prisutni u važnim i presudnim događajima u životu svoje djece, ako ne fizički onda kao glas iz nekog od prethodnih razgovora.

Posebno je zanimljivo kada u Ćulafićevim romanima dolazi do sučeljavanja dvije perspektive, mladih i odraslih, u posmatranju istih događaja. Iz takvih primjera jasno se sagledava uzbuđenost adolescencije koja ne razdvaja bitno od nebitnog, i smirenost zrelih godina koje nude temeljniju interpretaciju događaja. Različito tretiranje bitnog i nebitnog, tj. traženje dubljih razloga u sasvim naivnim i nevinim pojavama, prisutno je u tački gledišta odraslih koji u pojedinim situacijama vide i ono čega nema.⁷ Drugačiji, satirični pristup koji često ima i elemente snbverzivnosti, karakteriše tačku gledišta mladih - tako će na ekskurziji edukativni aspekt koji podrazumijeva priču o čuvenim srpskim manastirima Studenici i Đurđevim Stupovima biti prekinut đačkim komentarom da je Novi Pazar, više od istorije, poznat po „dobrom džinsu i još boljim ćevapima” (Ćulafić, 2007: 51), a da se NOB na ovim prostorima može tumačiti kao „čist kaubojac” (Ćulafić, 2007: 52).

Važno je istaći da se u Ćulafićevim romanima odrasli ne pojavljuju isključivo „sa druge strane barikada”, već i kao saveznici kada je to potrebno. Prisutno je i tretiranje istih mladalačkih problema kroz različite perspektive dijahronijski predstavljene - kako se na određene pojave gleda u današnje vrijeme, a kako se gledalo u vrijeme njihovih roditelja. Sučeljavanje ove dvije perspektive, od kojih je jedna naglašeno ozbiljna (iz ugla

⁶ Na jednom mjestu u romanu ističe se da se na pomenuti nadimak, iako pežorativan, njegov nosilac skoro navikao: „Ja ga onako, iz milošte, zovem Kretenčić moj. Nije to ono, od kretena. A od čega je, ne bih znala. Ali niko ne misli da ga ja ne volim kad ga tako zovem. (...) A kad se posvađamo, kakvi bismo mi bili brat i sestra da toga nema, i kad mu se obratim pravim imenom: ‘Aleksandre, vraćaj to!’ — on se tada skoro uvredi, čak bude i ljut: ‘Ja nisam Aleksandar!’. Eto.” (Ćulafić, 2005: 67).

⁷ Tako se nakon ispisivanja grafitu „Titanik” na zidu škole, koji je u direktnoj vezi sa ljubavnom pričom Olje i Blaža (budući da Blažo podsjeća na glavnog junaka istoimenog filma, Leonarda di Kaprija) što je svima jasno, direktoru čini da ta poruka ima dublje, skriveno značenje: „Možda je to nečija ljubomora i zavist, i to je u vašim godinama normalno, ali znaš li ti kako može to da se i drugačije shvati. TITANIK! Naša škola, i ne samo ona, već prenosio i naše školstvo propada, tone kao ovaj brod. Znaš li šta to znači? To je ništa manje nego diverzija na jedan društveni sistem, na samu državu!”. (Ćulafić, 2007: 31) Ovaj komentar, naravno, među protagonistima izaziva podsmijeh, jer osnovna namjera ovog grafitu nije bila ni u kakvoj vezi sa širim društvenim događajima.

odraslih), a druga izrazito neozbiljna (iz ugla mladih), djeluje realistično i među čitaocima može proizvesti dodatni razlog za poistovjećivanje sa protagonistima.

U ovoj seriji Ćulafićevih romana potencira se urbanitet, kao jedna od odlika odrastanja u gradu, pri čemu je glavnina onoga što pripada ruralnom kontekstu percipirano kao bezvrijedno. Ipak, opozicija selo -grad ovdje se ne pojavljuje u maniru nekadašnje realističke književnosti, kada je grad doživljavan kao izvor zla, a selo kao izvor etički zdravog identiteta, već se u najvećoj mjeri posmatra kroz prizmu prirode. Opijenost prirodnim ljepotama, pri čemu se osjeća povezanost sa nečim većim od sebe, prisutna je u svim odlomcima kojima se opisuju ljepote Cme Gore (moglo bi se reći da ova odlika ne pripada području adolescentske književnosti, zato što dominantno upućuje na tačku gledišta odraslih koji imaju više životnog iskustva). Po pravilu ovakvi odlomci se povezuju sa segmentima u kojima se govori o ljubavi, što samo po sebi predstavlja romantičarski manir u kojem je prostor djelanja junaka, zapravo, produžetak njihovih „ličnosti”.

3. Na jezičkom nivou, kao što je već rečeno, u svim Ćulafićevim romanima pojavljuje se ubjedljiva dominacija slenga, dok je književni jezik „rezervisan” uglavnom za odrasle. Ako se događaji pripovijedaju iz perspektive junakinje koja se nalazi na prelazu iz djetinjstva u mladost, onda je logično da sa time budu usklađeni i njen jezik i način izražavanja. Stoga, riječi *beknuti, odžonjati, fora, ćapiti, merkati, smuvati*, i slično, djeluju uvjerljivo i usklađeno sa onim kako savremene generacije nefonalno upotrebljavaju jezik, dok na planu karakterizacije - lik čine autentičnijim. U okviru slenga važno mjesto pripada i stranim, uglavnom engleskim riječima i izrazima koji su se odomaćili u upotrebi (*OK, tu morou, strendžeri...*), a povremeno se nađu i stihovi koji funkcionišu kao kolektivni adolescentski glas („Opa, opa, opa, opa/, malo koke, malo dopa”) (Ćulafić, 2007: 72) kojim se uvodi i tematika upotrebe narkotika koja je, doduše, u kontekstu serije romana dotaknuta tek ovlašno i nije joj posvećena posebna pažnja. Svi navedeni elementi spadaju u karakterizaciju likova govorom čime se čitaoci detaljnije upoznaju sa pomenutim narativima i neposrednije ih doživljavaju.

4. U skladu sa raznovrsnošću tema i žanrova, kao jednom od odlika adolescentske književnosti, u seriji Ćulafićevih romana može se pronaći mnoštvo različitih oblika. Tako je prisutna upotreba anegdote (Ćulafić, 2005: 18), ankete (Ćulafić, 2005: 44-47), dnevničkih zapisa (Ćulafić, 2005: 52-53, 60-61, 2013: 63), novinskih isječaka (Ćulafić, 2013: 26, 27, 31, 44), pisama (Ćulafić, 2013: 59-61), telefonskih poruka i tome slično. Svaki od navedenih oblika doprinosi dinamizovanju umjetničkog postupka, naročito kroz različitu upotrebu stilova - od poetskog (prisutnog u pismima), preko novinarskog (u člancima) do kolokvijalnog (u anketama, anegdotama, dnevničkim bilješkama) koji ubjedljivo dominira. Kada je

riječ o raznovrsnosti tema, one se na nivou svih pet romana, uz određene izuzetke, uglavnom vrte oko tema ljubavi i seksualnosti. U tom smislu Čulafićevi romani odstupaju od onoga što je, primjera radi, karakterisalo „prozu u trapericama“⁸ 70-tih i 80-tih XX vijeka, jer se u njima ne pojavljuje dosljedna kritika represivnog sistema, ili namjera da se uzdrma određeni društveno-politički poredak. Doduše, vrijeme u kojem nastaju Čulafićeva ostvarenja bitno se razlikuje od vremena u kojem su se još uvijek osjećale posljedice seksualne revolucije 60-tih godina kada je pojava omladinskih supkultura izmijenila sve, od godina umjetnosti i školskog sistema do moralnih konvencija. Kada je riječ o temama koje su našle mjesta u ovim romanima uglavnom se radi o različitim fenomenima današnjice - od onih manje važnosti, poput naplaćivanja ulaza za korišćenje javnih plaža (Čulafić, 2005 b: 11), do onih koji se tiču perspektive mladih na ovim prostorima,⁹ a prisutno je i tretiranje političkih tema.¹⁰ I pored ovakvih pasaža, koji se pojavljuju tek usput, Čulafić je izbjegao zamku ideologizacije adolescencije tako da su njegovi protagonisti, usmjereni na zaljubljenost i prve „damare“, zapravo depolitizovani i deideologizovani zato što stožer njihovih interesovanja predstavljaju ljubav i tjelesnost u kontekstu adolescentskog sazrijevanja na putu ka svijetu odraslih. Iako se, generalno gledano, za mlade ne može tvrditi da su apolitični, naročito u kontekstu pop-kulture koja je u priličnoj mjeri ušla u prostor ideologije, Čulafićevi junaci je se najčešće klone.

5. Budući da ova serija romana, između ostalog, tretira i mentalitetske razlike između stanovnika Srbije i Crne Gore, govor se javlja kao

⁸ Termin koji upotrebljava Aleksandar Flaker u svojoj istoimenoj komparatističkoj studiji, u kojoj na primjerima tekstova pripovijedanih od strane mladih naratora „u trapericama“ srednjoevropske i istočnoevropske književnosti (tj. zemalja koje su posjedovale socijalističko uređenje), povezuje književne i modele popularne kulture. Knjiga je prvi put objavljena u Njemačkoj 1975. godine pod naslovom *Modelle cler Jeans-Prasu* (Kronberg/Taunus). Prvo hrvatsko izdanje uslijedilo je naredne, 1976. godine, a drugo, dopunjeno, koje se i danas najviše koristi - 1983. godine.

⁹ „A mi? Mi mladi? Ne volim kad nas tako zovu. Odmah mi se smuču. Pomislim na neke političare koji nema dana da nas ne uzimaju u usta, čoveče, o čemu oni to pričaju, o perspektivi mladih u ovoj zemlji, ej?! A mladi celu mladost provedu u skupljanju bednih bodova, da bi došli do još bednije diplome, a onda s njom u torbu pa preko grane, a sve češće i na buvljak, jer je i preko grane sve teže, ni tamo *ne cvetaju ruže...* da često ugasm televizor uz, znaš ono, oladi!“ (Čulafić, 2005 b: 39).

¹⁰ U drugom romanu, *Ringišpil morska šemu*, koji je objavljen godinu dana prije osamostaljenja Crne Gore, kada se vjerovatno i naslućivao pomenuti politički ishod, glavni junak Blažo, predstavljajući djedu svoju djevojku iz Beograda, Olju, i želeći da je „spasi“ od njegovih „čegovičkih“ ispitivanja, komentariše da ona „nije od našija“ na šta dobija odgovor: „Ti lijepo, bogami. Vidiš da je od našija. I Beograd je naš. Ima nas tamo skoro ka' i ođe, ili taman toliko. A, bogami, možda i više, no ne znamo“ (Čulafić, 2005 b: 125). Slična teza prisutna je u narednom romanu, *Zaljubljeni ringišpil*, kada se Olja buni zbog očeve opaske daje Crna Gora sada njima „inostranstvo“ (Čulafić, 2007: 18) i kada je Blažo tješi da je bez obzira na sve razlike u pitanju jedan narod (Čulafić, 2007: 94).

jedno od humorističkih sredstava kojima se one potcrtavaju.¹¹ Podvlačenje razlika između ekavice i ijekavice, pri čemu se ijekavica označava kao „njinski jezik”¹² sugerše i razlike u *nijansama* značenja, u zavisnosti od toga koja varijanta je upotrebljena. Takođe, mentalitetske razlike očite su i u načinu na koji se pristupa određenim pojavama,¹³ što opet za posljedicu ima humor. Spominjanje obraza kao jednog od najvažnijih simbola časti i poštenja u Crnoj Gori, ima posebnu težinu koja u ovakvom, humorističkom kontekstu biva revalorizovana - njen vrijednosni status je donekle umanjen iako i dalje ima određenu važnost: priča o „časti i poštenju” iako etički univerzalna, u kontekstu duhovne klime XXI vijeka javlja se kao pomalo anahrona. U domenu sučeljavanja tačaka gledišta ne može govoriti samo o opoziciji stari - mladi, već i o socio-kulturnim kodovima koji se donekle razlikuju i pored toga što posjeduju brojne sličnosti.

6. Tokom sedamdesetih godina XX vijeka kada je realističko pismo (u smislu bolne iskrenosti) u omladinskoj književnosti postalo moda, uglavnom se pisalo o surovom svijetu sa kojim su se tinejdžeri susretali. Zbog toga su se kritičari brinuli da se ovaj tip literature kreće u smjeru pesimističkog pogleda na svijet, insistirajući na optimizmu kao na vidu *ohrabrenja za život*. Optimistični ton Ćulafićevih romana svakako jeste jedno od njihovih važnih obilježja, ali likovi u njima ne teže značajnim dostignućima. Razlog tome treba tražiti u činjenici da se autor uglavnom bavio „laganijim” aspektima adolesencije u odnosu na mnoštvo teških tabu-tema koje današnji omladinski romani podrazumijevaju. Ako su depedagogizacija pisanja, napuštanje tradicije autocenzure i rušenje tabua doprinijeli oslobađanju pisaca u domenu tretiranja određenih tema (poput polnosti, raspadanja brakova i porodica, samohranih, bolesnih ili roditelja alkoholičara, nasilja, prestupništva, narkomanije, SIDE, anoreksije, bulimije, psihičkih bolesti, raka, leukemije, homoseksualnosti, polnog iskorišćavanja, incesta, silovanja, samoubistva, smrti, nezaposlenosti, beskućništva, rasizma, neonacizma, ekoloških katastrofa, nuklearnog holokausta) (*Tabu teme u književnosti za djecu i omladinu*, 2002), Ćulafić se

¹¹ U vezi sa tim glavna junjakinja kaže „Volim ovaj njihov izgovor sa posebnim akcentom. Nije ovde isto kad se kaže *u more* ili *umore*. A tek njihov humor. Moj Mamac obožava njihove serije i često, kad joj nateleviziji nešto dosadi, voli da kaže: ‘Nema zdravog smeha dok se ne pojavi neki Crnogorac’ I tada obavezno spominje neku *Đeknu* i nekog *Radosava*” (Ćulalić, 2005: I 7).

¹² „... ali li, mala, nemaš pojma, Šta to znači kad ti on napiše na njinski, *lijepa si*. Znaš li ti šta znači ono *ije* (Ćulalić, 2005 b: 30).

¹³ Komentarišući da žensko nije „/že nsko bez pravih grudi” u daljoj raspravi Olja pomišlja za Blaža: „Slušam ga pažljivo i malo /začuđena. Ovaj bre razmišlja kao neki starac-mudrac. Al, zašto se čudim? Čula sam ja da oni ovde od malih nogu uče da budu takvi. Ili im to dođe, onako. samo od sebe.” (Ćulafić, 2005: 91). Nižu se u nastavku razne teme – o prirodnim ljepotama Crne Gore, o nužnosti obezbjeđivanja muškog nasljednika u kontekstu patrijaralnog mentaliteta, o guslama, o nadređenoj važnosti pjesme i pjevanja u Crnoj Gori, i o nekim vrijednostima koje iz perspektive mladih Beograđana, u ovom slučaju Olje, djeluju pomalo anahrono i začuđujuće.

zadržava u domenu polnosti, kao prve ozbiljne teme koja je u okviru svjetske omladinske književnosti bila detabuizirana. Uzimajući u obzir kontekst crnogorske književnosti, u kojoj se i dalje ne govori o glavnini tabu-tema, ovi romani svakako predstavljaju otklon od uobičajene literarne prakse. U svakom tematu koji u narativnom smislu tretira, makar on bio i potencijalno težak (poput iznenadnog infarkta Oljinog voljenog ujaka) Ćulafić se „brani” temom ljubavi kojom ublažava oštricu nepredvidivosti života. Međutim, dvije teme koje i danas omladinska literatura izbjegava, poput religije i politike, Ćulafić, kao što je rečeno, dodiruje, ali im ne posvećuje mnogo pripovjednog prostora.

7. Pomenuta serija romana u cjelosti tretira osjećanja važna mladim ljudima, mada se ona ovdje uglavnom svode na ljubav. U tom smislu treba skrenuti pažnju na pojam *ringišpil*, koji se u naslovu pojavljuje u svih pet romana, a zapravo predstavlja metaforu mladosti. U vezi sa ovim aspektom omladinske književnosti Ćulafić u svim romanima potencira jedan važan adolescentski problem na koji upućuje i brojna psihološka literatura - *integracija različitih predstava o sebi u jednu cjelovitu sliku o sopstvu*. Razmatrajući ovaj fenomen psiholozi ističu integraciju javnog i privatnog Ja, sadašnjeg i budućeg Ja, idealnog i realnog Ja, kao i razvoj rodnog identiteta (Vranješević, 2001: 78). U kontekstu modelovanja lika glavne junakinje često se govori o različitim identitetima, tj. o *različitim Oljama* (2005: 40; 2005 b: 38, 99; 2007: 18, 98; 2013: 14) što na nivou pripovjedačkog postupka uzrokuje pojavu brojnih unutrašnjih monologa i solilokvijuma.¹⁴

Važan aspekt ovih romana predstavljaju i snovi, kao upliv u podsvjesne sadržaje junaka, koji dodatno osvjetljavaju halucinantne momente (kada se Olja uplaši da je na prvoj godini studija ostala u drugom stanju (Ćulafić, 2013: 35-39)), zapretane preokupacije seksualnog predznaka (kada sanja da treba filmskim poljupcem da čestita dobar uspjeh svim dječacima u školi (Ćulafić, 2005: 59)), kada dolazi do miješanja snovnih i realnih doživljaja ili kad se u snu „svađa” (sa Blažovom majkom (Ćulafić, 2010: 90)).

Pored adolescentskih aspekata prisutni su i oni koji se tiču razlike u doživljaju i poimanju raznih fenomena iz polno obilježenih tačaka gledišta: na jedan način stvari doživljavaju djevojke, a na sasvim drugačiji mladići (Ćulafić, 2005 b: 35). U sučeljavanju različitih perspektiva dolazi i do onoga što neminovno prati muško-ženske odnose u vidu taktiziranja (kada se Olja pravi da joj nije toliko stalo do Blaža (Ćulafić, 2005 b: 51)). Takođe, skreće se pažnja na različit karakter dječaka i djevojčica,¹⁵ na različitu

¹⁴ Navodimo na ovom mjestu najizrazitiji primjer: „Tada iz ogledala izađe jedna od njih./ Izvini, Olja, ali sad stvarno lupetaš. Znaš ti dobro da smo sve mi, koliko nas ima, samo jedna Olja, Olja u pubertetu, a pubertet je, neko to to rekao, iskrivljeno ogledalo u kom vidiš više svojih lica.” (Ćulafić 2010: 49).

¹⁵ Dečaci ne mogu biti toliko zli, pakosni i sujetni kao devojčice. To znam. Osetila sam i evo osećam ovog trena na sopstvenoj koži. Ponekad mi je žao što sam devojčica.” (Ćulafić,

brzinu njihovog sazrijevanja (što se uklapa u edukativne aspekte), ili na različit doživljaj ulaznja u svijet odraslih.¹⁶ Psihološki aspekti vrijednih omladinskih romana podrazumijevaju da se protagonisti susreću sa istim izazovima koje čitaoci iskuse u tom periodu. Stoga, omladinska književnost i adolescentska psihologija mogu biti u bliskoj vezi, jer prva obezbjeđuje individualne portrete, a druga širu sliku, što se naročito može sagledati ako se uporede određeni razvojni zadaci adolescencije (poput nošenja sa tjelesnim promjenama, savladavanja seksualnih i agresivnih impulsa, razvijanje autonomije od roditelja i uspostavljanje odnosa sa odraslima i vršnjacima mimo porodice, uspostavljanje trajnog osjećanja vrijednosti kao i cjelovitog osjećaja identiteta...) (Vranješević, 2001) i situacija u koje se stavljaju protagonisti ovog djela.

Edukativni i humoristički aspekti Ćulafićevih romana

Edukativni aspekti, koje pisci adolescentskih romana mahom izbjegavaju udovoljavajući zahtjevu pripovijedanja iz perspektive mladih, u Ćulafićevom djelu su brojni i raznovrsni. Jedna od neobičnih karakteristika ovih romana, koja bi se u izvjesnom smislu mogla podvesti pod nenametljiv sloj edukativnosti, jeste *intertekstualnost*. Glavna junakinja često recituje stihove Brane Petrovića, Desanke Maksimović, Gradimira Stojkovića, Tadeuša Ruževića, Stevana Raičkovića... a takođe se spominju i anegdote iz određenih književnih djela (*Zelena čoja Montenegro* Moma Kapora i Zuka Džumhura, *Garavi sokak* Miroslava Antića, *Alhemičar* Paula Koelja). Pomenuti aspekti prisutni su i kada tokom ekskurzije nastavnica Vizantija citira Njegoševe stihove i upoznaje svoje đake sa činjenicom da iz doline Lima potiču mnoga poznata književna imena (poput Mihaila Lalića, Miodraga Bulatovića, Dušana Kostića...), ali i kada se, u različitim prilikama, upućuje ne samo na djela i pisce, već i na filmove (*Lepota poroka* Živka Nikolića), serije (*Đekna*, *Mješoviti brak*), muziku. Edukativne komponente prisutne su i na najnižem, informativnom nivou, u vidu objašnjenja pojedinih riječi i komentarisanja njihove svakodnevnog upotrebe. Dati „lingvistički” segmenti uglavnom se tiču interpretacije određenih termina.¹⁷

2007: 24).

¹⁶ I ne znaš da sam ja žensko, a on muško. I kad žensko nešto ‘izgubi’, to se ne može sakriti, znaš ono, a muško nikad ništa ne izgubi’. A, fol, ravnopravni...” (Ćulafić 2010: 12).

¹⁷ Tako na kompliment jednog dječaka da ima vrlo egzotične usne, glavna junakinja otvara Vujaklijin *Leksikon sstranih reči i izraza* tražeći objašnjenje koje se doslovce prenosi u okviru teksta romana (Ćulafić, 2005: 55-56).²² Na drugom mjestu Olja komentariše način na koji njena majka imenuje ono što se dešava između dvoje zaljubljenih: „Mamac vešto bira reči. Nije to ni naš *sudar*; ni naš *spoj*, ni *randevu*, kao u njeno vreme itd... itd.... već neko lepo, fino *sretanje* dva nevinašceta. Baš kako i jeste. Ha!” (Ćulafić, 2005: 78).

Često se dešava i da su edukativni aspekti povezani sa aspektima angažovanosti, naročito kada je riječ o uticaju na mladu čitalačku publiku povodom važnih tema, kao što su stupanje u seksualne odnose, prekid trudnoće, odlazak kod ginekologa, fenomen „sponzoruša” i tome slično (Ćulafić, 2010: 58; 2013: 24). Tjelesnost se nekad tiče i upućivanja na fizičke razlike dječaka i djevojčica, te se govori i o menstrualnim ciklusima kao jednom od obilježja „ženskog” puberteta (Ćulafić, 2010: 16). Kulminaciju svakako predstavlja činjenica da Ćulafić odlučuje da okonča ovu seriju romana prilično „nevino” šaljući eksplicitnu poruku: *sve u svoje vrijeme* - Olja i Blažo zasnivaju porodicu tek nakon što su završili fakultete, zaposlili se i ekonomski obezbijedili vlastitu egzistenciju. Ne gubeći iz vidnog polja svoju čitalačku publiku i uticaj koji na njih može imati književno djelo, Ćulafić je svjestan i činjenice da domaća adolescentska književnost, i pored izvjesnog broja izuzetaka, i dalje nije „napredna” poput evropskih ili svjetskih književnosti ovog tipa. U romanima se u narativnom smislu tretiraju faze intimnosti koje su vodile ka stupanju u seksualne odnose, i faza kada je postojala mogućnost daje Olja ostala u drugom stanju, ali se sam čin odnosa - nigdje ne navodi. Ćulafić u tretiranju datih tema varira različite pripovjedačke postupke, te će se u posljednjem romanu *Ringišpil za troje*, naći forma novinskih članaka, koje je glavna junakinja sakupljala tokom godina, u kojima se eksplicitno, novinarskim stilom, saopštavaju činjenice o maloljetničkoj tmdnoći i broju abortusa, što samo po sebi djeluje opominjuće (Ćulafić, 2013: 26-27, 44). Čitajući date članke Olja komentariše pročitano, te se različitim stilovima potcrtava ista poruka što ima još jači efekat.

Međutim, edukativnost nije nužno povezana sa erotizmom i seksualnom tematikom - u posljednjem romanu *Ringišpil za troje*, Ćulafić, koji je svoj životni vijek proveo radeći u biblioteci, daje zanimljiv odlomak koji se tiče načina na koji bibliotekar i čitalac uspostavljaju dublju vezu posredstvom literature: „Dolazili su neki u biblioteku prvi put. S njima sam najviše volela da razgovaram./ Članova je bivalo sve više. Nisu samo dolazili i odlazili s knjigom, već su se zadržavali duže. Jer, biblioteka nije samo doći i otići./ Kad ima manje čitalaca, kad ostanemo, onako, nasamo, bibliotekarka i čitalac, ili u grupicama, njihova radoznalost dolazi do izražaja, postavljaju mi razna pitanja./ Prvo je bilo u vezi s knjigama, pa sa školom, pa s roditeljima, braćom, sestrama, a ondaje sve češće dolazio red i na tinejdžere, na zaljubljene, kako rešiti neki problem, kako reagovati na ovo, na ono...” (Ćulafić, 2013: 73). Na ovaj način se nenametljivo vrši i promovisanje čitanja, ne samo kao važnog ulaganja u vlastito obrazovanje i intelekt, već i kao mogućnost da se sa životnim situacijama lakše izađe na kraj.

Građenje humora u Ćulafićevim romanima uglavnom je zasnovano na korišćenju dosjetke (Ćulafić, 2005: 29). Dosjetka se javlja i kao važan element građenja dijaloga, ali se dešava i da dijalog bude isforsiran i nefunkcionalan, te da ne igra nikakvu ulogu u pripovjednom tkivu roma-

na (Ćulafić, 2005: 88-94, 99, 115). Pomenuta odlika naročito je prisutna u četvrtom romanu *Ringišpil za dvoje*, gdje dvije trećine romana protiče u dijalogima, da bi se događajnost aktivirala tek u posljednjoj trećini djela. Međutim, zanimljivo je da upravo ovaj, strukturno „najlabaviji” roman - najviše obiluje dosjetkama (Ćulafić, 2010: 23, 29, 39, 66, 71, 105), što je u skladu sa dosjetkom kao formom koja podrazumijeva kratku, zatvorenu strukturu usmjerenu na smijeh (koji je sam po sebi fenomen trenutka).

Iako su uglavnom obilježene duhovitošću ima i dosjetki koje su sentimentalnopoetskog predznaka, i koje dočaravaju zaljubljenost dvoje mladih. U kontekstu onoga što čini glavnu temu ovih romana, možda je „najtačnija” dosjetka koju Oljin brat, Saša zvani Kretenčić, ostavlja u vidu poruke na njenim vratima: „Bože, spasi porodicu od puberteta!” (Ćulafić, 2010: 54). Takođe, i ono što se u romanu označava kao specifični crnogorski humor ima svoje mjesto u kreiranju humorističke atmosfere.

Kvintologijski koncept Ćulafićevih omladinskih romana

Dragomir Ćulafić pokazuje sklonost ka cikličnoj organizaciji svojih romanesknih ostvarenja koji jedinstvenim formalnim obilježjima i semantičkim ukrštanjima funkcionišu kao kvintologija. Upravo takva organizacija strukturnih elemenata dovodi do fenomena usložnjavanja značenja jer se onim partikularnim, u okviru svakog djela ponaosob, pridružuju i ona na nivou kvintologijske cjeline. Kako se ključnim narativnim elementima smatraju likovi, zbivanje, vrijeme i prostor romana, to se i na ovom nivou mogu prepoznati elementi kvintologijskog jedinstva.

U tom smislu pojavljivanje istih protagonista u navedenim romanima javlja se u funkciji objedinjavanja ovih ostvarenja u jednu cjelinu, ali osim kohezionog cilja postoji i onaj koji se tiče nadograđivanja junaka i njihovih ključnih osobina iz djela u djelo. Koncept postupnog građenja likova iz ostvarenja u ostvarenje nameće određen redosljed iščitavanja ovih romana da bi se među njima uspostavilo jedinstveno semantičko polje na nivou kvintologije. Naime, protagonisti u prvom romanu *Ringišpil u mojoj glavi* oblikovani su kao klasični „tinejdžeri”, dok su u posljednjem *Ringišpil za troje* modelovani kao mladi ljudi, svjesni odgovornosti koje život nosi. Ako je transformativnost junaka jedno od glavnih obilježja svakog realistički usmjerenog prosedea, onda se transformativnost Olje i Blaža sasvim uklapa u sliku koju bi prosječan čitalac mogao da ima o nekome čije odrastanje posmatra u periodu od 14. do 22-23. godine.

Vrijeme dešavanja radnje posljednjeg ostvarenja je četiri godine, od početka do završetka Oljinih studija, koje u kontekstu romanesknih dešavanja prilično brzo proteknu. Kada se uzme u obzir da je radnja prethodnih romana trajala svega nekoliko mjeseci, ovakvo ubrzavanje na kraju kvintologije može se dvostruko tumačiti - zasićenjem autora, na jednoj strani, ili specifičnim realizmom, na drugoj, budući da mladim ljudima vrijeme

sporije protiče, dok sa ulaskom u period odraslih ono neminovno ubrzava zato što život postaje kompleksniji. Na nivou prostora, radnja svih romana dešava se na liniji Budva - Beograd, što i sa prostornog aspekta djeluje kao kohezioni faktor u uspostavljanju kvintologijskog jedinstva.

U vezi sa ranije pomenutim psihološkim integracijama, naročito u domenu sadašnjeg i budućeg Ja, nalaze se i određeni elementi pripovjedačkog postupka, koji se u kontekstu prva četiri romana mogu javiti kao maštanje o budućnosti, ali u kontekstu petog - kao „realno” dešavanje. Postavlja se pitanje - ako glavna junakinja konstantno mašta da će se udati za svog voljenog, što se na kraju i događa (Čulafić 2005 b: 32) da li je riječ o tehnici anticipacije, kojom se nagovještavaju predstojeći događaji i kojom se održava budnom pažnja čitalaca, ili tek zamišljanje „idealnog scenarija”? Isti je slučaj i sa anticipacijom seksualne tematike koja se u kontekstu priče u središtu romana i doima logičnom, a u naj većoj mjeri će doći do izražaja u poslednjem romanu *Ringišpil za troje*.¹⁸

Međutim, izuzev eksplicitnog pominjanja seksualne tematike, postoje i pasaži u kojima je prisutan erotizam dat u posrednoj vezi sa glavnim junacima. Jedan od najzanimljivijih aspekata predstavlja kombinacija erotizma i psihološke nesigurnosti, kada glavni junaci osjećaju poriv da se upuste u avanturu detaljnog ispitivanja svoje tjelesnosti, a sa druge strane su u njihovim glavama prisutni glasovi odraslih koji ih upozoravaju na posljedice.¹⁹

Tako dolazi do uspjelog miješanja onoga što žele id, ego i super-ego, clok se u opisima ispitivanja tjelesnosti naročito ističu oni koji potenciraju izlaženje iz fizičkog tijela i spajanje sa prirodom, poput neke vrste kosmič-

¹⁸ Navodimo jedan od izrazitijih primjera - u drugom romanu, *Ringišpil morska šewa*, glavna junakinja se pita: „Može li se *ufatiti* tek tako, a da muškarac ne, neeee, kako da se izrazim, a da muškaraaac neee prooooodre u-nu-tra? Uuuuh, al je ovo bilo teško! Ohooo! – javi se jedna od Olja. Odakle ti to sad? Šta odakle? Nemoj mi samo rcći da nikad nisi gledala neki film gde se to dešava. Eto! Pa da. Znala sam. Baš lepo šlo si priznala. Treba govoriti istinu. Pa ne živimo u Srednjaku. Odzvonilo je tabu temama. A kad se desi, ne može to da se ne oseti. Kažu i da zaboli. I krv poteče, nego? Jebote, kao u ratu! A ako je iz ljubavi prvo *vođenje ljubavi*, ali prave, kažu da nije tloliko opasno. Možda samo kratko vrisneš jaoooo, neee, nemoooj, i - gotovo! A ako je to, znaš ono, oćeš-neće.š, ili čak nasilno, beži idiote jedan, pusti, pusti meee, onda je to strašno. Onda dolazi i do trauma koje mogu da ostave trajne posledice.” (Čulafić, 2005 b: 65-66) Dati odlomak donosi nekoliko zanimljivih teza od kojih je u kontekstu omladinskog romana najizrazitija ona da nema više tabu tema, te da se ne živi više u srednjem vijeku. Nastavak odlomka varira edukativne segmente i adolescentske nedoumice, pri čemu se kao glavni izvor informacija javlja adolescentski kolektivni junak.

¹⁹ Adekvatan primjer moč se pronaći u ovom odlomku: „Joj, nije nama ni malo lako! -uzdahnem. - Jcbote, onda kad se skoro predaš, znaš ono, ceo svet je tvoj, osetiš da lebdiš, polako ti izrastaju krila, čak i uzlećeš, samo još malo i dotaci ćeš nebo, zagrljena sa onim koga voliš, a onda se odjednom trgneš, nešto u tebi kaže ne, neeee, prekini... i ti, onako, kao bez padobrana, padaš sa svojih visina... Osetiš se praznom, a, ipak, lepo ti je bilo... I opet uzlećete, znaš ono, i opet u tebi neki strah. Sad još prisutniji. Znaš, opet ćeš pasti. Ej, uz sve to, tu se umeša i Mamac: Olja, paz.i šta činiš, pazi, pazi, pazi...” (Čulafić, 2010: 13).

kog iskustva,²⁰ što više pripada doživljaju odraslih, nego adolescencata. Dati elementi su prisutni na nivou svih pet romana.

U domenu pripovjedačkog postupka i strukturne koherentnosti prva tri romana su u velikoj mjeri ujednačena. Međutim, u tom pogledu najviše odstupa četvrti roman, *Ringišpil za troje*, u kojem se pojavljuju reminiscencije na prethodne romane (što je u smislu ulančavanja događaja očekivan postupak za seriju romana), a određeni odlomci se i doslovce prepisuju (up. Ćulafić, 2005: 15 i 2010: 92-93, ili Ćulafić, 2005: 23-25 i 2010: 94-97). Opravdanje za ovakav narativni postupak u prvom slučaju se daje kroz potrebu da se glavna junakinja podsjeti „fatalnog” susreta sa Blažom, a u drugom - u vidu „predstave” kojom Oljini drugovi iz odjeljenja pokušavaju da, povodom Blažove posjete njihovom razredu, dočaraju prvi trenutak kada su i nastavnici, a i cijela škola, postali svjedoci ove ljubavne priče. Bez obzira na „narativno opravdanje” čitaocu koji je već upoznat sa prethodnim romanima ovi djelovi teksta mogu djelovati kao retardacija radnje, budući da se ne dešava ništa novo. Radnja stagnira od početka sve do posljednje trećine, do 74. stranice, kad dolazi do konkretnog događaja, Blažovog dolaska u Beograd. Takođe, pojedina poglavlja u cjelosti protiču u prilično raspričanim dijalozima (Ćulafić, 2005 b: 7-10; 2007: 10, 82, 98, 104...) ili se radi o „dnevničkim nedoumicama” koje se bave unutrašnjim previranjima glavnih junaka (Ćulafić, 2010: 31). Najviše spornih mjesta prisutno je u posljednja dva romana: *Ringišpil za dvoje* obilježen je dominacijom retardacionih tehnika što u kontekstu omladinskog romana nije pretjerano preporučljivo, budući da čitalačku publiku i dalje veoma zanima događajnost kao jedan od glavnih narativnih slojeva, dok je posljednji *Ringišpil za troje* u strukturnom pogledu „najlabaviji” zato što se jasno vide pripovjedni šavovi na mjestima gdje su spajani različiti djelovi teksta. Ovo je i jedan od razloga zbog čega je u realizovanju serije romana teško ostati na istoj umjetničkoj visini. Stoga nije suvišno pitanje - koji su motivi pisaca za ogledanje u seriji romana sa istim junacima, i da li komercijalni momenat u tome igra izvjesnu ulogu?

Sigurno je da izdavači i publika iz različitih razloga, finansijskih i „konzumentskih”, djeluju kao dodatni razlog da se nastavi sa objavljivanjem novih avantura starih junaka. Međutim, tu postoji još jedan važan momenat: serija romana, u ovom slučaju kvintologija, zanimljiva je kao fenomen zato što nastaje u dužem vremenskom periodu u kojem pisac ima mogućnost da se koriguje prema reakciji publike i kritike. Uolikoj mjeri se on pridržava vlastite vizije, a uolikoj pravi umjetničke ustupke zarad

²⁰ O tome ponajbolje svjedoči opis prvog poljupca: „Nasmejali smo se. Ne znam ko je prvi ugrabio borovnicu i koju, ili smo je zajedno otkinuli, ali znam da se ona našla između naših usana. Deleći je tako, uz blagu jezu i drhtavicu, naši jezici su se dodirivali, dok smo usisavajući je s njom usisavali i svu plavet durmitorskog neba i jezera, i svu divljinu i tako opijeni uskakali smo u neku vrtešku i mahnito kružili oko sveta i svet oko nas, predosećajući da ćemo se na kraju pretvoriti u jedno sitno zrno borovnice na onoj malenoj grančici, gde ćemo tu i takvi večno ostati» (Ćulafić, 2005: 111).

„dopadljivosti” pitanje je koje se nameće od slučaja do slučaja. Kada je riječ o Čulafićevim romanima i njihovoj transformaciji tokom decenije nastajanja (2003-2013), osjeća se blagi pad inspiracije od prvog do posljednjeg ostvarenja, što se može vidjeti i u načinu na koji se „brzinski” preskače čitav period do završetka studija glavnih junaka, te su pri kraju posljednjeg romana oni već vjenčani i u iščekivanju prinove. Da li je pisac osjetio potrebu da vjenčanjem stavi tačku na avanture svojih omladinskih junaka zbog zasićenja desetogodišnjim bavljenjem jednom ljubavnom pričom, ili je u pitanju narativna strategija kojom planira da stare likove uključi u nove teme - preostaje da se vidi iz budućih ostvarenja ovog autora.

Crnogorska omladinska književnosti i tabu teme

Dok se u svijetu zlatno doba omladinske književnosti vezuje za 70-te i 80-te godine XX vijeka, i uglavnom je u vezi sa televizijskom i filmskom industrijom koja je tada bila u stalnoj potrazi za dobrim pričama (potencijalnim scenarijima) (Donelson, Nilsen, 1995: 10), mogli bismo reći da crnogorsku književnost u tom pogledu „zlatno doba” tek očekuje. Tačno je da su se 70-tih i 80-tih godina na ovim prostorima počeli pojavljivati prvi predstavnici proze u trapericama, ali je isto tako tačno da pisci Crne Gore, osim rijetkih izuzetaka, poput Čulafića,²¹ još uvijek nisu zakoračili u to književno polje. Takođe, činjenica da su mladi ljudi sve više odbijali da čitaju klasike, naročito u Americi, rezultirala je pragmatičnim stavom nastavnika i profesora koji počeli da se okreću omladinskoj književnosti, računajući da je bolje da ih obrazuju na takvim primjerima, nego bez primjera uopšte. Pomenuta situacija još uvijek nije na taj način radikalizovana u Crnoj Gori, jer školski programi i dalje striktno propisuju određenu literaturu i lektiru kao obaveznu u nastavnoj obradi i praksi. Danas je takav, „obavezujući” stav, ublažen činjenicom da se školski program, npr. za osnovnu školu, pored ovih sastoji i od djela po izboru, mada su i u okviru te grupacije ponuđeni autori koji mahom pripadaju klasicima domaće i strane dječije i omladinske književnosti (poput Gradimira Stojkovića, Grozdane Olujić, Džeroma Selindžera, Džeka Londona itd. (*Predmetni program Crnogorski jezik i književnost*, 2011), te i dalje nisu zastupljeni autori koji još uvijek ne pripadaju književnom kanonu.

U kontekstu onoga o čemu su govorili omladinski romani posljednjih decenija, na Balkanu još uvijek postoje određene stege o čemu se smije, odnosno ne smije govoriti. U tom pogledu Crna Gora i dalje predstavlja konzervativnu sredinu, u kojoj se roditelji trude da svoju djecu što duže zadrže u naivnim, rusooovskim predstavama djetinjstva, kao srećnog i be-

²¹ Jedan od rijetkih izuzetaka koji se u svojim pjesmama, na duhovit način, bavi tematizacijom života tinejdžera i adolescenata jeste crnogorski pjesnik Velimir Ralević (1970, Berane).

skonfliktnog perioda, odlažući njihovo sazrijevanje.²² Teško da se može dogoditi još nekoliko decenija da crnogorski omladinski romani govore o narkomaniji, raku, homoseksualizmu, SIDI, uopšte uzev o temama koje su odavno ušle u korpus omladinskih romana svjetske književnosti, zato što glavnina odraslih smatra da djetinjstvo kao vrijeme nevinosti treba maksimalno produžiti, čuvajući djecu od surovosti svijeta. Stoga će sigurno proći dosta vremena prije nego što se u *školskoj lektiri* nađu djela koja sadrže odlomke eksplicitnog erotizma i ispitivanja seksualnih granica, poput ove serije Čulafićevih romana koja predstavlja vrijedan iskorak ka novom.²³ Ako bismo eksplicitno označili razloge zbog kojih u jednoj sredini, poput Cme Gore, može doći do zakašnjenja u pojavljivanju adolescentske literature, pored već navedenih (socioloških), po našem mišljenju kao ključni se izdvajaju: patrijarhalnost, nedostupnost prevoda, nedostatak kritike i u velikoj mjeri zastarjela nastava književnosti. Svaki od ovih razloga, zasebno posmatran, predstavlja značajnu „kočnicu” u pokušaju da se literaturom ne samo odgovori na potrebe mladih, već i da se utiče na njihovu svijest i duhovnost u onom maniru koji savremenost podrazumijeva. Zajedno, u svojevrsnoj negativnoj interakciji, navedeni razlozi tvore *circulus vitiosus* iz kojeg se izlaz čini nemogućim. Jedno od rješenja moglo bi se pronaći u uspostavljanju godišnje nacionalne nagrade za dječiju / omladinsku književnost, kojom bi se autori podsticali na izlaženje

²² Data situacija se zasigurno može proširiti na cijeli region, a evo i odlomka Čulafićevog romana koji eksplicitno govori o tome: „Šta ono? - skoro vrisnu Vesna. -Kaži jednom jasno: seks! Jebote. neke naše vršnjakinje već furaju u tom fazonu, a za one malo starije da i ne govorim, a mi ne smemo to ni da izgovorimo. A u svetu i decu u vrtićima lepo uče kako se dolazi na svet i štaje to seks, a kod nas dečica još misle da je mamu ubola pčelica u stomak, da nas je tatica napravio od gline, i druge fore, rode i slično...” (Čulailić, 2010: 14).

²³ Razlozi ovakvoj situaciji, mogu se pronaći, između ostalog, u antropološkim objašnjenjima i činjenici da Crna Gora i dalje predstavlja prostor značajno obilježen mitologijom. Ako je tačna Kembelova podjela na četiri osnovne funkcije mita (1. *metafizička ili niistička*, koja usklađuje čovjekovu svijest sa uslovima života, 2. *kosmološka*, koja oblikuje pogled na svijet, 3. *sociološka*, koja služi očuvanju društvenog poretka, i 4. *psihološka*, koja čovjeku služi za uspostavljanje duševnog mira (Kembel, prema Marjanović, str. 2), mogli bismo reći da treća po redu igra naročito važnu ulogu u očuvanju *statusa quo*. Radi se o pokušaju kohezije grupe, odnosno vezanosti zagrupu kojoj čovjek rođenjem pripada, u čemu važnu ulogu igra mitologizacija prošlosti (u domenu crnogorskog društva posebno priča o „čojstvu i junaštvu”). U takvom okruženju pridaje se poseban značaj nekim institucijama, običajima i uspostavljanju društvenog reda, te se novine teže prihvataju. Uspostavljanje društvenog reda tiče se i očuvanja morala i odbacuje se sve što ga na neki način ugrožava. U ovom slučaju - literatura figurira kao „prijeteći” faktor, budući da se pokreću teme o kojima se uglavnom ne govori, a mladima su upravo one najzanimljivije. Svojevrsni paradoks je prisutan u činjenici da je vrijeme tajni prohujalo dolaskom interneta, te mladi u Crnoj Gori mogu „surfovanjem” doći do bilo koje željene informacije, dok se sa druge strane insistira na literaturi koja podržava predstave djetinjstva iz XVIII vijeka.

iz već poznatih okvira.²⁴ Svjetska praksa je pokazala da se „malenost” jedne sredine i nerazvijenost društva ponajprije očituju kroz književnost namijenjenu djeci i omladini - kolika joj se pažnja posvećuje, kako se tretiraju pisci koji se njome bave, koliko se ulaže u taj tip literature, na koji način se promoviraju u regionu i svijetu... Crnu Goru, u tom smislu, tek očekuje čitav niz značajnih aktivnosti.

Zaključak. Razmatrajući fenomen trivijalne književnosti Milivoj Solar je istakao da „ono što nas najviše zanima u književnosti, kao i u životu općenito, to smo mi sami, naši osobni <problemi> kako to obično kažemo; zanimljivo nam je kako se s tim problemima možemo suočiti, kako ih možemo riješiti, kako se u njima možemo snaći i to prije svega na razini naše svakodnevice” (Solar, 1992). Romani Dragomira Čulafića sasvim se uklapaju u ovakvo viđenje potrebe za literaturom - mladi će najprije posegnuti za knjigom koja se bavi problemima sa kojima se svakodnevno susreću.

Takođe, i Aleksandar Flaker je u domenu svojih proučavanja bio zainteresovan za pragmatiku književnog stvaralaštva u cjelosti (tj. ne samo za ono što je propisivala školska lektira, već i za ono što je mladi čitalac volio da čita „za svoju dušu”) smatrajući da se u slučaju „popularnih” djela radilo o tekstovima koji su uticali „na formiranje svijesti pokoljenja” (Flaker, 1983: 330). U slučaju Čulafićevih romana možemo reći da su više u pitanju tekstovi koji *odražavaju* svijest jedne generacije, nego što je dominantno *oblikuju*. U kontekstu različite društveno-istorijske klime (u odnosu na posljednju četvrtinu XX vijeka kada npr. nastaju romani koje analizira Flaker), sadašnje doba u kojem nastaje serija romana Dragomira Čulafića ne karakteriše otpor ili bilo kakvo pregovaranje sa dominantnim političko-ekonomskim diskursom, te se i time može objasniti razlika na liniji *formiranje - odražavanje* svijesti. Korespondiranje stvarnosti sa književnim iskustvom javlja se kao važan faktor opredjeljenja mladih za određene književne modele, pri čemu se značaj umjetničke vrijednosti, dakako, ne smije zanemariti. Međutim, u ovom tipu literature podjednako važnu ulogu igra i njena zabavna, ludistička funkcija, koja se, po Jausovom viđenju, može zapravo smatrati podvrstom estetske funkcije (Flaker, 1986: 43). Čulafićeva kvintologija sadrži sve pobrojane segmente - od estetskih, preko zabavnih do psiholoških, koji su po našem mišljenju i najbolji.

Ova serija romana nam potvrđuje da ono što, između ostalog, jedno djelo čini vrijednim jeste i tretiranje iskustava koja su u psihološkom smislu važna mladim ljudima. Ako bismo se u ocjenjivanju tog kriterijuma pridržavali razvojnih zadataka adolescencije, onako kako je to vidio Robert J. Havighurst, mogli bismo konstatovati da Čulafićevi junaci zaista: dosežu

²⁴ Dakako, žiri bi morao biti internacionalnog karaktera da bi se izbjegle malverzacije koje se, gotovo po pravilu, podrazumijevaju u malim sredinama.

zrelije socijalne vještine, mušku ili žensku seksualnu ulogu, kao i emocionalnu nezavisnost od roditelja i odraslih; prihvataju tjelesne promjene pripremajući se za seks, brak i roditeljstvo; odabiraju odgovarajuće zanimanje za koje se pripremaju; razvijaju ličnu ideologiju i etičke standarde; ostvaruju članstvo u širem društvu (Havighurst, 1972: 38). Glavni zadatak adolescencije je dosezanje identiteta kao zbirnog razvojnog cilja pod koji se mogu smjestiti svi prethodno pobrojani. Time se bavi veliki broj djela omladinske književnosti, uključujući i ovih pet romana Dragomira Ćulafića. U njima je narativ sazrijevanja i odrastanja prepleten sa ljubavno-erotskim narativom koji se na kraju pretvara u narativ identiteta.

Ova kvintologija tretira jednu od glavnih tabu tema vezanih za adolescentsku seksualnost i to na prostoru koji karakteriše višedecenijsko zaokasnjavanje u odnosu na zapadnoevropske zemlje. Utoliko je značaj pojavljivanja pomenutih Ćulafićevih djela - veći. U naprednim društvima knjige za mlade su jedan od načina da im se pomogne na putu ka svijetu odraslih. Samo od nas zavisi da li ćemo ih literaturom, na stazi osvajanja zrelosti, sputavati ili ohrabrivati.

IZVORI:

- Ćulafić, Dragomir. *Ringišpil u mojoj glavi*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2005.
- Ćulafić, Dragomir. *Ringišpil morská šema*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2005 b.
- Ćulafić, Dragomir. *Zaljubljeni ringišpil*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2007.
- Ćulafić, Dragomir. *Ringišpil za dvoje*. Beograd: BOOKLAND, 2010.
- Ćulafić, Dragomir. *Ringišpil za troje*. Beograd: BOOK.LAND, 2013.

LITERATURA:

- Donelson, Kenneth L. and Nilsen, Alleen Pacc. *Literature for today's young adults*, fifth edition. New York: Longman, 1997.
- Flaker, Aleksandar. *Proza u trapericama*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1983.
- Flaker, Aleksandar. *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1986.
- Hameršak, Marijana i Zima, Dubravka. *Uvodu dječju književnost*. Zagreb: Leykam international d.o.o, 2015.
- Mavighurst, Robert.1. *Developmental Tasks and Education*, New York:McKay, 1972.
- Jerotić, Vladeta. „Mladi i religija danas i ovde», u: *Obnovljeni život*.

- Journal of Philosophy and Religious Sciences*, Vol. 45, No. 3, June 1990, str. 193-201.
- Kuburić, Zorica S. „Slika o Bogu u religijskom iskustvu», u: *Facta imiversimtis - series: Philosophy and Sociology*, vol. 1, br. 5, 1998, str. 471-484.
- Lavrenčić Vrabec, Darja. „Bol odrastanja: Droge, seks i ...», u: *Tabu teme u književnosti za djecu i mladež (zbornik)*, priredila Ranka Javor. Zagreb: KNJIŽNICE GRADA ZAGREBA, 2002, str. 7-22.
- Lugarić, Danijela. „Simbolični dalekozor. Flakerova proza u trapericama», u: *Umjetnost riječi* LIII, br. 3-4, srpanj-prosinac. Zagreb, 2009, str. 169-184.
- Marjanović, Nenad. *Demitologizacija mita kao naknadno prekrajanje istorije*.
- Predmetni program Crnogorskijezik i književnost, I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII i XIX razredosnovne škole*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i sporta/ Zavod za školstvo, 2011.
- Solar, Milivoj. „Trivijalna književnost», u: *Republika*, 1992, br. 7-8.
- Tabu teme u književnosti za djecu i mladež (zbornik)*, priredila Ranka Javor. Zagreb: KNJIŽNICE GRADA ZAGREBA, 2002,
- Vranješević, Jelena. *Promena slike o sebi: autoportret adolescencije*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2001.

Svetlana Kalezić Radonjic, Ph.D.

Faculty of Philology, Niksic

YOUNG ADULT'S NOVELS BY DRAGOMIR CULAFIC

ABSTRACT: In the paper we analyze novel series by Dragomir Culafic, started 2003 (*Ringišpil u mojoj glavi* - 2003, *Ringišpil morskou sema* - 2005, *Zaljubljeni ringišpil* - 2007, *Ringišpil :a dvoje* - 2010 i *Ringišpil za troje* - 2013). Discussing problem of functioning quintology as phenomena and problem of young adult's literature where traditionally „forbidden” topics of love and sexuality are treated, in the paper we analyze specificities of Culafic's creative method considering the characteristics of young adult's literature. In the paper we also discuss reasons why young adult's novel is not so common a literary genre in Montenegro.

KEYWORDS: *novel series, quintology, young adult's novels, dialogue, humor, Dragomir Culafic.*

Зоран Н. ВУЛЕВИЋ

МИЛО БОШКОВИЋ (1937-1974)

На истрајно инсистирање неколицине мојих добрих пријатеља и школских другова нијесам имао куд до да се прихватим претешког задатка да, из своје визуре, бар донекле дочарам лик и дјело нашег драгог средњошколског професора Мила Бошковића, свјестан да ово кратко подсјећање може бити само још једна коцкица у већ исклесаном мозаику који су његови бројни поштоваоци и савременици оставили потомцима на разумијевање - како његове високоетичне личности тако и ишчитавање и вредновање његове разуђене књижевне оставштине. Кренућу од оног дијела властите успомене која још увијек није изблиједила, просто не може. јер снажне утиске које вам појединци јединственог хабитуса удахну у вашу младалачку психу остају трајно у вама. Заувијек.

Шк. 1969/70 и шк. 1970/71, у другом и трећем разреду гимназије „Панто Малишић» у Иванграду, професор Мило Бошковић ми је предавао српскохрватски језик и југословенску књижевност. За те двије године, чулима тадашњег средњошколца, утиснуо сам у своје сјећање сакралну слику о једном човјеку који је бљеском метеора прохујао кроз моје одрастање, надас-

ве као мисионар: витез духа, синоним за изворну љепоту српског језика, заговорник магије ријечи. Из колекције бројних доказа да ово што сам покушао синтетизовати као суштаство његовог умног бића није само моја несувисла апотеоза без покрића, а свјестан ограничености простора да у једном оваквом пригодном тексту све те доказе и побројим, издвојићу за ову прилику неке од њих, од оних најупечатљивијих.

Децембарско јутро 1969-те. Зимска студен откида уши. Ми, гологлави ђаци, хитамо преко лимског моста, наравно на истом мјесту гдје је и новообновљени мост близу хотела „Беране», журећи да се што прије домогнемо учионице и спасимо од ледене мећаве којом смо немилосрдно изложени. Замишљамо да у учионици сигурно већ бубњи високо дугачка, округла фуруна на дрва, коју је у рано јутро

наложио вриједни Миливоје Вуканић, школски послужитељ (како се званично именovalo занимање помоћног радника у овом колективу, задуженом за разне физичке послове). Након уласка у топлу учионицу, распремисмо се и угријани сједосмо у своје клупе, очекујући почетак првог часа.

Отварају се врата, лагано и нечујно, кроз њих израња професор Мило Бошковић кораком уморне, изнурене особе и крајњим напором носи Дневник и око тридесетак свесака, дужег формата са линијама, које су служиле само за писање писмених задатака на часу и које су биле у посједу школе, ученици их нијесу могли носити својим кућама. За сво вријеме мог гимназијског школовања, редовно сам сједио у првој клупи, у средњем реду, и пошто смо поустајали на ноге хитро, што је био обавезан чин којим су тадашњи ђаци исказивали поштовање према својим наставницима и васпитачима, ја сам још и притрчао к професору, узео Дневник и свеске испод његовог пазуха и однио их на катедру. Прозрачно, продуховљено биће бестјелесне грађе, такав ми се учинио наш драги, добри професор, крену према фуруни а не према катедри, окрену леђа к њој и подиже руку дајући нам благим спуштањем надоље знак да посједамо и настави да грије своје крхко, измождено тијело. Када сам, много година касније, ишчитавао његов роман индикативног наслова *Људи живе сјенке*, усвојио сам насловну квалификацију за опис овог тренутка његовог живота, нарушеног здравља о којем вам свједочим. Та жива сјенка вољеног и поштованог професора урезала ми се за цио живот као најистинитија болна успомена из двогодишњег гимназијског периода и познанства са мојим професором Милом Бошковићем.

Након вишеминуутне паузе, угријавши се колико-толико, сједе за катедру, отвори Дневник, записа час и узме да пребира по свескама за писмене задатке. Пошто их прегледа и пронађе једну, коју је претходно издвојио, устаде држећи је у руци и обрати нам се: „Данас ћемо заједно да одслушамо један од ваших ђачких састава на задату тему „Дух увијек стреми висинама“ и да процијенимо, анализирајући га свестрано, зашто у нама изазива радост и усхићење док га читамо и усвајамо његове поруке». Приђе ми, предаде ми свеску са мојим писменим задатком како бих га гласно прочитао, уз опаску: „Полако читај, да бисмо га боље разумијевали!»!

Почех да читам. Моји другови у разреду, усредсређени да ме заиста пажљиво саслушају, били су мирни као никад до тада: није се чуо чак ни онај неконтролисани шум или случајан глас који се обично деси на часу, упркос свим претходно захтијеваним упозорењима. Отворених очију и ушију цио разред истраја у дисциплинованом слушању, а кад заврших, као по команди, сви усташе и проломи се спонтано одушевљење исказано гласним „Браво!»! и снажним аплаудирањем. Прекиде га професор својом благо подигнутом

руком попут светог човјека кад умирује разбарушену чељад која не поштује ред унутар црквеног простора. Смјеста се умирисмо, а професор поче таксативно да указује на карактеристичне слике, успјеле синтагме и остале квалитете текста, захтијевајући изјашњење и коментар слушаца. У атмосфери такве сугестивно створене демократске атмосфере сви су хтјели да кажу понешто и таман када се врела расправа почела добрано убрзавати, зазвони - час је завршен! И професор се изненади, али се благо насмија и рече: „Звонце је добродошло! Таман да добро размислите до слједећег часа, да трезвено и с више искуства наставимо започети разговор. Слажете ли се?» Овакв предлог прихваћен је бурном акламацијом!

Ето тако, сваки његов час био је испуњен многим аспектима врлине: приликом предавања интересантним садржајем о дјелима и ауторима (романсијерима, приповједачима, пјесницима), протканим у излагању љепотом исказа, у којем би његов изоштрени књижевни стил, за све нас нов и свјеж, неуобичајен, далеко надмашивао сувопарне садржаје текстова у школским читанкама, што је у мени изазивало дивљење. „Грабио» сам да што више таквих мисли „похватам» на часу, биљежећи их у своју школску свеску коју сам практиковао иначе за сваки предмет, а накнадно ишчитавање таквих реченица умногом је усмјеравало моје неодустајно „пробиривање» када бих се двоумио шта ћу и како ћу написати. Стил поетског књижевног изражавања његује се временом, брушењем стиха и ритма, а наратија се постиже оригиналном експозицијом слике која се нуди читаоцу као одраз властите проживљене емоције, лапидарним синтагмама налик библијским поукама постиже се увјерљивост порука, дакле провјереним постулатима класичне књижевности ми, ђаци, могли смо чути све то уживо из уста професора Мила Бошковића.

Друга слика коју носим у себи као непрежаљени жиг судбине било је сазнање, само четири године касније, да је наш професор умро у својој тридесет седмој години живота, 1974. године. Таман сам одслужио војну обавезу и започео студије на Филолошком факултету у Београду, када ме пресјекла оваква вијест. Мало је рећи да сам био потресен. Жалио сам га из дна душе, као када подносите непребол за најрођенијим. Тако нагло прекинут живот човјека у напону његовог стваралачког зенита, за нешто тако страшно и необјашњиво није ми тада нико могао дати разложну утјеху - ни да је посриједи космички усуд, а још мање да то може бити Божја правда, чак ни она којој се вјерници надају да ће им Бог прекратити муке знајући, у свјесним тренуцима, да је једина истина - безнадежност позитивног исхода њихове неизљечиве болести.

Од живог сјећања на његов лик позајмићу само још одломак из приче „Монах са Хиландара», посвећеној пјеснику и књижевнику Раку Делетићу, коју сам уступио проф. др Драгомиру М. Кићовићу за његову књигу *Кићовићи и њихов завичај* која је недавно изишла из

штампе. У њој сам забиљежио: „Већина садржаја наших разговора тада односила се на евоцирање успомена из нашег гимназијског школовања, дотицала се разних догодовштина али прије свега ликова драгих професора који су нам предавали. Ратков миљеник био је књижевник Мило Бошковић, нама обојици предавао српскохрватски језик, па сам му ја испричао истиниту успомену о њему: «Знаш ли да ми за двије године, у другом и трећем разреду гимназије, никада није уписао бројчану оцјену на писменим задацима које смо радили на часу! Увијек би на крају мог текста црвеном хемијском оловком дописао једну или двије реченице, чиме би то моје «литерарно сочињеније» тек добило ефектан и логичан крај. Боже, како сам «боловао», дуго времена, у жељи да достигнем његов стил писања!» Ратко се слатко насмијао томе, увјеравајући ме да нијесам «једини боник!» Кад сам му рекао да имам његов текст, у коме је о нашем професору казао да је «Бошковић писао о непремостивом животу жеља», па још кад сам извукао из ташње свешчицу и прочитао му његове реченице: *‘Био је огањ и сан што иште. Тешка истинита ватра. Тај ходник његове самоће био је превазилажење себе, спасење. Његова поезија стоји над сваким безумљем’* - Ратко се овоме изненади, али се брзо снађе и рече: «Овима који ме овако педантно уходе понекад и опростим!» Настависмо још да причамо о Милу и ја га упознах са чињеницом да ми је професор поклатио свој роман «Икар са Итаке», са посветом, те да ја његову књигу држим у својој библиотеци као драгу реликвију, посебно откад сам сазнао да је тај роман уврштен у едицију «Роман у Црној Гори» и «Антологију црногорске кратке приче», а Ратко ме допуни податком да је и Милова поезија ушла у «Антологију црногорске поезије XX вијека» и да је у његовој заоставштини пронађено више од 50 књижевних дјела. Касније сам провјеравао овај податак и, заиста, међу тих 50 дјела било је 6 збирки приповједака и романа, прозе и поезије за дјецу, 11 драмских текстова, есеја и чак 22 књиге пјесама!»

Из разумљивих разлога, овај кратак запис не може имати било какве претензије да освијетли лик и дјело једног особеног, по много чему јединственог човјека. Зато упућујем заинтересоване читаоце да о књижевнику Милу Бошковићу прочитају много тога што их интересује у богатој књижевној критици посвећеној његовом стваралаштву. А о њему су значајне књижевне осврте оставили потомству бројни културни и научни прегаоци: Ђорђевић Вуковић, Драшко Ређеп, академици Жарко Ђуровић и Радомир Ивановић, Чедо Вуковић, Хусеин Башић, Миодраг Ђупић, Љубислав Милићевић, Радојица Таутовић, Сретен Перовић, Богдан Шеклер, Зорица Турјачанин, Богић Ракочевић, Радослав Ротковић, Милош Вулевић, Ратко Делетић, Момир Војводић, Сава Бабић, Веселин Богавац, Војислав Милић, Милика Павловић, Исак Калпачина и многи други. Мултидисциплинарни приступ свих проучавалаца његовог разуђеног дјела може се сажети у једну, недвосмислено показану синтезу - да је *„један од најрепрезентативнијих пјесника колашинског*

краја и аутентични књижевни глас у црногорској литератури “.

Ипак, за просјечно обавијештеног читаоца, шта је то што би требало знати о Милу Бошковићу? Покушаћу да то предочим овдје, најконцизније.

Сам списак његове књижевне оставштине је за респект.

Први објављени рад му је пјесма *Тара* (у часопису „Сусрети”, 1954). Објављивао је прозу, поезију и књижевну критику у најзначајнијим часописима за културу и књижевност у Савезној Републици Југославији. Списак је подужи: *Годишњак Иванградске гимназије, Сусрети, Новине младих, Инвалидски лист, Видик, Студент, Стварање, Глас омладине, Гледишта, Тражења, Проблеми, Билтен Завода за унапређење школства, Стремљења, Огледи Завода за унапређивање школства, Живот, Слобода* (Иванград, 1965-1975), *Браничево, Летопис Матице српске, Победа, Orizont* (Темишвар, 1968), *Просветни рад, Дело, Мостови, Овде, Руковет, Нови свет, Споне, Рашка, Титов пионир, Токови* (Иванград, 1971-1972), *Кораџи, Одзиви, Повеља, Багдала, Развитак, Књижевна реч, Одјек, Политика, Поља, Путеви, Борба, Књижевне новине и Синтеза.*

Регистар књижевних дјела: *Икар са Итаке, Поново буђење пепела, Тривалски друмови, Живе сјенке, Прича из тамног Вилајета, Преко пепела, Толико, Приче из старих крајева, Свијет по мени, Шарена копрена, Одредишта, Псалми, Предела, Грозница, Балканска ноћ и Горко лето.*

Неколико запажених есеја објавио је у разним књижевно-научним часописима: *Данашња наша књижевност и данашња наши стварност*, („Огледи», 1963), *Филозофија самоће и филозофија савести*, („Огледи”, 1964), *Опредељење потврђено животом*, („Мостови”, 1969), *Лим у прозном казивању црногорских писаца*, („Одзиви”, 1972), *Песничка сведочења Блажа Шћепановића*, („Одзиви”, 1972) и *Од бола до оптимизма*, („Токови”, 1972).

Аутор је читанке за шести разред основне школе *Црвена ружа*, Титоград 1975. Заступљен је у алманаху студената београдског универзитета *Дан у коме данујемо 1961.*, *Зборнику литерарног стваралаштва Југославије 1972.*, *Поезија Тронеђе 1977.*, *На светим водама Лима 1994.*, *Антологији црногорске кратке приче 1944-1984.*

Преводио је са руског језика пјесме Јевгенија Јевтушенка¹.

¹ **Јевгениј Александрович Јевтушенко** (1933-2017) је руски писац, пјесник, есејиста, драматург, сценариста, режисер и глумац! У младости даровити фудбалер определијелио се за поезију, јер је у то доба у СССР-у било најдјелотворније и најисплативије бити пјесник, колико год то данас бизарно звучало! То је вријеме од 1950. до 1980. године, у којем су стварали Ахмадулина, Рождественски, Окуцава и Вознесенски. Поезија је тада, по популарности, достигала естраду. У вријеме тзв. Хрушчовљевог „одмрзавања» један од његових друштвених симбола биле су вечери поезије у великој сали Политехничког музеја у Москви. Иначе, Јев-

Објавио је двадесетак збирки поезије, неколико радио-драма, радио-игара за дјецу и драмских текстова (*Мртви не умиру*, *Нађе-ни мир*, *Балада о ратницима*, *Чергашко славље*, *Војвода Момчило*). Његова поезија и проза је превођена на енглески, француски, руски, њемачки, румунски, мађарски, македонски, словеначки и албански језик.

Бројне награде су додијелене Милу Бошковићу:

Награда РТВ Сарајева - за радио-драму *Време тече даље*, Награда ЦК Црне Горе, Награда Одбора за прославу Дана младости, Прва награда Савеза студената Југославије, Прва награда четвртог сусрета Србије и Црне Горе, Награда „Телеграма» Загреб, Награда издавачког подuzeћа „Отокар Кершовани» - за необјављени роман „Обнова круга», Награда издавачког подuzeћа „Отокар Кершовани» - за роман „Легенда» 1970., Награда „Мостови», Награда „Политике» Београд - за кратку причу, Награда „Блажо Шћепановић», Награда Међурејубличке заједнице за културно-просвјетну дјелатност у Пљевљима, Награда „Исак Самоковлија» и Општинска награда Иванграда „21. јули» за цјелокупно стваралаштво.

Завичајни град Колашин подигао му је спомен-бисту 1983. године.

Вишедеценијску запостављеност и незаслужени заборав на лик и дјело једног од угледних суграђана општина Колашин је коначно исправила установљавањем манифестације „Дани Мила Бошковића», у организацији Центра за културу и Народне библиотеке „Љубо Анђелић». Центар за културу и Народна библиотека „Љубо Анђелић», у оквиру ове манифестације, организују конкурс за додјелу пјесничке награде која носи Бошковићево име. Право учешћа имају пјесникиње и пјесници до 37 година старости, а на конкурс треба да пошаљу најмање једну необјављену пјесму.

Сви који су познавали Мила Бошковића били су импресионирани његовом књижевном акрибијом. Мој врли рођак, професор Милош Вулевић, иначе Милов колега у гимназији „Панто Малишић» у Иванграду на истом предмету, једном приликом ми је рекао: „Нема Орфеја тушенко је јединствен пјесник у свијету који је читао поезију пред сто хиљада људи! Јевтушенкова дјела су преведена на 72 језика и обухватају 150 књига. Био је народни посланик СССР-а за град Харков од 1989. до распада СССР-а. Астероид 4234 именован је по Јевтушенку, 1994. године. По свему, занимљив лик! - И Мило Бошковић је писао приповјетке, романи, пјесме, есеје, драмске текстове ријечју многострано ангажован. Не тврдим да му је Јевгениј Јевтушенко био узор, али је примјетно да се према овој личности односио са симпатијама. Уосталом, од 20 књига поезије и прозе, које је објавио за живота, Мило Бошковић је 11 објавио под псеудонимом! Могу претпоставити, иако немам за то егзактну потврду, да је поступак сакривања властитог имена и презимена, можда, макар и подсвјесна намјера да избјегне суморну Јевтушенкову судбину, јер је он био затваран и прогањан због свог књижевног дјеловања, предњачио је као јетки критичар стаљинизма послје Стаљинове смрти.

који је бдењем над словима могао да надмаши Мила Бошковића!»! На манифестацији „Дани Мила Бошковића» чула се и оваква опсервација пјесника Љубислава Милићевића: „Ако није живио од литературе, он је свим бићем живио за њу. Све своје физичке и духовне снаге подредио је стваралаштву».

Да бих илустровао његов раскошан дар, мајсторство врхунског умјетника, који је зналачки умио да ријечима удахне експресивност, узећу примјере из његовог романа „*Икар са Итаке*“:

Екстеријер свијета, спољашња слика природе, понекад изгледа овако: „*Смолава ватра се разлила по почаћалим друмовима низ које отперја дивна прошлост. Кишино вријеме покуша сулудошћу да се надмеће, али се дим посустало усукано око себе и мокрог пролазника што преморен клону на јужни друм, загрину се сјетом и скофиста змијасто око плијена*“. Други пут сасвим друкчије: „*Конци хватају ваздух, и свјетлост. Сунце се уплело око центра, заглавило усијану главу и дријема, можда се само запетљало, и тако остаје непомично, заустављено између решетки. Ни гране, између којих су разапети конци, не помјерају се, као да је све за тај тренутак умртвљено, бестежинско и безначајно*“.

Ентеријер душе, унутрашњи вулкан који још не бљује лаву емоција, понекад личи овоме: „*И свијест ради као притајено језгро, непрекидно и потајно. Зеленило се чаури и преобраћа у модре преливе што кипте на касном новембарском сунцу. Понадах се да ће ме срести љепота, да негдје у свијету таворе топлине и само треба нагазити на њих, пољубити их као вољену жену, и већ је живот испуњен срећом до краја*“. Други пут човјека преплави онтолошка скепса: „*Можда је једино од читавог мене остао тај сан кроз који трајем и који ће ме, на крају, усмртити прије него сазнам да сам некад и негдје живио*“, каже Таро, главни јунак овог романа.

Карактерна својства особе могу се дати снажним пиктуралним бојама, са **два-три потеза кичицом**: „*Витош је био добричина, миран и повучен човјек у своје коротне мисли и сопствене недаће за које није знао откуда долазе. Није се истицао говором и паметарским расуђивањем, иако се имао на кога увргнути. Више је волио да по читав дан прчка по њиви, око стоке или котара, него да сједи са људима*“.

Фантазмагорија личног утиска, стварног или измишљеног, засљењује сваког човјека, неки умију да се одбране од ње а други њој подлијежу: „*Нижу се покрови од људске коже и кострети, висе голи светитељи и мршваца са крстовима испод ногу, пијани циганин вергла досадом на еиолини као на свадби гдје му наљепљују напрсле стотинарке на чело. Окаљане боје прљавиштином краду простор. Шупљине у међупростору су уклете и наводе на лоше мисли и послуже силе у сан, гризу га мемљивошћу и лијепе тек одраним кожама које ће сасушити сунце чим их дохвати*“.

Мајсторство, да се са мало ријечи каже много, умјетник покаже трима проширеним реченицима: „*Жеђ се исписује по огради од конопца и по испуцалом језику. И земља поткоруши кожу, указаше се набори и ломљевина. Љето запријети свирепом врелином*“. Или, чак, једном једином: „*Около вране, процијепи, растворен простор и исцијепана платна улица, смрзли комад меса и двије црне грабљивице кидишу једна на другу, очи ваде прије мрака*».

Презир према сваком рату, као нуспроизводу људске убијеђености да се баш њиме ваља борити за такозване високе идеале, образлаже овако: „*Узалуд човјек мисли да сама себе познаје, одређује токове, свјетла, бесконачности, кад ништа на свијету није удешено да постојано остане, кад се све колеба и губи лице које је имало, а добије нови сјај и свечанија, али бесмисленија знамења по којима ће се опет препознавати, препорођавати свијет, чинити му ситне пакости и злобности само да би било више недаћа, губљења и лутања, да војници једне тешке године воде најкрвавије покоље, у име трулежи, замркну и не освану будни, него им смрзлина ишчере речи месо и кости, испије бунтовничку и горштакчу крв, а послје због непромишљености неког карадашког генерала иду по неврату, скапавају од шапањолице и глади или се крију по вуџим шкрапама, глођу љескову кору и ударају на карауле и постаје. Касније висе по стубовима, недјељама служе другима као опомена, вјетар клати њине босе табане по улицама, голим дрворедима. Други труну по тамницама и земуницама, све у име вишег смисла који више нико не признаје за смисао*“.

И тако редом, сваки детаљ своје спољашње или унутрашње опсервације Мило Бошковић је осликавао својим оригиналним проседеом, себесвојним и непоновљивим. Чини ми се да књижевна критика, до сада, није довољно освијетлила или макар потцртала ову врлину његовог књижевног дара. А ваљало би, тек тада би се дојмила снага и крепост његове нарације, без обзира што ће нас прије одвести у елегију, чежњу, носталгију или зачетке депресивног поимања стварности, него што ће нас ободрити безупитним оптимизмом или разобрученом, радосном импресијом. Умјетници вишега реда приклањају се, скоро по правилу, хармонији човјековог логоса и етоса, па узгред и појавностима овог свијета које живот генерише, у настојању да представе и протумаче Човјека, бескрајно сложено и недокучиво биће које ће се вјечито одгонетати, са извјешношћу да никада не буде одгонетнуто. Таквим ријетким ствараоцима припадао је и Мило Бошковић.

Један од његових присних пријатеља и другова, пјесник Ратко Делетић, објавио је у својој издавачкој кући „Ступови“ у Андријевици изабране пјесме Мила Бошковића под насловом „Горко љето“, 1997. године, односно сам је направио избор написавши и предго-

вор и поговор. У тој књизи читаоци могу наћи много занимљивих опсервација, од којих ћу изабрати само двије, јер сматрам да се њима може дојмити есенција и синтеза карактера Мила Бошковића, онаквог каквог сам га и ја запамтио из мојих раних гимназијских дана. Прва гласи: „*Носио је Мило на свом испосничком лицу ноћобдије и сањара једну ћутњу у којој никад није било ничега другог сем простора доброте, једне шире пацифициране програмиране природе. Та ћутња имала је снагу опомене. Ненаметљив и тих као да је био предодређен да дјелује из скровишта чисте скромности на све оне зависти, пометње, варничарских разлика и диоба, које тако често на разним странама прате свакодневицу прозрачних суштина два или више пјесника. Дјеловао је тај човјек као опомена, завјештање, као предзнак унутрашњи патњи и одгонетки које је сновао и тако често спомињао у поезији. Бошковића је злостављало гостопримство самоће*». И друга, која сублимира цијелог њега: „*Његов дар да буде пјесник није ниу чему сметао његовом дару да буде човјек, успостављајући унутрашњу равнотежу у свему*».

У рецензији поменуте књиге Коста Радовић примјећује: „*Код њега смрт има двојак значење: откривање и посвећење. Обје ове манифестације виде се у поезији Мила Бошковића. Пјесник, поред физичке смрти која је ту као ‘горко љето’, има судбински страх од духовне смрти, од онога другог мука послје смрти. Због тога је Бошковић грчевито грабио да што више и брже зајезичи значење трагичности, пролазности, искушења у болној самоћи и значења тајновитог трајања*». Слажем се и са његовом другом опсервацијом: „*Поетика Мила Бошковића има увијек циљ да се чује зов: зов прије смрти, зов послје смрти, зов завичаја, љета, искона, жене, зов или трајање ‘свирале’- пјесме. (...) То је одјек лирике Мила Бошковића који се чује и из овог избора*“.

У његовој пјесничкој збирци „*Предјели*” налази се његов поетски омаж многим изабраним судружницима по перу, очигледно онима према којима је гајио наклоност, од Прометеја, Орфеја, Одисеја, Овидија, Хамлета, Данте Алигијерија, Офелије, преко Персе Биш Шелија, Шарла Бодлера, Рабиндранат Тагореа, Федерика Гарсија Лорке, два Владимира (Хлебњикова и Мајаковског), Сергеја Јесењина - све до владике Рада!

У књизи „*Свијет по мени*“ коју сам неким чудним случајем прву прочитао од све његове поезије, одмах ми је запала за око искрено елегична строфа која је свом чистотом властитог признања проговорила колико је Мило Бошковић био свјестан неумитности сопствене смрти:

Не видим се више а свијетло свијета плови
и плод проноси на прво оплођење.
Кише ме мртвим назваше што сам био видовит.
Рекоше, мртвим проносим воду на даровање,
а ја знам да ми се тада најслађе спава.

Од рано угаслог метеора црногорске поезије и мог незабо-
равног професора опростићу се подсјећањем на његову најсуге-
стивнију, по многим мишљењима завјетну, епистоларну пјесму:

КАСНО

Тамо куд се ждралови селе
запис у мозгу гласи јасно.
Живе су ме воде понијеле,
свуд куд идем бива касно.

Тамо откуд зиме ми стижу
рођене су мисли моје јаве,
јесу змије и по крви гмижу,
кроз месо као кроз траве.

Јесу још живе мртве кости
што ме проносе уз ријеке.
Низ воде без моста мостим
и чујем над собом лелеке.

Тамо гдје расту гробља
жив да стигнем чека јутро,
побости крстачу као копље,
траг се у сјемени моме утро.

Тамо куда се мисли селе
као судба је писано јасно:
мутне су ме воде однијеле,
куд год кренем бива касно.

ПОЛИМСКЕ КЊИЖЕВНЕ
СТАЗЕ

Мр Александар ЋУКОВИЋ

ЖИВОТ, СМРТ И (НЕ)ПРОЛАЗНОСТ У СИЈАРИЋЕВОМ СТВАРАЛАШТВУ

Писац заглаван у (не)пролазност, какав Ћамил Сијарић уистину јесте, својим цјелокупним дјелом сецира феномене живота и смрти, настојећи да проникне у одређене законитости њима својствене. То чини суптилно, ненаметљиво и прецизно, намјеран да сагледа и оне нити које се расплићу у пољима несазнатног када је ријеч о поменутиим вјечно недокучивим тајнама Човјека.

Сијарића од живота занимају *докази* на основу којих успијева бити сугестиван у приповиједању, а њих проналази на најразличитијим нивоима. Прије свих, занима се за богатство животне грађе (видљиво нпр. у дјелу „Кућу кућом чине ластавице”, које у суштини јесте плица карактеристичних људских судбина); затим су ту појавни облици живота; микро и макро нивои и њихова међузависност (однос завичај - остатак свијета); готово митски притисак обавезујућих модела живота; сами доживљаји животног пута и многи други... За писца је, када је у питању дјело „Кућу кућом чине ластавице” (али не и само оно!), према мишљењу релевантне критике, карактеристично изражавање сопствене философије, по којој „суштину живота чине људски гробови и међе које дијеле људе”.

Оптерећен је пролазношћу. Увиђа да јој је све подложно, те да само људске муке и патња остају имуни на њен фатални зов. Управо у тој оптерећености проналази вишеструку умјетничку корист, па и сам смисао стварања.

„Чинило ми се да су ми небо и земља ту на домаку мојих руку, али кад год сам се пружио да их дохватим, они су бјежали испред мојих руку, и међу мојим прстима остајало је само лишће нашег јавора, и црни гар наших ластавица...”, билијежи Сијарић у наведеном дјелу.

Сличну фасцинацију о (не)пролазности исказује и у сљедећим стиховима:

„Где те ране на тој брези!
Засјекао сам јој кору
кад сам био мали.
Где, прошло је од тада
педесет љета

а рана још зарасла није.
Може бити због тога
што је од дјетета.”

У Сијарићевој прози, назире се мајсторско преплитање трагичног и хуморног, па Енес Халиловић посебно истиче једну упечатљиву секвенцу којом је Сијарић осликао живот тог типа. Наиме, како примјећује Халиловић, код Сијарића се може наћи и човјек који односи кућни праг, човјек који носи плочу цијелог живота и страда тако што падне испод те плоче и ту исту плочу ставе му на гроб.

Прича „Вода Промуклица” слика воду живота, живототворну и живоносну воду, која даје својеврсно избављење из опипљивог, материјалног свијета чија тортурa и тегобност перманентно оптерећују човјекову егзистенцију. Један од ликова сумња: „Старцима је остало да мало поживе, нагрију се сунца, наједу хљеба – и своје мјесто оставе другима. И гдје је то било, и може ли бити, да се старе кости подмлађују и човјеку дају два живота. А болест је у старцу ко и ватра у пању: тиња, тиња док пањ не изгори. И лијека томе не можеш наћи нити у води нити у травки.”

Сијарић свијест човјека о себи самом перципира и сагледава кроз поимање пролазности, па тако у причи „Земља” истиче бесмисао величања ЈА у кратком времену проведеном на земљи, односно на *овом свијету*.

Живот и смрт, пролазност и непролазност, феномени су који перманентно одређују оквир дјеловања не само јунака Сијарићевих приповједака, већ и саме појавности јаве и сна.

Аднадин Јашаревић сматра да Сијарић не третира смрт тијела као коначан чин, дакле, тачку на тангенти наших живота, коју би требало обојити трагичним. Он истиче: „Баш као у причи ‘Бор, птица и ништа’, у којој се поиграва проблемом дуготрајања, птицом што засија тек у хипу, те дјететом несвјесна пролазности свих циљева, дјела, недјела, којем тек страва проистекла из сама постојања тако дуговјечног прирођења, или тако краткотрајна лепрха, такође прирођења, збори о његовој судбини, не аргументима, осјећајима...”

За Сијарића је живот сан, па је у његовом приповиједању неријетко тешко разлучити гдје почиње сан, а гдје престаје јава. Нестанак појма о људима и животу води паду у сан који аутор изједначава са чаролијом, па тако и констатује у причи „Земља”.

„Нешто што је истина, изгуби се. И изгуби се појам о људима, о стварима, и о животу – падоше – у чаролију и у снове. Ходили су и маштали, и боловали, и тресли се у грозници као младо јаворово лишће, и несрећни нијесу били, до само мучени нечим слатким, нечим болним, нечим животним – они, мали бихорски људи. Живот им је сада био воденички јаз који шуми, и био је јарко сунце над ријеком – у њему они су били мала дјеца, и пружали су руке као дјеца:

дај, дај...! Пехаре таштине испијали су до дна, и послѣје жељели да умру...” (Земља)

У причи „Мириш лишћа орахова”, на једном мјесту, из дијалога ликова, сазнајемо да је дирек од ораха мјештанима (породици) служио као књига, у коју су уписивали када се ко родио и када је ко умро, те су, како каже писац, „кратке рецке између означаваале и кратак живот”.

„- Кратког су им вијека била дјеца – настављао је стриц стрини, а она – кад су се дјеца поменула, стала да гледа у оне рецке као у све саму мртву дјецу; ми смо то видјели и стали смо да се крећемо, да јој тиме кажемо да смо ми живи – да нијесмо међу оним рецкама.”

Примијетан је тај отпор смрти, самим кретањем и демонстрацијом живота, али и вербализацијом сумње у саме рецке. Један од јунака узвикнуће „Лажу рецке”, на шта ће други одвратити „Ако лажу рецке, не лажу људи”.

У приповјечи „Земља” Сијарић наглашава атмосферу сусрета са свијешћу о краткоћи живота, односно пролазности.

„Зинувши једном за нечим, они се више нијесу могли смирити докле не умру. Упознадоше жар својих страсти и величину земљиних тајни. Почеше да живе од кула у облацима. Горчину кратког трајања живота упознадоше сада први пут.” (Земља)

Логично је да се у занимању за (не)пролазност и детектују ствари према приоритетима: смртне и бесмртне, па тако у причи „Бунар” Сијарић, између осталог, каже: „Ни за чим није зажалио - јер све су то биле смртне ствари, вијека кратка и ништавна, а вјечан је само пут пештерски и каравана која њима гази”.

Сам аутор је наглашавао важност пролазности за његов доживљај стваралачког чина и умјетности уопште. У једној изјави наводи да књижевна (умјетничка) дјела настају управо због пролазности.

„Све је историја. Сви смо дио прошлости. И све неминовно пролази. Ето због пролазности и настају дјела. На овим просторима све је подређено историји. Кад се човјек враћа у прошлост долази до таме. А умјетност је средство којим се улази у таму”, сматра Сијарић.

Према његовом мишљењу писац је најзаинтересованији да упућује на љепше, на оно што ће бити од користи у будућности, а самим тим да се бави вјечним, непролазним. Каже: „Написано живи много дуже од писца. И зато ваља писати о вјечним, универзалним темама. Истина је љубав и мржња, смрт и живот. Све оне живе у народу, у човјеку, у мени, у вама. Зато је моја Хатка стварна, мој Нур-бег, Цека, Јаглика, Рам-Буља... И зато сам често истицао да су мој Санцак, мој, Бихор, слични америчком Југу.”

На фону живота и смрти као истине, ваља указати и на посебно интересантну и изузетно вриједну Сијарићеву књигу „Ослобођење Јасеновца” у којој, као први новинар који је ушао у ослобођени кон-

центрациони логор, износи своје свједочење о том тренутку и затеченим грозотама. Ужаснут призорима којима свједочи, између осталог, каже: „Имена свога те жртве немају. Живот је у њима убијен можда јутрос, можда јуче, можда прије два и три дана, и оне су сада ту на води такве: без живота, без имена, без исправа, без својих мука... и вода им је још једини њихов пут којим им ваља путовати, тако мртвима...”

Писац Тамил Сијарић, непрестани је трагач за новим и другачијим виђењима тајни на које никада нећемо добити одговоре. И онда када Сијарића проматрамо у контексту завичајности, увијек на уму имамо његову ширину и универзалност, којима локално служи искључиво као нови аспект и метод (у његовом случају посве оригиналан!) у покушају одгонетања овог нашег чаробног универзума.

Мр Бојан РАЈЕВИЋ

ЖЕНСКИ ЛИКОВИ У ПРИПОВИЈЕТКАМА ЋАМИЛА СИЈАРИЋА

Иако се Сијарићев наративни проседе обликовао у послеријатном добу, добу доминације социјалне литературе, Сијарић се, по својим наративним захватима, тешко може уврстити међу писце официјелне идеологије. Сијарић је окренут обичном, малом, човјеку, најчешће – из свог завичаја, његовом сналажењу и несналажењу у свијету у којем се затекао, његовом поретку, обичајима и законима. То је, разумије се, патријархални свијет, у којем свако ко у њега ступи, ступа са унапријед задатим улогама и ограничењима. Међутим, Ћамил Сијарић није само писац који репрезентује урођеност јунака у тај свијет, већ и спор, али сигуран долазак модерности, који се мање огледа у промјени екстеријера друштва, а значајно више у промјени свијести и погледа на живот.

Насупрот трагици наметнутој посредством патријархалних и традицијских кодова, стоји субјективан, лирски доживљај свијета, често истицан при досадашњим критичким сагледавањима Сијарићеве литературе. Да подсјетимо: Ћамил Сијарић је писац који је у литературу ушао поезијом, иако ће његова прва пјесничка књига једноставно названа Лирика бити објављена тек 1988. године. Стваралац ће, својом поезијом, скицирати своје књижевне пориве, који ће, касније, како ћемо видјети, своје продубљеније оваплоћење задобити у његовом прозном опусу. Илустративна је, у том смислу, пјесма о дјевојкама из Шиповица, пишчевог родног мјеста: „*Имамо силне дјевојке у Шиповицама. / Жању јечам жито и пјевају, / Пјевају. / Јелеци им на прсима пуцају. / Кошуље им прскају. / Кидају се петље. // Не маре за јелеке. / Не маре за кошуље. / Пјевају, пјевају наше / Дјевојке / Из Шиповица. / Јечам жито жању. // Тако дању... // А ноћу изаћу на мјесечину, / По зеленој, по росној трави попадају, / Прстима прса прште, / Из косе кидају увојке / И врштите, врштите од муке што су / Дјевојке / Из Шиповица*“. Ехо тог вриска дјевојака из Шиповица одјекиваће и Сијарићевим прозним опусом. Већ су, у тој лирској минијатури, наговјештени динамични и контраверзни односи између жене и традиције, жене и ограниченог простора у ком се затиче, који ће се показати као једна од доминанти Сијарићевог дјела, уз незаобилазно присуство завичајности која је, такође, изразито проблематизована.

Сијарићеви приповједачи према завичају његују амбивалентан однос који се креће од потврђивања норми које су у њему на снази,

преко њихове проблематизације, да би, у коначном, оне биле и десакрализоване, и то управо од стране њихових ранијих носилаца, у чему и лежи еманципаторски потенцијал Сијарићеве нарације.

Управо на том механизму почива приповијетка Дјевојка. Приповједачка ситуација у овој приповијетци под контролом је приповједача који је и непосредни свједок свега онога што се догађа око његове сестре од стрица, Кеке. Иако се по наслову приповијетке може стећи утисак да је дјевојка у средишту пажње приче, она то није, већ чланови њене породице, прије свих – њен млађи брат кроз чију су нам тачку гледишта и предочена збивања у свијету Сијарићеве приповијетке. То се види по његовим честим приповједачким коментарима, у којима је представљен менталитет породице Сејдић чији је он представник. Оно што се упорно сугерише кроз текст ове приповијетке јесте трошност, нестабилност и пропадљивост тог свијета. На сигнале који на то указују наилазимо дуж цијелог текста. Први такав сигнал јавља се већ на оквирној позицији приче, у првој реченици:

Била је још на ногама та наша стара кућа, али се чинило да ће пасти чим јачи вјетрови дуну. Личила је на сиједог старца који је пошао на свој посљедњи пут...

Мотив нестабилне куће искоришћен је као симбол који подсјећа на већ започет распад заједнице, прикљештене у раљама силовитих друштвених и културних промјена. Прича и почиње описом куће у времену приповиједача, њен садашњи изглед је подстицај да се прича исприча, да се искуство осмисли. Ријеч је, дакле, о оној врсти мотивације приповиједача коју Франц Штанцл назива егзистенцијалном. Поглед на кућу у приповједачево сјећање призива најприје лик стрица, чија је болест у ногама, као чест модернистички мотив, вјешто искоришћена да се упечатљиво укаже на неминовни крах старог, патријархалног свјетоназора и облика понашања, а затим и лик сестре од стрице, Зулејхе, која се у сјећању приповједача, нимало случајно, јавља посредством мотива очију и погледа који је у Чешљигову њена једина веза са спољним свијетом. Међутим, видјећемо да и тај поглед кроз прозор који она чини представља инцидент и кршење забране коју жени намеће средина. Дјевојка је позиционирана у скучен простор своје собе, што би требало да је спријечи да развије свој идентитет. Како је примијетила Софија Калезић Ђуричковић, „жене код овог писца повлаче конце догађаја на посредан и суптилан начин; оне егзистирају у ћутњи, стишаних страсти, без много изговорених ријечи, иза дебелих кућних зидина. Окружене минаретима и небом, час ведрим и прозачним, час неприступачним и тмурним, иза тешких балдахина и завјеса, као исконске припаднице архаичног оријенталног амбијента чији су и декор и суштинска вриједност, оне најчешће не полажу право на сопствену индивидуалност, те се у већем броју случајева умјетнички оваплоћују у родитељској и братовљевој, а на-

кон удаје, у супруговој сјенци“ (Калезић-Ђуричковић 2008: 122). Управно је то случај и са Сијарићевог Зулејхом: она је, осим погледом, одређена ћутањем које се мотивише и наслеђењем – и њеног оца Арслана у селу су „знали као човјека који ријечима не да из себе ни онда кад му требају, он као да је имао да плати за ријечи које му пређу преко језика и није се давао на тај трошак“. Дјевојачке ријечи пореде се са стријелама одапетим на тврђаву, а тврђава је сама дјевојка, чија породица има задатак да је штити. Породица то чини суспензијом вербалне комуникације између дјевојке и спољњег свијета, услед чега, у овој Сијарићевој приповиједи, чиновни невербалне комуникације добијају на значају, постајући повлашћени начин дјевојчине комуникације.

У приповиједи Дјевојка веома је упадљиво и присуство приповједачког коментара, који је најчешће усмјерен на обрачун, јетким, сатиричним примједбама, са заблудама сеоског менталитета и колективитета, али и на митове које је породица Сејдић временом формирала о себи. Носилац обрачуна са менталитетом је приповједач, млађи брат Зулејхин, који том менталитету и сам припада, тако да овај приповједач, кроз структуре ове приповијетке води обрачун и са самим собом, својим заблудама и предрасудама. Интензитет тог обрачуна видљив је у степену његовог присуства у приповиједи. Обрачунавајући се са заблудама свог, менталитета породице и села, дјечак узима еманципаторску функцију у култури коју читаоцу предочава. До трансформације приповједача долази при суочавању са Абидовицом, једном од сеоских жена, са окротношћу њених клетви на рачун поткивача коња који се загледао у Зулејху и њених осуда саме Зулејхе. Абидовица је још један од ликова који представља норму колективитета када је у питању жена и настоји да их потврди. И сама жена, представља један од оних женских ликова који су интериоризовали норму које су штетне и неповољне највише по њих саме.

То је проблем који је убједљиво приказан у још једној Сијарићевој приповиједи са женом као насловним јунаком, у приповиједи са насловом Тодора.

Ова приповијетка говори о судбини жене – жртве ратних страхова – у поратном добу. Начин на који њу, силовану од стране Њемаца и у таквој ситуацији затрудњелу, у послеријатном периоду, третира средина којој припада, није ништа мање ужасан од начина на који је, за вријеме рата, третирана од стране Њемаца. Идентитет женског субјекта у ужасу рата није ништа више поништен него у послеријатном периоду. У рату се он поништава од стране Њемаца на начин што је она сведена на тијело, док након рата њен идентитет бива у потпуности допоништен, негиран, она је невидљива, у прозоре њене куће нико не гледа „као да ту и нема куће, нема прозора, него да је празан простор“.

Сличан је почетак приповијетке као у причи Дјевојка: описом куће сугерисана је атмосфера одсуства живота:

Пред кућом Тодорином невен и кадифа били су се осушили, ни коријен није им остао – није ништа остало од цвијећа.

И поново се, као главни актери задужени за потврђивање и перпетуирање владајућих норми јављају жене из села:

Жене из села називале су њено дијете „Швапчетом“, а она није знала како да га назове...

Тодора је двострука жртва: најприје ратних страха од стране Њемаца, а потом и осуда властите средине, међутим, она не пристаје да буде виктимизована, штавише – сама дијели систем вриједности средине. Поново се сусријећемо са интернализовањем кривице које нема, са нестабилношћу идентитета лика жене, Тодора „готово да сама себе запита ‘Која сам ја то?’“ И веома индикативно: „Чинило јој се да је тако пита цијела Кладница: ‘Која си, наша нијеси; погледај се па ћеш видјети да наша нијеси.’“ Приповједач, овог пута – кроз персоналну приповједачку ситуацију, кроз њен лик, у неколико ситуација приказује како је Кладничани не виде, нити желе да је виде, како је одбацују и избегавају, што говори да је и овдје присутан приповједачки манир да се у средиште пажње умјесто насловни лик ставља менталитет средине и начин на који се средина односи према жени.

Тодора је још безнадежнија од Зулејхе у погледу могућности да развије властиту индивидуалност, а приповједачка сатирична жаока усмјерена ка менталитету и колективитету је овдје, за разлику од приповијетке Дјевојка, индиректна, али због тога не мање присутна и перцептибилна.

Као што су у приповијетци Дјевојка наративном преиспитивању подвргнуте наводне врлине Сејдића, тако је овдје руглу извргнут наводни послеријатни прогрес, дани послје ослобођења, који „пролазили су у Кладници у шивењу застава, у кречењу кућа, у бојењу тараба и скупљању на гробљу – да се ода пошта погинулим.“ Јасни су, дакле, сигнали који упућују на то да је тема ове приповијетке, скривена по лавиринтима произашлим из мајсторске технике приповиједања, уствари хипокризија заједнице која једним жртвама одаје пошту, док друге из заједнице изопштава.

Ликови који су, уистину, носиоци прогреса у овој заједници, ликови са еманципацијском улогом, заправо уопште и не припадају заједници. То су писар и мајстор Мартин који је добио задатак да изради у камену главу Тодориног оца. Доласком у Кладницу, Мартин је затечен сазнањем да је Тодора одбачена, он би због тога „Кладничане приказао као саме ђаволе, и горе од ђавола“, издвојио би само Тодору и писара. Тодора се, међутим, са њим не саглашава, сматра да се не може издвојити. Ријеч је, поново, о процесу интернализације, од стране појединца, норми које су по њега неповољне. Као што је примјетила Софија Калезић Ђуричковић: „Сијарићеве јунакиње властити усуд примају са неком фатумском резигнацијом и достојанственим помирењем“ (Исто: 125).

Сијарићеве јунакиње не успијевају да обликују свој идентитет изван улога које им додјељују друштво и породица. За ситуацију у којој се налазе право, ни повољног разрешења нема. Оне могу да пронађу само привремени спокој и задовољство у сновима, машти и лудилу као у приповиједи Кад дјевојка спава, то је као да миришу јабуке или бјекством из заједнице која јој намјењује улоге које су дубоко укоријењене и у рационалне и у емотивне доживљаје њих самих, али које их доводе до понора у који све дубље падају. Кад бјекство из тог простора не успије, опет због норми које намеће заједница, оне бјеже у смрт као у приповиједи Снаха, која је испричана из Ми-перспективе, што наглашава одговорност заједнице за судбину женских ликова у Сијарићевој визији.

По правилу, заједница увиђа погубност својих увјерења у вези са улогом жене, али тек онда када је за то касно. Захваљујући неуљепшаном приказу жене и нарочито бескомпромисним обрачуном са нормама властитог завичаја, културе којој и сам припада, Сијарић је искорачио изван граница књижевних конвенција свог доба и створио низ незаборавних ликова о којима приче опомињу и увијек позивају на нова читања и тумачења.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

а) Извори:

1. Сијарић, Тамил: Сабља (избор приповједака). Графички завод – Титоград, 1969.
2. Sijarić, Ćamil: *Kad djevojka spava to je kao da mirišu jabuke*. Veselin Masleša – Sarajevo, 1973.

б) Литература:

1. Калезић-Ђуричковић, Софија: Антрополошки профил жене у *‘Рашкој земљи Расцији’*. У: Нарацијски токови – о књижевном стваралаштву Тамиле Сијарића. ЦАНУ – Подгорица, 2008. 121-127.

ПРОЗА И ПОЕЗИЈА

Миленка Цица ЧОЛОВИЋ

ДОБАР ГЛАС

Овдје гњили моје малено тијело, а душа ми лута по недођијама преко босанских планина до кочевских јама, не би ли се спојила са духом мога Добрила. Родих се у вихору рата 1943. године, у прољеће „кад се гора заодјела листом, а земљица травом и цвијетом“ и исте године ме Господ призна себи. Хуји над гробићем прољетњи развиго-рац, као да шапуће Мирко, раб божији који немаде среће да поживи, одрасте и оца свога продужи. Да кућно кандило, свијећу и крсно име одржи.

Када је кренуо Други свјетски рат, југословенско комунистичко вођство, које се дуго припремало, увидје добру прилику да уз борбу противу окупатора поведе и грађански рат ради преузимања власти и промјене државног уређења. Њиховој намјери испријечила се војска вјерна Краљу и Отаџбини, борећи се против њих и против фашистичке солдатеске. Свијет је горио, рат је трајао и ратну срећу вијао. Цивилна управа прелазила из једних у друге руке. Када у пљеваљском крају бијаху ујачиле четничке војне формације, на мјесту предсједника Готовушке општине у Пљеваљском срезу, те 1943. године нађе се Добрило Ђуровић из Жидовића. Млад, стасит, отмен, честит, угледан човјек и домаћин. И одан отаџбини. Схватио дубину и величину трагедије свог народа. Српски народ се подијелио у двије војске, да страда не само од фашиста, усташа, СС дивизија, муслиманске милиције, балиста и сваког другог башибозука, већ да гину и у међусобицама. Са таквим светоназором и без трунке идеолошке острашћености, помагао је људима у невољи.

У прољеће, те несрећне 1943. године, разбијена је партизанска војска на Сутјесци. Из те битке, без трунчице наде да се ратна срећа може преокренути, разасула се партизанска војска. Чоловићи кренуше кући, у Југово. Иван и син му Милорад са собом понесоше рањеног Ивановог брата Милана. Ишли су када су прилике дозвољавале, а скривали се када су наилазиле њемачке јединице. У једној пећини остали су седмицу дана. Испред ње су сваки дан, скоро непрекидно, пролазили њемачки војници. Притајени у хладноћи пећине и са оскудним брашњеником, молили су Милана да трпи болове, да не јечи, да се не би открили. А он, под ранама, тражио је само воде које није било. Да му утоли жеђ, Иван би дланом превукао преко влажне маховине на пећинској стијени, па онда преко братових усана. Испуцале од

муке и жеђи, његове усне би прокрвариле. Бројали су дане и чекали. И тек када су се увјерили да више нема њемачке војске, наставили су дуг, мукотрпан пут, на смјену носећи болног Милана. У неким селима, неки добри људи примали су их на ноћиште. И од своје оскудне вечере за њих одвајали помало хљеба и по коју кашику скроба, а понешто им у торбу за пута стављали. Из дана у дан, газећи стазама и богазама а чешће беспућима, носећи рањеника цио мјесец су путовали. После толико времена, нико им се код куће није надао. Били су увјерени да су изгинули. Дошли преморени, а Милан самртан.

Шта да раде, разговарају Боре и Божо. Како и од кога да потраже спаса свом добром брату. Куда да оду? Коме да повјере да у кући имају борца рањенога. Ако се сазна, доћи ће противници те га у кући дотући, а уз њега и они пострадали. Вијећају браћа и одлуче да оду, ником другом него Добрилу. Познавали су га и на његову доброту рачунали. И нису се преварили. Саслушао их је и као да је најрођенији обећао:

– Ја добро стојим са доктором Милатовићем. Отићи ћу у варош и замолити га да вам помогне. ’ Оћу светога ми Илије, таман ко за себе и свога брата што бих забогорадио. Сигуран сам да ме неће одбити. Наша је велика несрећа што смо издијељени. Куку нама од нас самих. Богу плаћу давали они који сјеме распре међу нас посијаше. Од овога вајде имају само наши душмани. Стога треба једни друге да спасавамо. Једном се мора свршити рат. Ко преживи ваљаће нам се у очи погледати...Испред мрака ћу отићи у варош и кад се смрачи, закумити доктора да га својој кући доведем. А ви, пошто ноћ прилично освоји и народ почине, дођите с коњем да га одведете. Пазите, ако се прокозна, ја ћу главом платити. Кад је под ранама издрж’о мјесец дана, даће Бог и сви свеци небески да га доктор извида.

– Бог те чуо! Што се каже „из твојијех уста у божије уши!“ ’Фала ти добри Добрило. Име ти сасвим пристоји. Нек ти се добром врати. И не бој се, тврду ти вјеру задајемо. Прије би погинули него што бисмо те одали, – рече му Боре док су се поздрављали. Задовољни што их је предсједник саслушао и обећао помоћи, вратили су у своје село. С нестрпљењем су чекали да падне ноћ па да се низа Задубље упуте Добриловој кући.

Доктор је узјахао, а они опрезно водили коња, да шта у таму не призри, па збаци човјека. Неколико ноћи, прозоре су покровцем прекривали, а при свјетлости луча, љекар је чистио и превијао Миланове ране. Тако се морало да комшије не посумњају да се нешто догађа што треба властима пријавити. Узалуд видање. Његове ране бјеху од непребола. Након пет-шест дана, смирио се крај своје мајке у Дебелом брду на Росуљама.

– Пара немамо. Војске су пролазиле и односиле шта им треба. Нешто жита имамо и можемо једино њиме да платимо – рекао је Божо

доктору последње ноћи када га је пратио Добриловој кући.

– Жито, жито ми дајте. Шта ће ми паре, хартија се не једе, – рече доктор. Првог пазарног дана, под изговором да му продају, отјерали су товар жита љекару. Добрилов ризик и добротинство ничим нису имали ни могли наградити.

***

Следеће године ратна се срећа преокрену. Енглези издадоше ђенерала Михаиловића и Југословенску војску у отаџбини. Та војска и њени симпатизери су из града одлазили, а у Пљевља су улазили партизани. Неко је сазнао и дојавио Добрилу да ће га те ноћи ликвидирати побједници. Није имао времена ни да се обује. Искочио је из кревета и у чарапама у ноћ утонуо. Да ли је успио да стигне отаџбинску војску која се повлачила према Босни и даље ка Словенији, или је негдје успут страдао, никада се није сазнало. Изгубио му се сваки траг. Све се његово затрло. Иза њега је остао само добар глас и његова вјерна невјеста са лудом надом да ће јој се једном однекуда вратити. Дани су пролазили, текле су завршне ратне операције. Успостављала се нова власт која је скривала истину о масовном стријељању четничких формација и цивила који су са њима одступали. Породице су живјеле између лажи властодржаца да су њихови најдражи прешли државну границу и стигли на запад, и тајног говоркања да су сви негдје побијени.

Станка је чекала Добрила. Чекала је човјека кога је вољела. Његовом повратку се надала. Сањала да му опет роди сина. Године су пролазиле и њену наду тањиле. Ниоткуд јава ни поздрава. Настаде и седмо љето, када јој једног дана дође мајка. Поразговарала је са пријатељима, а онда насамо са њом:

– Станка, чедо моје. Вријеме је да се вратиш у свој род. Доста си чекала. Размисли о себи. Само што си се узрадовала своме чеду, стигла је туга. Мирко је поживио само неколико мјесеци. Пребрзо се преселио у сјећање. А Добрило се никад неће вратити. Анто се распитив’о и од неких повјерљивих људи дозн’о да власти лажу народу. Наши јесу били прешли границу Аустрије. Одатле су их Енглези потрпали у воз говорећи им да путују на запад. А вратили су их Титу у Словенију. Код мјеста које се зове Кочевје све су их побили и у јама побацали. Ту је и твоја нада са’рањена. То је истина, али се о њој не смије причати.

Станку поплави туга, а сузе јој се просуше низ образе. Згасну задња нада. Добрило неће доћи, а Мирко не поживје па да је веже за овај праг. Свјесна свега, гледала је мајку и кроз јецај упитала:

– А како ћу Мирка оставити?

– Па шта ћеш. Мртва уста не говоре. Мирко из гроба не устаје. Нећеш зар бијеле косе плести у Ђуровића кући. Припомени се старос-

тавне мудрости: „ Кад би знала младост, кад би могла старост.“ Зато послушај. Врати се. Да нову срећу потражиш. Још си млада. Удаћемо те. За те се одавно распитују.

– Как’а удаја? Не могу мајко. Ни ја, ни моји комади се неће ни за кога удати. Не могу се с Мирковим гробом раставити. Остаћу уз њега до свога земног краја, – бризну у плач она. Радост је одавно у њеној души затомљена. Живот са неким другим није жељела.

– Стегни срце, с гробом се опрости, са свима поздрави и са мном пођи.

***

Умолила је мајку да још који дан остане. Мучила се, премишљала док не сможе снаге да се овако обрати дјеверу:

– Поштовала сам вас и вољела, а и ви мене. Дошло је вријеме да се растанемо. Моји су одлучили да ме врате кући.

– Они свакако знају како је боље за тебе. А твоја је воља, снахо. Нама ниси тешка и ако желиш можеш остати овдје док си жива. Иако одеш, опет ћеш бити наша. Заувјек нас је вез’о Мирков гроб.

Она је с пажњом слушала његове ријечи и крајем чембера бри-сала своје лице сузама орошено. Ноћ уочи одласка у несну је провела. Сјутра ће опет доћи мајка. Доћи ће да је врати. Пошто је спаковала своју прћију отишла је сама на гробље да се у тишини са гробом свога чеда опрости. Дуго је миловала камени крст, сузама га умивала, пред сјенима свог дјетета се исповиједала. Кроз јецај му шапутала:

– Срећо и надо моја покопана. Морам се с’ гробићем твојим опростити. Док дишем не могу те заборавити. Мајка ће о задушницама долазити, да те обиђе, помилује, свијећу за твоју малену душицу прислужи.

Тужног лица подбулог од плача приближила се кући. Кроз сузни поглед видје, за шљиву привезано очево кљусе. Мајка је, значи, стигла, закључи и гласно зариде као да тек Мирка и са њим и Добрила сахрањује. Тјешиле су је и мајка и јетрва. Када је своју тугу стишала уживали су. Станка се поздравила са свима и заувјек Добрилов дом иза себе оставила. Мајка је водила коња, а она за њим ишла носећи у души тугу свог дома угашеног. Окретала се све док се гробље могло видјети. Гледала како се Мирковим гробом прелива позлата залазећег сунца.

Своје Ђуровиће није заборавила. Са другим мужем им о саветима долазила. Свога Мирка обилазила све док није душу предала Богу.

Сада Мирков гроб обилази Добрилова синовица Милојка када уријетко дође из Канаде. Тамо је нашла уточиште бјежећи из Коњица од страха грађанског рата деведесетих. Поучена искуством о страдању својих сународника, којима су током Другог свјетског рата усташе и њихово „хрватско цвијеће“ напунили све јаме у Херцеговини, одлучила је да бјежи. Умакла је судбини, да као њен стриц, и она не заврши у некој херцеговачкој јами.

ОЧЕВЕ ПРИЧЕ

Дуги јунски дан. Југово окупано сунцем. Ливаде набујале зеленом травом прошараном разнобојним цвијећем. Тишину пара пчелиња зујка. С цвијета на цвијет лете медарице. Пашњаци обрасли. Нема стоке да их опасе. По њима се не бијеле стада нити са њих звоне звонца. Брдима, као некада, не одјекује пјесма, ни момачка нити дјевојачка. Село тихује. Остало без младих руку па обрадиву земљу отима гора. Не јече струне гусала, нити се чује удар сјекире. Негдашњи живот села полако покрива тама заборавана. У Чоловића долини још се само три оцака диме. И још један горе под планином гдје су још двије наше куће. Једна је закључана већ неколико година. Око кућа пасу неколике краве. На њима нема чактара. Не тјерају се на пашу у шуму па им се не стављају звона. Само један пијетао најављује зоре. Нема их као некад да се дозивају. Горе, у планини набујала шума. Путеви, којима одавно не пролази ни стока ни људи, зарасли трњем и шибљем. Ни птица нема да својом пјесмом гору разговарају. И оне су нестале. Можда одселиле у неке друге крајеве. Тек ријетке зацвркућу. А некада је њиховом пјесмом одјекивала шума.

Отац, стогодишњак пожелио да види родну груду. Зажелио се разговора са синовцем Гојком. Дуг, срдачан њихов загрљај и сузе радоснице говоре више од ријечи. У великој соби старе куће, коју је давно правио Јован, уђоше Божо и Гојо. Стриц и синовац се смјестише у чело стола, испод иконе светог Јована. Божу је Гојо био особито драг и близак. Одувијек га је одвајао од осталих. Њих двојица су вазда водили дуге, занимљиве и повјерљиве разговоре. У смутним временима се шапутало и није са сваким на вјеру причало. Домало им се придружи и синовац Добрило. И он се, као вук самотњак, вија по овим кршевима. Озарених лица, са којих се читује радост што су данас заједно, што ће се присјећати давних, срећних дана, када је село живјело пуним животом, када су дијелили зло и добро и много соли и хљеба заједно појели, прихватише се чашица пуних домаће шљивовице. Док су наздрављали, испијајући и другу редом, Слава принесе кафу дочекушу. Стриц Божо, као најстарији, старији пуно од Гоја, а од Дола још и више, поче развезивати своје препуно бreme сјећања:

– Бог ми је подарио дуг живот. Цио вијек па још и више. Бројим стотину осму годину. Најмлађи сам од нас осморице које је изродила наша мајка Магда. Она је умрла кад је отац био у заробљеништву у Мађарској. Остао сам сиротан сасвим мали. Нисам је запамтио, ни чега у вези с њом се не сјећам. Спасо, који је био други по реду, умро је, кажу, од седам-осам година. Милан је погинуо на Сутјесци. Остали су по старини умиралли. Сад сам на реду ја, најмлађи. Надживјех сву браћу и рођаке, мада нико није био кратковјек. Сви су пригнали или

прегнали по девет банки живота. У нашем крају нико није од мене старији. Не само дугим животом, већ и крепкошћу и бистрином ума Господ ме је обдарио. Трајем, и безбели полако, дотрајавам. Доћи ће дан, ја ћу минути, па велим, нек ова младеж чује свашта понешта чега се присјетим, а што је од старине бивало. И ти, мој Гојо доста тога знаш. Па и ти Доле, мада ти мање, млађи си, па ако шта случајно побркам, исправите ме!

Причали су ми да сам се родио у освит Божића 1909. године. Таман се ја родио, а у кућу стиг'о полазник да старне бадњаке. Како сам мали ост'о без мајке, сви су ме пазили. Пљевља сам први пут видио кад ми је било осам година. Одвео ме отац на причешће у манастир Свете Тројице. Пошто смо се причестили сишли смо у град. Први пут сам видио толико кућа, цркву и ону цамију на сред чаршије. Тада око ње није било овог зида, којим је скоро обзидаше. Сјећам се да ми је отац тада купио земичке, бомбоне и пиштољ играчку. Ух, како сам се срећан вратио кући, и свима показив'о како пуцам из пиштоља. Отац је те године довео приватног учитеља 'аци Ника Дамјановића, да нас, мале, учи. Следеће 1918.године, у пашином љетњиковцу на Готовуши, отворена је државна школа у коју смо се уписали. Ми смо знали све што су други ђаци тек требало да науче. Боре и ја смо били одлични ученици. Зато је учитељ, кад смо свршили четврти разред, дош'о на славу код нас. Отац се изненадио кад га је видио, али му је била част да дочека тако угледног госта. Поп, учитељ, шумар, снајдер и дунђер су међу сељацима били главни људи. Пошто је изломљен колач и обављена вечера, учитељ упери поглед у нашег оца па вели:

„Газда Анто, дошао сам да ти честитам славу и да ти кажем ово. Три најбоља ђака у школи су Милорад Терзић, Божо и Боре Чоловић. Ти треба своје синове да упишеш у гимназију и да их даш на високе школе. Како је Боре прерастао, ја сам и њему у свједочанство уписао исту годину рођења као Божу иако је, како кажеш, три године старији од њега. Тако то неће бити сметња за даље школовање.“

Но, не би по учитељевој. Боре је ост'о код куће. Мене је, кад сам мало поодраст'о, 1924.године, отац одвео у Пљевља и дао да учим кројачки занат код мајстора Јеврема Јакића. Његова кућа и радња су са десне стране улице кад се од Јалије крене према Каменом мосту. Први дан мајстор ми је дао да израдим рупицу на комаду сукна. Ја сам то савршено урадио па је он тај комад објесио о чивију на зиду и свакоме се 'фалио: „ Види как'ог сам шегрта добио.“ Сваки дан сам с њим радио прије подне, а послије подне иш'о у мушку занатску школу, која се налазила на Серхату, доље код Каменог моста. Женска занатска школа била је на Стражици. Те четири године било ми је фино у Јевремовој кући. Шта је год Живана скувала није од мене заклонила. А ја сам од куће доносио свега, не само за себе него и за њих. Но није код свих грађана било тако. Потцјењивали су сељаке

и њихову ђецу. Кад се домчах тога, таман да вам нешта испричам, – рече и застаде, па грохотним смијехом пропрати нешто што му у том часу на ум паде. Затражи чашу воде, у сласт је испи и након неколико тренутака настави:

– Кад глад запријети к’о што се дешава у вријеме ратова, онда се варошани размиле по селима на стојницу код родбине или пријатеља, да се пре’ране или да шта ишту да понесу кући. Онда им ваљају сељаци. Причали су да је уз рат дошла нака варошка код Терзића у Калушиће. Сјела па развезла причу. Кажу била нака чагљоница да од ње нико није мог’о уграбити ријеч. Досадило домаћину па ће јој привикнути: „Престани, не чагљај, не тотрљај више, но реци седеф чега си дошла! Која те је добрина данас нанијела у моју кућу?“ Тада је она из торбе извадила некак’е тањичи. „Ево, газда Миле, ја донијела чаршаф и јастучницу да трапим за жито.“ Миле је оком одмјерио, завртио главом, па јој рек’о: „А..., то ли је. Нека, нека. Не треба мени та твоја тањез. Имам ја болук сукненије нотњије ’аљина. Да сам те запросио, рекла би, нећу за сељака! А сад ’оћеш Милова жита.“ Тако је смозг’о госпоју због тога што варошани нас, сељаке, нису ни у чему себи за равне држали. Ако су служинче сељанче имали, нису га на конак у кућу пуштали, но је сиромашно на појати, на сијену, ноћијевало. – Док смо се сви Миловој досјетки слатко смијали, отац настави: – Так’и су старограђани. Завидни на туђем добру. Одличан успјех сељачког ђетета, праља Савета Кикуша ’вако је објашњавала: „Ишли српски и швапски мачак и оба носили по комад меса у зубима. Срео их трећи, па их пита: Шта то носите? Српски мачак, држећи чврсто комад, кроз зубе проциједи, месо, месо. А швапски спусти комад и рече, месо. Трећи мачак дограби његов комад и побјеже. Е тако ти је сељанче, ко српски мачак. Кад се за нешта уфати, не испушта.“

Опет се звонким смијехом испуни соба. Њему, добром памтиши и занимљивом приповједачу, пријала је пажња с којом смо пратили ово казивање о давним данима из живота нашег краја. Ми смо га слушали отворених очију, не трепћући и гутали сваку његову ријеч. Са осмјехом на уснама, ни једног тренутка не заборављујући гдје је стао, поново отпоче:

– На вр’ четири године мајсторски испит полага’о сам пред комисијом у којој су поред мог мајстора били још Јово Јестровић и Хасан Пијаловић. То су били баш мајстори свог заната. Добио сам задатак да узмем мјеру, скројим и сашијем мушко сеоско одијело. Мој рад су оцијенили одличним. И касније, кад сам се вратио у село и регистров’о кројачку радњу, кол’ко пута кад ме види Јово, би ми рек’о: „Од свих вас који сте код нас учили занат само ми се свиђа твој рад и ниједног другог.“

За четири године, а и касније долазећи, добро сам упозн’о град и људе у њему. Позивали су ме у „Братство“ на прославе и обавезно

на крсну славу. Слава им је била Сретење Господње. „Братство“ је било наспрам данашње гимназије. Добро памтим нашу варош из тих година. Навише од сат куле звало се Широка чаршија. На њеном врху био је хотел „Српски краљ.“ Изнад њега је била бритварска радња Милићевића. Они су правили бритве крњачке. Бели су се тако звале што су се они доселили са Крњаче. На мјесту где је сад суд налазио се хотел „Ловћен.“ А хотел „Славија“ где се скретало у Рогића сокак. На ниже од сат куле према Јалији била је Тијесна чаршија. Пијац је био по цијелој Широкој чаршији, а марвени где је сад Дом културе. Свуда по чаршији су биле кафане, хотели, ђачки дом „Конвикт“, дућани разне робе, књижаре, апотека, кафецинице... Свега је ту било: пекара, кројача, терзија, лимара, бритвара, посластичара, седлара, самарџија, грнчара, опанчара, обућара, ашчија, кестенџија, ковача, поткивача коња, мутаџија, чистача обуће, бербера... Своју радању имала је модискиња Јелена Радовић. Код ње се продавала набас роба. Тада није било доктора зубара. Зубе је у бријачници вадио брицо Сејдо. Пониже „Конвикта“ биле су Двоструке чесме. Недалеко од сат куле, радио је чистач обуће. Њега сам добро запамтио. Радио је неко вријеме и по рату. Малечак, мршав чо'ечак. Црнпураст ко сваки Циго. Звали су га Мони. Напамет да је из Дуге пољане дош'о у нашу варош. Није ли как'а упађа, излазио је у чаршију. На рамену би носио и руком придржав'о дугуљасту сандук с вратанцима са једне стране. У томе му је стај'о прибор за рад. У другој руци носио је мали треножац. Сједне на столицу, преда се стави онај сандук и повремено викне „чистим кондуре.“ Господа му је свраћала. Муштерија стави ногу на онај сандук. Он узме четке у обје руке па прво саструже блато. Онда накрема, па глањца. На крају узме крпу па држећи је објема рукама превлачи ња тамо, ња 'вамо. И то тако брзо ради, да не мо'ш замотрити. Усија ципеле да се цакле ко огледало.

– И ја сам га запамтио. Дуго су по рату на улици радили чистачи обуће, а има неки вават тај пос'о изумрије, – укључи се Гојо у причу.

– Глед'о сам их и ја, – рече Доле.

– Најдуже бркове, с рамена на раме, им'о је неки Шаћир Јањац. Његова радња је била на Јалији, до куће и трговинске радње Јоса Мирковића. На Јалији је Ато држ'о каву на којој је писало „сврати нећеш се кајати.“ Није било струје, па су на свакој раскрсници били постављени стубови за фењере у којима је горио кабарит. Добошари су ширили обавјештења. Ишли су сокацима и лупали у добош. На раскрсницама застану и извикију наређења. Вазда их је пратио чопор ђеце.

За вријеме краљевине Југославије била је слобода и демократија. Знао кад је пред изборе 1938. или би 1939. године, не сјећам се тачно, у агитацију дош'о предсједник владе Милан Стојадиновић. Држ'о је говор на сред чаршије, са балкона куће трговца Ника Рабрена. А Миле Потпара с Милунића, гласно му псујући оца, зама'нуо

тојагом да га пустимице гађа. Једва га људи савладаше да она кукљача не пукне по Стојадиновићу. Једни га у'фатише за руке, а други га стишавају. Улицама смо у групама пјевали: „Стојадине курвин сине платићеш нам ове зиме.“ И нико нас због тога није теретио. Знам да се и ово пјевало: „Ко год гласа за јерезу (ЈРЗ- Југословенска радикална заједница), нека сједа за трпезу. А ко гласа за Мачека (вођа ХСС-Хрватска сељачка странка), нека мало попрочека.“ Сјећам се велике народне жалости кад нам, 9.октобра 1934.године, у Марсељу, усташе убише краља Александре. Витешког краља ујединитеља, који је са својом славном војском срушио Аустроугарску царевину. И свијет задивио! Српска шајкача и опанак су донијели слободу и онима који су на страни Швабе ратовали. Ослободили све ове земље и створили Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Касније, од 1929.године звала се Краљевина Југославија. Иза краљеве погибије стала се љуљати држава. Онда изби Други рат и све пропаде. И опет Срби највише изгибоше и слободу донијеше. Не само себи већ и онима што су с фашистима били све до краја рата. Усташе, Ханџар дивизије и СС дивизије су се заједно са Хитлером бориле против Руса на Стаљинграду. Други пут ћемо причати о српској голготи. Предуга је то прича да би се данас могла испричати. И послје свих страдања, што у борбама, што у усташким логорима, херцеговачким и црногорским јамама, Срби пристадоше да нам на чело државе поставе туђина. И то онога, који се у Првом рату борио и против Србије и против Русије. Знате ли шта је наш Василије, пит'о сина кад се вратио из рата : „Дијете, ко вам је краљ?“ „Ацо, није краљ него председник.“ „Ма добро, није важно како га зовете, но ко вам је тај главни?“ „Гито“, одговорио је он. „Шта рече“, приупит'о га је и у'ватио се за уво да боље чује. „Гито“, поновио је Михаило. „А које је то милне, дијете?“ „Хрват“, одговорио је. „Крват, рече ли? Е ништа ми вашу борбу не причај. Кад ви немасте брата Србина, но на чело туристе Шокца“, руком је одма'нуо, окренуо се и отиш'о за својим послом. Волио је краља, ко и сви ми. У срцу је носио светосавље, српство и косовски завјет. Кад би се какав разговор о томе затурио, он би рек'о : „Три сам се пута краљу заклин'о и бићу му вјеран док не самрем.“

У другој Југославији нестане демократије. Ниси смио писнути против власти. Ако би се ко преварио да зуцне, није му гинула предекана. И ево, дочекасмо..., душмани државу растурише. Подвалом Америке и Западне Европе, земља се распаде по поратним границама исцртаним на српску штету. Земље које никад нису биле њи'ове остадоше Хрватској, – заћута жељан да предахне. Није дуго потрајало, он се опет са смјешком присјети нечега па поче:

– Прије двадесетак година почели су се мало слободније прослављати вјерски празници. Други дан Божића, послје службе Божије у цркви Свете Петке, бијасмо се понапили мој комшија Гојко и

ја. Кренули кући, а понијела нас жеља да ко некад кроз чаршију запјевамо, па кликнусмо колк'о нас грло носи: „Нема бољих у години дана од Божића па до Јовањдана.“ Ми пјевамо, а продавачи се примичу излозима да нас виде. Кад сам сјутрадан отиш'о да купим млијеко, у коју год сам продавницу уш'о трче да ме услуже. Биле су несташице, па су давали само по литар, а мени по два дају. Добро ми дошло јер ми је била пуна кућа унучади. Мило им што су нас чули па још и благосиљају и веле: „Ово је за оно што сте јуче чаршијом пропјевали.“

– Одоцнисмо с ручком, рече Слава и стаде постављати јело.

– 'Ајте, да презалогajимо, па ћемо наставити разговор – додаде Гојо.

***

По обављеном ручку, уз кафу, отац настави приповиједање.

– Свашта је бивало моја ћецо! Да причам дан и годину не би исприч'о све што сам запамтио. А шта је још тога било што су учени људи записали? Како се распаде држава за коју су Срби потрошили два вијека одбрамбених ратова и преко три милиона жртава положили. Ови нови Црногорци све више фалсификују историју. Пишу и говоре, да их Србија није ослободила но окупирала. Е..., боже их српско добро огубало. Шта ћемо, не можемо ништа сем да се присјетимо народне изреке: „ Кога ти у њедра, он тебе у ребра“, и друге „ 'рани сироту за свију срамоту.“ Да вам кажем и да запамтите, да су након пет стотина година робијања под Турцима Пљевља ослободиле јединице српске војске на Петковдан 1912.године, а не како се, често фалсификујући историјску истину, прича. С тим у вези испричаћу вам ово:

У Пријепољу је, о Петковици 1992.године, прослављано осамдесет година ослобођења од Турака. Свечаној академији присуствовао је краљевић Томислав, син убијеног краља Александра Карађорђевића. Он је тада дош'о у манастир Свете Тројице, али се о тој посјети сазнало тек пошто је отиш'о. По сазнању о прослави у Пријепољу, пљеваљске власти су одлучиле да се и код нас, по први пут од Другог рата, обиљежи годишњица ослобођења од Турака. На брзу руку сазвали су скуп у читаоници Градске библиотеке. Позвани су школовани људи и угледни грађани и представници вјерских заједница. Како сам тада био предсједник црквеног одбора, ни мене нису мимоишли. Предавање о ослобођењу Пљеваља 1912. године, одрж'о је професор Јован Бојовић из Подгорице. Он је тада рек'о да је Пљевља ослободио црногорски прекотарски одред под командом бригадира Машана Божовића. Кад је завршио, ја сам се јавио за ријеч и у брк му рек'о 'вако: То што сте Ви професоре рекли, није тачно. Србијанска војска је ослободила Пљевља. А ево како је то мојој породици тачно познато. Брат мога ђеда за турског земана убио је агу и са породицом побјег'о у Србију. Зауставио се у околини Ваљева. У србијанској војсци која је

ослободила Пљевља били су његови синови Јован и Милан. Они су рекли свом команданту да су рођени у Југову, да су били неколики кад су отишли и да су то добро запамтили. Још су казали да у Југову имају стрица и његову породицу и замолили да их пусти да оду на виђење. Дошли су тада и остали неђељу дана. Како се тога вакта није путова-ло, то је било посљедње виђење са неким од њих. Нажалост, обојица су погинули на Солунском фронту. Наш'о сам им гробове на Зејтин-лику, прије десетак година, кад ми је син уплатио путовање у Солун и Свету Гору. Они су испричали тачно све како су ушли у Пљевља. Друго, мој најстарији брат Василије приспио је тада за војску. Како је наш отац био коцобаша и добро се држ'о са пљеваљским Турцима удесио је да му син не служи у турском аскеру, него га је спремио краљу Николи у Црну Гору. И он је исприч'о, потанко, како се крета-ла црногорска војска. Каз'о је да су дошли до Забрђа и зауставили се, отприлике, на мјесту данашње термоелектране. Пљевља су остала у саставу Србије све до дубоке јесени 1913.године. Преговорима влада двају српских краљевина, Пљевља су припала Црној Гори, а за узврат Србија је добила неке крајеве на Косову и Метохији. А које, то не знам потачно. Видјевши да ја тачно знам како је било, професор није ни покуш'о да ме оповргне. По томе како су ме многи у сали погле-дали, видио сам да им је било мило, јер нам је преко главе те лажне приче да су нас Црногорци ослободили. Кад смо излазили, једни су ми честитали, али су нажалост, неки од њих, кроз десетак година пре-шли на страну оне политике у Црној Гори која и даље и све безочније кривотвори историју и њоме трује омладину. Још да знате и ово. Кад је заступила црногорска власт, преименовала је нашу Српску гимна-зију у Краљевску црногорску државну. И како су нас тада почели цр-ногорчити, до данашњег дана се нису зауставили и не вјерујем да ће за мога живота стати, – заврши своје казивање и наговијести одлазак.

– 'Ајде дијете, вријеме је да идемо кући!

– Немојте ни ићи. 'Фала богу има се ће ноћити. Па да до поноћи разговарамо. Опушћело село, нема с ким чо'ек да проговори. Од шу-тње 'оће уста да се усмрде – зауставља нас Гојо.

– Радо би' заноћио, мој Гојо, али... Големе године носим на ста-рачким плећима па не могу да мијењам конак. Ти знаш како је то, а ова ђеца ће схватити кад доживе наше године, – правда се отац ус-тајући. Још додаде: – Боже здравља, доћи ћу ја поново прије него што одем Богу на истину!

Сунце је на западу сједало иза брда и својим зрацима златило југовске опустјеле брегове. Гојо се поздрави и крену према стаји го-ворећи:

– Морам да намирим краву. Ево нашта је спао мој газдалук. Једна крава, пијевац и четири кокоши. И пас зелџов. Прошла сретна времена кућних задруга. Осамотило се и снага издала, па једва и ово

мало мала одржавам. Да није овог ђетета не би' ни ово мог'о држати.
Наш одлазак пропратио је снажан лавеж Гојовог зељова.

Veselin RAKČEVIĆ

RUKE DA OGRIJEM

Izlomljene zrake
Koplja
Ogledala
Na dnu mutnog mora
Gase se i trnu
Ja nikada neću
Stići do Itake
Iznad moga rova
Poslednje odbrane
Vrte se čavke
Dosuđenog dana
Moja je odbrana
Slijepa obmana
Poslednji zračak sunca
Na zalasku

Bar da će munja
Nebo da zapali
Ruke da ogrijem
Smisao postojanja
Na putu nepostojeće
luke

Ana RISTOVIĆ

PROLEĆE 2020

Pamtim na stotine, hiljade, milione
toalet papira
kako se kotrljaju iz supermarketa širom sveta,
I stotine, hiljade, milione ljudi
koji pokušavaju da svoju bezbednost vežu
za toalet papir
kao za uže spasa,
jer - svaki, čak i globalni strah
počinje strahom
da nećeš moći da sačuvaš vlastitu guzicu –

*Zapamti: ako nemaš nikakvih informacija
o tome da se sprema nekakva apokalipsa ili rat,
reći će ti to nedostatak toalet papira
u tvojoj najbližoj radnji, i prizor ljudi
na ulicama, kako nose gomile njih, svaki dan;*

Pamtim: ostati kod kuće,
pisati, kuvati, razmišljati, učiti na daljinu,
- skoro pa kao raj, ali uvijen u strah od
nevidljivog u vazduhu, što je
Svuda

Pamtim najlepše proleće,
koje sam mogla da osetim
samo tokom kratke šetnje
od kuće do supermarketa:

drveće u raskošnom bujanju i cvatu,
na hiljade cvetića u travi,
ptice koje pevaju i pevaju
i onda kada nastupi tišina
policijskog časa

Pamtim čisto plavo nebo nad glavom,
i Dunav, konačno modrozelen

bez poruge i smeća; bilo je to
kao da se priroda konačno prepušta sebi,
celjenju i previjanju rana
koje smo joj naneli

Pamtim kako me je moj pas
spasio da ne budem neprestano
pod ključem tokom policijskog časa,
jer ako imaš psa
možeš videti izlazak sunca i suton,
i ponoćno svetlo drugih prostora

Pamtim mnoge ljude s maskama
preko njihovih skrivenih, i beše to stvarno
stvarno blesavo, kako jedna maska štiti
drugu masku od uništenja
Pamtim mnoge ljude u rukavicama
kako se trude da bezbedno dodirnu nešto,
ljude koji nikada ništa nisu
izistinski dodirnuli

i kako je reč DISTANCA
zamenila mnoge druge reči, i one
bliske, a i one od kojih smo se udaljili

Pamtim stare ljude, kako jednog dana,
nakon više od dva meseca
konačno smeju da izađu iz svojih kuća
kako duboko udišu vazduh,
gledaju u nebo i krošnje
i hodaju tiho, svečano i oprezno, kao da je to prvi dan
nečeg potpuno novog,
nove zore

I pamtim koliko brzo su širom zemaljske kugle
nakon prvog udara
svi zaboravili na gomilanje toalet papira.

Šimo EŠIĆ

SATOVU U KUĆI

Žena mi je u svaku prostoriju
postavila po jedan sat -
U kuhinju, hodnik, kupatilo,
dnevnu i spavaću
sobu.
Sad hod sekundare čujem
kao čekića bat
i brojim, kao korak po korak,
da znam koliko sam bliže
grobu.

Ni jedan od njih ne pokazuje
tačno vrijeme.
Svaki žuri nemilice
ili se osjetno sporije vrti.
Tako ostaje tajna
i sve strašne dileme
kad ću pred lice
smrti.

Samo na balkonu
nije se sjetila da ga okači
i tu se sat
ne nalazi.
Tu se najčešće, najradije
i najduže zadržavam.
Gledam u nebo iznad krovova,
kroz tutanj gradske buke
osluškujem udaljen glas
zaljubljene
ptice.
Vrijeme ne mjerim.
Pratim samo sunce
koje mi grije lice
i neumoljivo brzo
zalazi.

Драган КОЛУНЦИЈА

ПЕСМА ПОСЛЕ СНА

Ако ћете ми веровати
У име моје будуће смрти,
Плаховитог доба године,
У име јутарњег доручка
И вечерње молитве.
Ја сам изгарао
За том женом са предграђа.
Ја сам веровао
И нисам веровао
Да су њени пољупци
Најскупљи у граду,
Да се због њеног лица
Рађају мирисни петровци,
Да под њеном дојком
Заноћива месец.
Ако ћете ми веровати
У име свега што живи,
У име онога што је прошло
И онога што ће доћи,
Њу су посећивала
Стабла из Алеје Уздисаја,
Њу су гледали анђели и сунце,
Ваљала се по њој
Златна раж и вукови.
Уместо суботе
Над њеним голим телом
Освањивала недеља.
Ако ћете ми веровати,
Ако ћете ми веровати,
У име воћа на столу,
У име звезда на небу,
Она је сваким својим
Погледом и покретом
Задавала страх младићима
Из моје улице.
Због ње
Нек се обнове успомене

И устану мртви љубавници.
Због ње
Нек се споје обале сунца
И проговори тама.
Ако ћете ми веровати,
У име заборављене вечности,
Због ње
Ја бих највише волео
Да сам дрво под које седа,
Вода у којој се купа,
Ноћ са којом сигурно спава.

Ferida DURAKOVIĆ

POVEDI ME U SANTO DOMINGO

Mehmedu Begiću

Povedi me u Santo Domingo!
Tamo nema Bošnjaka, Hrvata ni Srba
Tamo ima ljepote
Koja je davno preživjela svaki rat

A gdje je Santo Domingo?
U plesnim koracima tvojih žena?
Pjeva li o Santo Domingu
Leonard Cohen?

Povedi me u Santo Domingo!

Mehmede,
Koji se sav u znoju budiš
U beskrajnim daljinama

Ustani sine Mehmede
Seja će te daviti
Daviti
Majka će ti srce vaditi
Domovina

Povedi me u Santo Domingo!
Ponijeću za te kruh i vino iz
Mostara najljepšega grada

Kad iz daljine gledaš
Bolje vidimo oboje
Povedi me u Santo Domingo!

Mehmede

Ima li i tamo kuća
Sa čijih ti slijepih prozora mašu
zavjese umjesto zastava?

Ljerka PETKOVIĆ

HALJINA

Godine su joj
bile potrebne
da nauči
da spremi ručak,
a da haljina
i bez kecelje ostane
bez mrlja.

Naizgled mala
a tako važna stvar.

I dok nemirne
čestice brašna
kolo vode
oko stola,
a kapi vode
pršte
na sve strane,
dok se ulje blista
kad u mlazu
stigne
do tamnog
dna,
njena haljina
čista
postaje
druga koža,
kao pjesma
kojoj ni
prazni pogledi
ne mogu
ništa
ako je ponikla iz
sna.

JUL

Ne znam
ko može razumjeti
moju današnju
radost.

Bolesnički čaršavi
brzo se suše na
vrelom julskom
suncu.
Ima i povjetarca
što svako popodne
sleti s vrha planine.

Njišu se veselo
bijeće plahte.

Do večeri
sve će biti
suvo.

Mila DUBAK - ZEČEVIĆ

NIJEMI GNIJEV

Sve dok se mir duši ne vrati
Nek ništa niko ne kaže
Nek nastupi muk
Nek sve što kreće, stane
Ni nečujni zvuk opalog lista breze
Ne smije se čuti
Nek sve što donosi zvuk, stane
Zaćuti.

Nikom ne oprosti što voli sebe
Nema strpljenja, jačine, snage
Da bol izdrži
Niko više ništa ne razumije
Ni sebe, ni bližnje.

Ponekad,
Čini se da ne dišem
Da ne postojim
Možda me nema
....i ruža vene, tek ubod trna ostavi
Crveni trag
Na duši....

NAVIKLI NA KAJANJE

Ne uspijevam da sastavim
Ni list sa gorom
Ni trave sa poljem
Ni riječ s pjesmom
Riječ niz grlo zastaje, zamire.

Lelek sunca na izlasku
Čudno okićen
u zagrljaju neba
Vrisak noći na zalasku
Umine bez nagovještaja
Rađanja pjesme
Sami sebe lovorom kite
I bolni jecaji pjevaca ulice, niko ne čuje.
Koliko samo oluja zaprijeti
I vjetrovi do zore raznesu
Sve u prašinu
Sa čijim se to zlom srećemo
Mi navikli na vječitu tugu
I kajanje.

Душанка КЛИКОВАЦ

ГРАЈУ ПТИЦЕ

Сунчаним зраком грају птице
Кавезе им откључавам рујем
На пропланцима ливадским чучим
Радосна што их ослушкујем

И поново бих да се родим
И откосе бих ове и од лани
У јастуке метала за постеље
Да снују косци и чобани

Из мојих руку падају кључеви
Од тога вољења сво небо поплави
Од те врелине лепезом се браним
Негдје се играју мрави

КУТИЈА

Не смијем ту кутију дотаћи
Само ја знам да је празна
А сви мисле да је пуна
Кутија ко кутија
На моме столу
Нека ту и остане
Нека ме сјећа
Нека ме не прескочи
Нека сви знају да је моја
Нећу је дотаћи
Ићи ћу Долазићу
Нећу је дотаћи
Нека сви мисле да је пуна

ТВОЈЕ РУКЕ

Твоје су руке
Поларна свјетлост
Огледало врха свијета

Твоје су руке
Голфска струја
Планету морима обилазе

Твоје су руке
Уплетене у грање
Вјетрова што их њишу

Твоје руке
Из океана сунце ваде
Црквице Христове ходе
И у њима се моле

Твоје су руке
Чаша хладне воде
Кад се у пустињи
Изгубе особе миле

ПРИКАЗИ

Dr Sofija KALEZIĆ

O KNJIZI ZORICE JOKSIMOVIĆ „UZ(LET) RIJEČI”

*Raj sam oduvijek zamišljao
kao svojevrsnu biblioteku.*

Horhe Luis Borhes

Zorica Joksimović rođena je u Ivangradu 1963. godine. U periodu đачkih dana, kao članica gimnazijskog književnog kluba „Vukajlo Kukalj” pisala je poeziju. Njene pjesme objavljujane su u časopisima *Tokovi* i *Sloboda*, a 1980. godine literarnim radovima je predstavljala svoj grad i Republiku na pjesničkoj smotri „Majski susreti mladih pjesnika Jugoslavije” u Kikindi. Završila je Komparativnu književnost i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Radila je kao jedan od prvih novinara-saradnika Radio Budve, a 1990. bila u uredništvu časopisa *Krug*, koji je u Crnoj Gori bio prvi privatni kulturno-informativni magazin. Objavljeni su njeni razgovori u formi intervjuja sa Milošem Šobajićem, Izetom Sarajlićem, Miloradom Ekmečićem i ostalim književnicima. Živi, radi i bavi se pedagoškim radom u Budvi već više od 30 godina.

Zajedno sa sestrom Sanjom priredila je knjigu *Naši pješćani zapisi - zbornik dječjih radova* (radovi nastali na radionicama Kreativnog pisanja koji su vodile nastavnice Sanja Pantović, niži uzrast od 2. do 5. razreda i Zorica Joksimović, uzrasta od 6. do 9. razreda), JU Narodna biblioteka Budve, NVO „Talas”, Budva, 2018. godine. „Zasigurno ovako osmišljene radionice”, Stanka Stanojević je istakla u predgovoru ovom izdanju, „kao i teme poput diskriminacije, predrasuda, rodne ravnopravnosti, ljubavi prema gradu i domovini, motvišu djecu, informišu i edukuju, ali i usmjeravaju na put ljubavi, uvažavanja i poštovanja, i mogu se smatrati važnom i neophodnom dopunom prilično suvoparnim školskim programima; novom krvlju u tijelu vaskolikog stvaranja”.¹

S obzirom na to da radi u Drugoj osnovnoj školi u Budvi, autorka je pronašla vlastite motive traganja za univerzalnim životnim istinama i vrijednostima. Kao prosvjetna, pedagoška i kulturna poslenica,

¹ Stanka Stanojević: *Da ne ponestane riječi!*, predgovor knjizi *Naši pješćani za-pisi - zbornik dječjih radova*, radovi nastali na radionicama Kreativnog pisanja koji su vodile nastavnice Sanja Pantović, niži uzrast od 2. do 5. razreda i Zorica Joksimović, uzrasta od 6. do 9. razreda, JU Narodna biblioteka Budve, NVO „Talas”, Budva, 2018, str. 7.

raskošnom, ali i zahtijevnom tematu literature, posvetila se s ljubavlju i toplinom nekoga ko se bavi jezikom i književnošću, edukativnim i vaspitnim svojstvima pričanja.

Njenu knjigu *Od vode i kamena do priče i pričanja (po motivima budvanskih legendi)* (2015), čine četrnaest priča nastalih po motivima budvanskih legendi, počev od mitske priče o nastanku grada do predanja vezanih za pojedine toponime, mjesta, ljude, za staru Budvu, Paštroviće, Grbalj, Maine... „Iako naznačava izvore koji su joj poslužili kao osnova ovih priča”, u predgovoru ovom ostvarenju naglasila je Božena Jelušić, „treba istaći da autorkin cilj nije da im priđe na kritičko-istraživački način, kroz provjeru i uporedna traganja. Zbog toga u tim pričama ima i elemenata savremenih intervencija, počev od umjetničke transpozicije budvanskog kruga mitova u prošlom i aktuelnom književnom stvaranju, do nekih proizvoljnih mistifikacija nastalih primarno u svrhu turističke promocije kraja”.² Po kvalitetu obrade i porukama priloga, Jelušić posebno izdvaja književne obrade ostvarenja *Jegorov put*, kakav naziv nosi i drama Vide Ognjenović, *Kadmo i Miloš i Jagoda*.

Istančanim stvaralačkim senzibilitetom Joksimović odslikava iracionalne predstave junaka i njihovog načina života u jednom zaboravljenom vremenu. Elementi mitološkog vjerovanja mogu se i danas sresti u folkloru, običajima, narodnim pjesmama, gdje se još čuvaju i pamte, pa je objavljivanje i prevođenje ovakvih knjiga u rilju održanja naše kulture i tradicije i njenog eksponiranja savremenom svijetu - utoliko dragocjenije.

Drugo izdanje ove knjige na engleskom jeziku, preveo je prof. dr Dragan Vugdelić: *From Water and Stone to Story and Storytelling (After the Motifs of Budvan Legends)*, Public Library Budva/ NGO Talas Budva/ Associations of Literary Translators of Montenegro, Budva, 2017. „Zoričine priče”, istakla je Branka Bogavac, „koje potiču iz legendi, mitova i istorije su smještene u Budvi i njenoj okolini tako da je ona od tih svojih kratkih tekstova - malih romana, napravila prekrasni vijenac svom gradu. Svaki cvijet koji ukrašava tu krunu je različit, druge boje i mirisa, druge forme i ljepote. Očaravajuće. Frederik Begbede, u svijetu veoma popularni francuski pisac, kaže: ‘Pisati znači čitati iz sebe’. Zorica je uspjela da iz sebe „iščita” bisere jezika, koji zaslužuju osobitu pažnju i analizu”.³

² Božena Jelušić: *Jedno čitanje motiva budvanskih legendi*, predgovor knjizi Zorice Joksimović: *Od vode i kamena dopriče ipričanja (po motivima budvanskih legendi)*, autorsko izdanje, Budva, 2015, str. 10.

³ Branka Bogavac: *Od vode i kamena, doprite ipričanja - Po motivima budvanskih legendi*, pogovor zbirci Zorice Joksimović *Od vode i kamena do priče i pričanja (po motivima budvanskih legendi)*, autorsko izdanje, Budva, 2015, str. 91.

U uvodnom segmentu ovog ostvarenja, autorka je na uspion način uklopila citat Iva Andrića *Istorija i legenda* iz eseja *Bekška o rečima*: „Svi mi koji pišemo, u ovoj zemlji i ovim jezikom, od nepoznatog početnika do pisca iza kojeg stoji već manje ili više ostvareno delo, svi mi znamo važnost i ulogu reči. A ako ne znamo, ili ukoliko zaboravimo, potrebno je da se često na to podsećamo. Ukoliko to ne učinimo, reči će same požuriti da nas podsete. A jezik, to je život ljudi, svesni i nesvesni, vidljivi i skroviti. Izvan života postoji samo ćutanje. Nema te reči koja je bez veze sa životom, kao što nema biljke bez podloge koja je hrani”.⁴

Djeluje kao da je na osnovu Andrićeve misli Zorica koncipirala i „ispisala” svoju prvu knjigu književne kritike i esejistike simbolično nazvanu *Uz (let) riječi* (JU Narodna biblioteka Budve, Budva, 2022). Poetična igra riječima, sadržana u naslovnoj sintagmi ove knjige, govori o autorkinom odnosu prema umjenosti riječi. I Zorica i njena knjiga odašilju nam poruku da je kako izgovorena, tako i pisana riječ za autorku otkrovenje, uskrснуće, duhovni uzlet, nanovno rođenje, smisao postojanja na ovom varljivom svijetu i u ovom promjenljivom i nestalnom životu ovostranih ljudskih iskustava. *Uz (let) riječi* simboliše ono što je onostrano, običnom i profanom opažaju nedostupno, što je - kako se u nekim ranijim vremenima duboko vjerovalo - dar odabranih i nadahnutih Božjom promišlju, jer je volja Svevišnjeg da upravo oni budu ti koji će nam prenositi smisao za ljepotu umjetnosti i umjetničkog.

Osim motivske i žanrovske raznovrsnosti, knjiga *Uz (let) riječi* posjeduje izrazitu stilsku obojenost, koja je nerijetko impresionistički orijentisana i obojena. Način umjetničkog izražavanja Zorice Joksimović raznovrstan je i pažljivo prilagođen predmetnoj lepezi ostvarenja koja obrađuje, pa njen vokabular nikada nije istovjetan. Ona pažljivo bira termine koji doprinose živopisnosti i uvjerljivosti njene kritičke obrade, čime tekstovi o pročitanim i proživljenim knjigama - poprimaju i satni elemente i primjese umjetničkog.

Osim autorskog uvoda, knjiga *Uz (let) riječi* podijeljena je na dva segmenta: *Riječ - vidljivi trag u delu ljudskih ruku*, koji se sastoji od priloga: *Pohvala Njoj, Iz recenzije za knjigu „Sveska od maslinina lišća” Miraša Martinovića, Pohvala dvjema damama: Zorici i Dženet lli kratak osvrt na pogovor knjizi „Sveska od maslinina lišća” Miraša Martinovića, Stijepo Mijović Kocan, U susret Riječima, „Susret je najveći dar” Branke Bogavac, Syjetlonoša, Branki Bogavac, Poetska Riječ života smrti, iz recenzije knjige „Grebni od kostiju” Borisa Jovanovića Kastela, „Riječi sa dlanova” Sonje Tomović - Šundić, „Pjesnički jav i glas” Velimira Ralevića, Igra fantazije i zbilje Velimira Ralevića, „Dan i noć u Butui” Miraša Martinovića -poetikoriječe kao koprena kroz koju se odslikava*

⁴ Citat Iva Andrića *Istorija i legenda*, iz eseja *Beleška o rečima*, naveden je po knjizi Zorice Joksimović: *Od vode i kamena do priče i pričanja (po motivima budvanskih legendi)*, Narodna biblioteka Budve, Budva, 2015, str. 10.

život i nakon života, „Deset nobelovaca” *Branke Bogavac u našim rukama*, *Jedno čitanje zbirke poezije Velimira Ralevića* „Pišem joj verse ljuvene”, *Pisati, kao disati - Poetikoriječje Stanke Rađenović Stanojević*, *Bolnica je lječilište - Uz kafu balkansku Miša Gaćinovića?*, *Na razmeđu svjetova, u spoju suprotnosti nastaje pjesma i priča o pjesmi Borisa Jovanovića Kastela* — „Zeus u budvanskom kazinu”, *Na času čovječnosti; Bihorci* — *Čamil Sijarić i Branka Bogavac i Minervinim tragom nas vodi dr Sofija Kalezić*.

Druga cjelina *O riječima onih što riječi tvore*, sadrži radove: *Pjesma riječima - Santa Maria, duhovno i umjetničko*, *Gumna, mjesta sastajališta i odluka*, *Tren neprolazni - zapisi iz Perasta i Boke*, *Riječ i slika* — *zduženi, llija Šoškić u godini novog milenijuma*, *Iz ogledala Riječi Marine Abramović*, *Tragovima ljepote Cvetka Lainovića*, *Riječi sjećanja - Poezija likovnosti Tijane Dujović Liščević*, *Priče riječi (Forma kratke priče)*, *Riječi kamena i Spone i mostovi*.

Zorica Joksimović je i ovom knjigom dokazala da treba biti blizak ljudima i njihovom životu, slušati njihov govor, upijati ga u sebe, čitati literaturu koju autori stvaraju i razmišljati o njoj, živjeti sa njom u svakom momentu postojanja... Tek tada možemo postići da ljudima njihovim i poznatim jezikom - kažemo našu novu umjetničku istinu.

Ova kreativna dama, koja je radni vijek provodi u Budvi, poznata kulturnoj sredini, ponudila nam je analize savremene poetske riječi Crne Gore (Sonja Tomović - Šundić, Miraš Martinović, Boris Jovanović Kastel, Velimir Ralević, Stanka Rađenović Stanojević i drugi), onog što predstavlja klasiku u srpskoj (Laza Kostić) i crnogorskoj književnosti (Čamil Sijarić), rada slikara (Cvetko Lainović), umjetnika modernog izraza i performansa (Marina Abramović), vrsnih publicista i novinara (Branka Bogavac), primijenjenih umjetnica (*Riječi sjećanja - Poezija likovnosti Tijane Dujović Liščević*), novih kritičkih ostvarenja (Sofija Kalezić: *Minervinim tragom - Prožno stvaralaštvo crnogorskih književnica*) i ostalih poslanika umjetničkog i kritičkog izraza domaćih prostora.

Knjigom *Uz (let) riječi* Zorica Joksimović je čitaocima poručila da su riječi veliki putnici, a da svaka dobra knjiga nosi u sebi istinu svog autora i svijeta o kome govori. Jer, kako je sama autorka navela, upravo u posljednjem od spomenutih prikaza - *Knjige dolaze kao kad se djeca rađaju, голуždruva i nejaka, ali sa snažnim vriskom koji označava objavu života*.

Новица ЂУРИЋ

**БИЉЕЖЕЊИ КАЗИВАЊА МИТРОПОЛИТА, НЕИЗБРИСИВО
ЗАБИЉЕЖИО И САМОГ СЕБЕ**

(Перица Ђаковић, „Морачки тајновидац“, разговори са
блаженопочившим митрополитом
црногорско-приморским Амфилохијем, Матица српска – Друштво
чланова у Црној Гори, Херцег Нови – Подгорица, 2022. год.)

Човјеку је дато Божје захватање и на њему је да одабере пут којим ће ходити. Не могу сви, истина, бити на путу ка Господу, али довољно је ако вјерујемо да смо се запутили том царству.

Истина, дође доба када се Онај рођењем представи какав ће бити за живота и након њега. Тако би и са духовним чедом Светог аве Јустина Поповића, митрополитом Амфилохијем, оним дјечаком - Ристом Радовићем из Мораче, који повратком у Црну Гору 1990. године изнова спозна горчину оних завичајних јабука петровача.

Врати се монах и започе Христову борбу за поновни сјај његове Цркве у ућуткованој Црној Гори која се казивала како јој власт казиваше, само не црквом Светог Саве и Светог Петра Цетињског.

Но, како се ни Његошу није „дријемало» ни на Ловћену, нити на обезглављеном Његошевом светом почивалишту, митрополит Амфилохије није испуштао крст, кандило и пред Господом у молитви тражаше најприје опрост за оне који посрнуше. Његов дух праведности, љубави и добротинства усели се у сваки дом и доведе народ пред олтаре Цркве. Тамо гдје их не би, или бијаху порушени, обнови и нове са-гради, негдје око 700 богомоља.

Његова мисија бијаше храна народу, али и велики залагај који није могла прогутати власт. А, када повјерова да би ипак и могла, Господ с Митрополитом изведе вјернике испред храмова, па улицама у величанствене молитвене литије. Знао је да његов поносни народ није желио да умре на крвавим кољенима, већ да се усправи и живи као сви други достојанствени народи. Усправи га, поврати му вјеру, снагу, достојанство, сва овоземаљска непроцјењива блага. Тек што га преобрази, Он, с јединим иметком, крстом часним - оде Господу на дар.

С тим и таквим богоугодником разговарао је годинама мој колега и пријатељ, Перица Ђаковић, који је биљежећи казивања митрополита Амфилохија, неизбрисиво забиљежио и самога себе.

Saša POPOVIĆ

ZBIRKA OD TVRDOG MATERIJALA

(Adem Ado Softić: „Čudesni suncokret u bašti pješadijskog puka“ - i druge priče iz starih Berana, IGP „Pegaz“, Bijelo Polje, 2022. god.)

Mora da su Ado Softić i Berane u prolazu zamijenili sudbine: dok je Berane pisalo autobiografiju, Ado je učio da čita - danas Ado piše, a njegov grad ga čita. Dok Ado boluje od prošlosti svoga grada, njegov grad boluje od svoje sadašnjosti. I sve tako, iz priče u priču...

Ado Softić zbirkom priča *Čudesni suncokret u bašti pješadijskog puka* svjedoči o svom bliskom prijateljstvu sa svojim građom. Ado je **melanhroničar** Berana! Čas je Zuko Džumhur, čas Evlija Čelebija, čas Ivo Andrić. Bez njegovih priča, mi ne bismo znali šta imamo i šta smo imali. Zahvaljujući Adu, i oni koji nikada nisu voljeli svoj grad, lako će zavoljeti naš. Jer, gradovi su centri gravitacije ljudskih sudbina, njihov zajednički sadržalac i zadržalac. Geometrija naših koraka određena je geometrijom naših ulica. Kao što koraci odzvanjaju ulicama, tako i Adove priče odzvanjaju u nama kao zvona Đurđevih stupova, a neočekivani proboji na krajevima njegovih priča granu emocijom kao što je nekada u Beranama gruvao Karlov top na kraju ramazanskog dana, da označi kraj posta.

Odavno govorim da je čovjek suncokret - budi se s jutranjim suncem, prati njegov dnevni hod i odlazi na počinak kada sunce zađe. Ado nam pripovijeda o jednom beranskom suncokretu pod kojim su se (a ne nad kojim su se) ljudi fotografisali u bašti pješadijskog puka. Rekli bi neki: “Kuda vojska prođe, tu trava ne niče”. Ali, eto, nikne u vojnoj bašti suncokret viši od najvišeg vojnika. U inat, za primjer, s razlogom ili bez, ko će znati, ali se pamti. Volim da čitam Adove tekstove. Oni su malog obima, baš kao suncokretovo sjeme: lako se primaju, brzo rastu i čiste dušu od zagađenja.

U ovoj zbirci čitamo kako se na Bistrici gradio prvi most od tvrdog materijala. Kada bi Bistrica tekla bistra, mir je vladao među ljudima, vjerama i obalama. Kada bi neka zla sila pomamila Bistricu, mutna voda krenula bi da ruši sve pred sobom, ali obmutim redom: prvo obale, zatim vjere, a onda i ljude.

Za sve je potreban tvrdi materijal, dragi prijatelju Ado. To potvrđuje i ova tvoja zbirka!

Antonjina Kloskovska u knjizi *Problemi masovne kulture* tvrdi da se u malim društvenim zajednicama začinju dva principa važna za

život ljudi: kompetitivnost i solidarnost. U Softičevoj zbirci *Čudesni suncokret u bašti pješadijskog puka* ova dva principa začinju se među njegovim narativnim motivima. Autorov narativni tok ima *nadlimsku* visinu. U njegovim dubinama miješaju se manastirske i dunavske vode. Kada te vode presahnu, kidaju se tokovi tradicije, dok se istovremeno, na površini, grade vještački kanali komunikacije kroz koje se danas kanališe ljudski duh.

Žive tako jedan grad i jedan čovjek upleteni u razmijenjene sudbine. Njihove priče podsjećaju na Šeherezadine, koja je riječima vezivala mač u Sahrijarovim koricama!

Академик Зоран ЛАКИЋ

Братство КИЋОВИЋА у племену Васојевића
(Драгомир М. Кићовић: КИЋОВИЋИ и њихов завичај, „Унирекс“,
Подгорица, 2021. год. 992 стр.)

Давнашња идеја САНУ да се приступи организованом писању хронике села и сличних насеља, мотивисана идејом да се постепено приступа писању историје народа, а не дотадашњем писању историје друштвени елита и династија, код нас у Црној Гори се трансформисала у писање хроника бројних братстава у Црној Гори. У Србији је тај број већ премашио хиљаду сеоских хроника. И то је, већ, богата историјска грађа без које се не би могла писати - замишљена историја народа. Код нас у Црној Гори до сада је написано неколико стотина сличних - књига о племенима и племенском начину живота. Чини ми се да у томе предњаче Бјелопавлићи, о којима је, до сада, написано више десетина монографија; неке су обима и до хиљаду страна. Уосталом, таква је и монографија Братоножића, Куча, Бањана итд.

Идеју да се о селу и братственицима пише започео је још Јован Цвијић, прихватила САНУ, а тим пројектом је руководио академик Радомир Лукић. Најновију књигу, о братству Кићовића и њиховом завичају, угледни универзитетски професор др Драгомир М. Кићовић је припремао преко двадесет година. Идући прихваћеном трагом САНУ успио је да будућим нараштајима остави писану хронику братства Кићовића у племену Васојевића, обима преко 850 страна. Обишао је многе крајеве, срео се са бројним људима, консултовао расположиву историјску и мемоарску грађу, књижевне записе, фотографска свједочанства - све оно што се могло као аутентично подвести под хронику свога братства и племена коме припада.

Занимљива је и структура књиге, која има осам поглавља: прво - *Географске карактеристике Слатине и Врањештице*, друго — *Из прошлости Васојевића (са освртом на Слатину и Врањештицу)*, треће - *Кратак преглед школства и просејете у Горњим Васојевићима (Слатини и Врањештици)*, четврто — *Народни живот и обичаји*, пето — *Из ризнице народног умотворства Васојевића*, шесто — *Родослов братства Кићовића*, седмо - *Прилози* и осмо - *Албум сјећања*.

Наведени називи бројних дјелова књиге показују намјеру и жељу аутора да једну мању тему смјести у шири контекст, у чему је сасвим успио. Тако широки захват омогућио је аутору да искаже свој високи интелектуални ниво стручности и добро познавање одговарајуће литературе и свега другог што се подводи под општи назив -историјски извори. При томе, прије свега мислим на усмени и писани садржај памтиша и паметара којих је било у свим племенима, па и у братствима. Они су били драгоценост за све оно што иначе пружа организовано школство, али и оно што подводимо под — историјске изворе.

У овом смислу посебно су занимљива поглавља: четврто - *Народни живот и обичаји* и пето — *Из ризнице народног умртворства Васојевића*.

Кроз поглавље *Народни живот и обичаји* аутор казује да „све што је карактеристично за патријархални живот Црногораца није могло да заобиђе ни Васојевиће», јер је сваки племеник и, наравно, братственик „био приврженик тих традиционалних облика опхођења и понашања». Лични образ је, каже даље аутор, „стандард којим се квантификује опсег витештва, части и славе”. „Све те норме прожимају свијест сваког појединца, породице, братства, племена — српског рода, коме једино припадају». Оне су, каже даље аутор, „проистекле из хришћанских православних обичаја и народне традиције». У том контексту објашњава и појаву „*Васојевићког законика у 12 точка*» који је помогао Васојевићима да се развијају у смислу „равњања з бољим а не з горијем» и да „не бљеже од свијета но ш њим» да иду у будућност. За аутора остаје и даље отворено питање „колико се од свега тога до данас задржало а колико је неповратно изгубљено у историјској свакодневици живота сваке заједнице, па тако и Васојевића».

У оквиру овог поглавља детаљно су обрађени *сабори и витешке игре, гуслање, епско и лирско пјевање*, затим *слава* и најзначајнији *вјерски празници*, па разни обичаји - *свадбе, сахране*, уз напомену да се „жалост ... јаче осјећа од задовољства». Када је ријеч о народној епизици, аутор наводи изворне и, углавном, мање познате пјесме, у којима доминира национални српски осјећај - „нигдје се не показује душевна малаксалост”. О љубави се пјева духом оних времена:

„Испод Кома, мало ниже, једна пура
овце стриже! Кад бих Гину пољубио
три дана бих пијан био...»

Сљедеће, пето поглавље, садржи необичну одредницу да Васојевићи у свом говору потврђују „вјеровање у моћ изговорене ријечи». Отуда су дјелови као *заклетее, клетве* (проклињања) па

и *благослови*, обрађени на сасвим други начин који се не уклапа у разуђену композицију обичног рукописа. Намјера аутора је да читаоци „осјете дух времена». Можда је у том дијелу читалац оптерећен да схвати праву намјеру аутора, што и аутор осјећа кад каже да се наведених детаља тек узгред дотакао.

Далеко најобимнији дио ове књиге чини *Родослов братства Кићовића*, око двије трећине цјелокупног рукописа. Иако овакве књиге пате од грешака, јер носе много података, за књигу професора Кићовића ово не важи. Педантно и аналитично, у мјери до које су га водили расположиви извори, аутор доноси многе битне детаље за овакве рукописне књиге, које се прихватају *en bloc*¹, јер би за провјеравање било кога детаља ваљало утрошити макар онолико времена колико је било потребно аутору - да заврши овај, заиста, превелики подухват за једног аутора. Зато овај дио књиге не можемо на било који начин коментарисати, а поготово не - оцјењивати. Тако се, углавном, чини са свим сличним књигама.

Хтио сам рећи да је тај огроман труд, у прикупљању података, обавезивао аутора да *en bloc* прихвата казивање бројних саговорника и њихових потомака, тамо гдје других могућности за њихову провјеру - није било. Евентуалне допуне или, пак, корекције – могу да дају само њихови потомци. Није ми познат случај да је таквих примјера било и да је слична књига тако морала ићи у своје друго издање. Неће ни ова, из наведених разлога.

У закључку се мора нагласити да је аутор озбиљно приступио овом стваралачком изазову, што се и очекивало с обзиром на досадашњи стваралачки опус, који је научна критика врло позитивно оцијенила, иако се, у неким случајевима, радило и о темама изузетне политичке тежине. Вјерујем да ће тако бити и са овим рукописом кога топло препоручујемо за објављивање. Уз сугестију - да би рукопис био још бољи да се аутор могао ослободити неких општих детаља којима, можда, није мјесто у овако конципираној књизи.

¹ Француски израз **en bloc** (транскрибовано на српском ан блок) значи нешто што се мора примити к знању у *цјелости*. *навелико*, *ћутуре*.

Мр Дејан ГОЛУБОВИЋ
Драган БУБАЊА

ТРАЈНИ ЗАПИС ГОРЊИХ СЕЛА

(Мирко Раичевић: „Горња села – насеља и становништво“¹, ЈУ
Центар за културу – Беране, 2022. год.)

Описујући љепоту Бјеласице, неко рече: „Ако је Бог створио свијет за шест дана, Бјеласицу мора да је украшавао бар још петнаест дана“. И заиста, она и јесте једна од најљепших црногорских планина. Са великим планинским вијенцима, горским очима, богатим водотоцима, бујним пашњацима, великим шумским комплексима, она је украс читавог сјеверног дијела Црне Горе. У таквом природном амбијенту, између беранске, бјелопољске, мојковачке, андријевичке и колашинске општине, у њеном најпитомијем дијелу, њеној подгорини, на западној и сјеверозападној страни од Берана, смјешена је скупина од шест села под јединственим именом **Горња села: Бастахе, Вуча, Главаца, Курикуће, Лубнице и Праћевац**. Раније је и Заград административно припадао Горњим Селима.

Бастахе су старо насеље. Има доста трагова о старијем становништву по селу и његовом ободу, али се мало о њему зна. Обрадовкћи (Скоковићи) су се доселили из Лубница у 18. вијеку. Тада су ту још биле неке породице старих Срба и неколико породица Славковића. Под именом Бастахе ово село се не помиње ни у једном старом документу.

Село **Вуча** се налази на сјеверној страни планинског вијенца Вуча. До 1951. године било је заселак Главаца када је добило статус села. Сјеверна страна Вуче била је насељена вјероватно још у средњем вијеку и као насеље била је одвојена од Заграда. Још се распознају кућишта тих старих насеља, те се тај дио и зове *Кућишта*, а има трагова старих насеља која датирају из римског периода. Вуча је била најжитородније горњосељско село.

Село **Главаца** прозвано је по свом становништву, зато што је било глава Горњих Села, по главарима, затим по добром роду бијелих жита, по занатима и по великом броју стоке. До 1809. године заједно са старим Србима у Главацама су живјели Славковићи, када су од Климената и Колашинаца побијени, а преживјели се раселили. Када су се доселили, данашњи становници затекли су старе српске

¹ Прво издање ове књиге објавила је САНУ – Етнографски институт, Београд 1994. год.

породице и у Главацама и у другим селима. Први помен села налазимо у турском попису из 1582/83. године под именом Главач.

Ту гдје два ријечна водотока (Суводола и Неваштице), саставише воде са тог дијела планине Бјеласице, да би заједнички одатле јаче и брже потекли, као да невидљива Божија рука размаче брда да би људи добили више простора за формирање сталне насеобине, ту је смјештено село **Курикуће**. Најстарији помен о селу, за сада познат, налазимо у познатом турском попису из 1582/83, када се помиње село Курикуће са 24 куће. Под истим именом други спомен налазимо у познатом шудиковском Поменику, а као лично име помиње се и у Дечанским хрисовуљама које датирају из 1344. године. Ово намеће и закључак да име села Курикуће потиче из раног немањихког, а можда и ранијег периода.

Село **Лубнице** са изгледом алувијалне равни, настало је од планинског наноса три рјечна водотока - Јеловице, Суводола и Гуњаре, које одатле као један настављају пут Лима под новим именом - Бистрица. Међу остацима старијих времена и тих стариначких родова који ту живјеше, прво мјесто у сведочењу њиховог постојања припада развалини цркве св. Јање, чије је зидове обгрлио вишевијековни јасен поред цркве, и Џупановој (Жупановој) пећини за коју је везано предање да се у њу сакривао неки жупан Латинин.

Праћевац је средњевјековно насеље првобитно формирано ис-под данашњег села, на најнижој тараси, и са Кржуљама повезан „Маџурским мостом“ на ријечи Бистрици.

У књизи која је пред нама примјетно је настојање се да се максимално сажето изложе основни научни резултати Горњих села са насељима и становништвом. Циљ израде овог дјела био је да се укаже на фундаменталне појмове и карактеристике развоја и размјештаја насеља и становништва Горњих села у чему се и успјело.

У тексту књиге, у фуснотама наведен је попис коришћене литературе и извора, а на крају списак литературе за шире и продубљеније сагледавање тематике уопште о насељима и различитим аспектима научног поимања насеобина и њихових окружења.

Проф. др Будимир АЛЕКСИЋ

РЕСПЕКТАБИЛНО ПУБЛИЦИСТИЧКО ДЈЕЛО

(Зоран. Н. Вулевић: Пабирци, Институт за српску културу – Никшић, 2022. год.)

Зоран Вулевић је врло активно присутан у нашој журналистици и публицистици. Написао је и објавио импозантан број запажених аналитичких студија из области историје, социологије, геополитике, политичке философије и политикологије. Највећи број тих огледа у којима „гумачи појавности изазване пошастима доба којему као савременик присуствује», обједињен је у овој његовој књизи коју, у издању Института за српску културу из Никшића, предаје суду читалаца. Ријеч је о текстовима објављеним у последњих осам година у часопису *Глас Холмије* из Берана, поређаним хронолошки како би се „аутентичније дојмило вријеме њиховог настанка».

Систематично, објективно и документовано, аутор говори о савременим геополитичким, културолошким, економским и друштвено-политичким темама. Разматра питање мигрантске кризе, „црногорске независности», покушаја пуча у Турској 2016, консолидације Русије и њеног дјеловања у кризним ситуацијама, карактера грађанског рата у БиХ и значаја стварања и очувања Републике Српске, Вукове језичке реформе и њених последица. Вулевић такође сериозно промишља статус српског језика и ћириличног писма, небригу српског народа за своју духовну основу на којој почиња његова егзистенција, удар бившег режима црногорских сепаратиста на Српску православну цркву, огољени расизам Запада према српском народу, појаву Ковида 19 као парадигме нашег времена и стратегију глобалних фашиста. Аутор се веома аргументовано осврће и на бомбардовање Савезне Републике Југославије од стране НАТО алијансе 1999. године, и на помоћ западних сила својим пионима - албанским терористима на Косову и Метохији у отимању територије једне суверене државе. Он указује и на извјештаје Дика Мартија о трговини органима и стравичном страдању неалбанског становништва на Косову и Метохији, у којима се наводе чињенице скриване иза кулиса званичне западне пропаганде. У овој књизи Вулевић говори и о деформацијама црногорског друштва које су, како то аутор сасвим прецизно формулише, „дубоке, тенденциозне, агресивне, несхватљиве уму сваког добронамјерног бића коме су на срцу мир и слобода».

Велики је и разноврстан распон знања и интересовања Зорана Вулевића. Највећу пажњу заслужују његова компетентна тумачења савремених геополитичких кретања, те стратегије и тактике глобализма и американизма. Његови огледи ће бити изузетно корисно штиво свакоме, на прво мјесто младим нараштајима на овом нашем константно турбулентном простору. Ова његова књига обилује сјајним анализама и дијагнозама, драгоцјеним запажањима и прецизним закључцима. У цјелини посматрана, она представља изузетно вриједан аналитички захват и сваке хвале вриједан подухват, и као таква представља значајан и незаобилазан прилог овдашњој публицистици. Имајући у виду ту чињеницу, безрезервно сам и са особитим задовољством препоручио ову књигу за објављивање.

Др Радоје ФЕМИЋ

СУБВЕРЗИВНО ОДРИЦАЊЕ ПАТЕРНАЛИЗМА
(Сава Радуловић, *Ничија шћер*, Ободско слово, Никшић, 2022)

Новом пјесничком збирком *Ничија шћер* пјесникиња Сава Радуловић направила је значајан корак у конституисању самосвојне ауторске поетике, коју засад још образују и пјесничка збирка *Пјесмом те ћутим*, роман *Талик*, као и сценарио за дугометражни филм *Бездан*. Насловна синтагма збирке – *Ничија шћер*, показује експлицитну потребу дислоцирања из црногорске фолклорно-менталитетске матрице, у којој се легитимизација црпи из туђе, а не из властите суштине. Пјесникиња посеже за дијалекатским рустичним обликом – „шћер“ који је посебно симболички валентан у динарском простору, радикално ненаклоњеном артикулисању женског, односно лирског принципа. Пјесникиња Радуловић успијева да се са свијетом окамењених предрасуда и кодификованих очекивања лирски разрачуна, користећи се управо његовим изражајним и симболичким репертоаром.

Интензивно његујући слободарску идеју и форму, пјесникиња осмишљено зида лирско утврђење, недоступно квазиморалу и малограђанској дволичности. Њено декларативно одрицање патернализма сопствено наличје има у привржености вреднотама духа и срца које чине вредносни хоризонт лирског гласа. Ничија шћер је, рекло би се, нужна пјесничка камуфлажа, својеврсна поетска шкољка испод које се крије драгоцену суштину истинске, а не декларативне привржености. Идентитет ничије шћери настаје из супституције јавног приватним, конвенционалног стварним и озакоњеног непризнатим. Цјелина збирке зрачи смјелошћу стваралачког, па и културолошког превратништва, иза којег не стоји једнозначна пјесничка поза, већ драматична искуствена и (по)етичка (само)потврда.

Евоцирање родитељског савјета сугерише истинско породично припадање у којем нема мјеста хипокризији: *Корачај увијк срцем / једино тако / јер се само тим путем долази до онога / кога исто тако зову сином*. Важно поетичко обиљежје *Ничије шћери* је наглашена социјална мотивација. У том контексту, пјесникиња је ничија шћер само према актуелним, дехуманизованим транзицијским параметрима, што је очигледно у привилегованој пјесми по којој је именована збирка: *немам родитеље буржује / ни рођаке што су се снашли*.

Врло учестали мотив плате, и нарочито – небеске плате, открива темељна својства пјесничког чина. Контрастирајући симболе лукративног и небеског, пјесничка инстанца успијева да сучели два еле-

ментарна принципа – имати и бити, не двоумећи се око опредјељења за потоњу извјесност небеске награде. У духу хришћанског поимања, поетски глас опомиње на нужност практиковања скромности као врлине коју људи дешифрирају као слабост, али Господ препознаје као истинску снагу: *Ако ћеш да те Господ види / остани невидљив.*

Емпатија према блиском окружењу и обичним људима придаје поезији Саве Радуловић карактер крајње конкретности: *Радује ме / мој отац с поцијепаном лијевом ципелом.* Антиномија између материјалне оскудице на једној и обиља духовне врлине на другој страни чини окосницу пјесничког поступка. На тој основи рађа се хуманистички набој који не прераста у утилитаристички памфлет, већ задржава поетску дискретност: *По занимању сам – човек / мада такви ником не требају.* Вријеме у којем, како пјесникиња примјећује, *његовани пси замјећују њежност,* суочава поетску инстанцу с неопходношћу одређења према унутрашњим, али и спољашњим сензацијама. Зато је храброст важно обиљежје ове пјесничке књиге.

Љубав земаљска, љубав небеска, љубав стваралачка – то су силе које надахњују пјесничко прегнуће. Таква, вишедимензионална љубав, схваћена као елементарни егзистенцијални закон, успијева да превлада бедеме провинцијске малограђанштине, чију безбојну просјечност пјесникиња затиче и разочарава одважношћу: *нијесу очекивали да ми хартија буде дом.* Припадање локалистичком простору је условно, а стремљење универзалној ширини поетског универзума неопозиво. Приврженост умјетничкој визији свијета на моменте задобија милитаристички карактер, што пјесникињу чини заклетим војником књижевности. О томе свједочи одабрани лексички регистар којим се евоцира опредјељење за литературу: *Мене су просто једног априла / регрутовали у књижевности.*

Пјесникиња његује фаталистички концепт; у њеној стваралачкој оптици нема мјеста адаптацији која резултује поништењем идентитета, обликованог драматичном историјом и неблагородном географијом: *Одрасла на мајчином млијеку / очевом рамену / српском језику / и на балкану.* Простор на којем се „драм радости душом плаћа“ наметнуо је поетској инстанци императив повлађивања захтјевима патријархата, због чега се у појединим стиховима уочава иронијски отклон према намијењеној судбини: *можда до краја пјесме и постанем син.* Илустративна је пјесма *Аманет*, коју пјесникиња посвећује оцу Слободану, баштинећи његов науk из атипичне перспективе кћери.

Поезију *Ничије шћери* карактерише снажан антиелитистички концепт, у којем се развија апотеоза обичном човјеку из народа, који се није, за разлику од квазиелите, одрекао себе при првом снажнијем искушењу. У неким пјесничким текстовима дочарана је приврженост завичајном простору, поготово граду Никшићу. Сlike града активирају симболе урбане препознатљивости која израста из галерије

боемских пјесничких силуета, међу којима трајношћу зрачи фигура Вита Николића.

Стилско-језички аспект *Ничије шћери* реализован је илузијом поистовјећења поетског језика с језиком свакодневног говора. Отуда су пјесме наративизоване до лирско-епских, најчешће баладичних и поемских жанровских оквира. Насупрот доминирајућој фабулативности, у *Ничијој шћери* има и поетских минијатура које имају снагу хаику наговјештаја. Посебну скупину пјесничких текстова чине оне које су посвећене афирмацији пансловенског сентимента, из којег зраче руска култура и књижевност. Реминисценције на руске великане духа, поготово на Достојевског, Чехова, Висоцког, претварају поезију у метафизичко сагласје у којем се умјетност сагледава као недостижни идеал, несамјерљив овоземаљским аршинима. Ход по московским, али и никшићким плочницима кондензује се у трагање за зрном смисла, до којег се поетском спознајом несумњиво може допријети.

Неке од пјесама, попут пјесме *Кад се заволе писци*, имају изразит драмски потенцијал, будући да су строфе устројене по принципу увјерљиве сценичности. С тог аспекта, пјеснички материјал *Ничије шћери* посебно је подложен визуелизацији која пјесничким сликама даје оштрину ликовности. Поетске епистоле Иви Андрићу и Браниславу Нушићу свједоче о позиционирању у домаћој књижевној традицији. Нимало случајно, лирски идентитет ове пјесничке књиге сопствено уобличење дугује епским и драмским узорима, што свједочи о крхкости усвојених жанровских типологија, поготово онда кад испољавање умјетничког гласа само по нужности тражи одговарајуће обликотворно рухо. Књигом поезије *Ничија шћер*, пјесникиња Сава Радуловић подсјетила је на помало заборављену снагу пјесничке субверзије, али и на неупитну виталност женског писма, које идејну и изражајну снагу црпи управо из борбе за достојанствено постојање у литератури и ван ње.

Milanka BABIĆ

„S VRHA POGLED“ LJERKE PETKOVIĆ
(IGP „Pegaz“, Bijelo Polje, 2022. god. 94 str.)

Zbirku pjesama *S vrha pogled* pjesnikinje Ljerke Petković čini 39 pjesama razvrstanih u tri ciklusa, sa različitim motom: Šekspirovim stihom „Čuti srce - ne ljudi šta govore” - koji je moto i pjesme „Ukročena goropad” (23 pjesme), stihovima „Šta je sjajno zaiskrilo u dubini i u tmuni / u beskraju nove pjesme?” - iz pjesme „Slovenska antiteza” (6 pjesama) i „Grize. / Ispod kože gmiže” - stihovima iz pjesme Bol (10 pjesama). Pjesme se tematsko-motivski, vrlo intelektualizovanom refleksivnošću stapaju u svojevrstan poetski esej o zrelosti, mudrosti, vječitim traganjima i neizbježnim lutanjima, o čovjeku i iskušenjima, odgovornosti, navikama, o ljubavi od koje polazimo i kojoj se vraćamo, strahovima, stremljenjima, o neograničenim putevima mašte po tvrdoj podlozi svakodnevnice. Zbirka se otvara jednom takvom pjesmom koja objedinjuje produhovljeno intelektualno i senzibilno lirsko JA, pjesmom *Kad te pustim*, pjesmom o pjesmi, o toj najodanijoj i najiskrenijoj sagovornici pred kojom se razotkriva i intimnost emocija i najbisernije misli pjesničkog uma uvijek zapitanog pred izazovima. Stvaranje je (po)rađanje, slasni čin začeca na podlozi od posteljice i krvi. Stvaranje je izrastanje - ličnost pjesnika se oslanja na snagu sopstvenog pjesmom sazdanog intelekta, kojim može da se sasvim nezavisan i slobodan odvoji i od stvari i od ljudi, a oslanja se i na snagu pjesmom sazdanog senzibiliteta, u kome čuva i vraća one tanane mirise prošlosti, zavičaja, tople prelive srca koje traga za iskrom onog nečega što nikad ne pronalazi. Stvaranje je i jedna mala smrt, zapljusne prazninom koja u duši ostaje kada se pjesma otkine i pusti, kako stoji u posljednjim stihovima, onim rezervisanim za poentu: „jer kad te pustim, / pusta / i prazna, / možda i mrtva, / ostajem”, a u čijem ritmu se kao naglašene osamostaljenjem u stihu izdvajaju značenjski blisko značne pridjevske lekseme *pusta iprazna* i prezent *ostajem*. Oba pridjeva određuju ono stanje pustoši koju lirski subjekt osjeća u trenutku kada se pjesma odvoji od njegovog bića koje tone u samoću onoga koji *ostaje* - pa je habitualni prezent vrlo podesna forma da taj trenutak kvalifikuje kao tipično stanje.

Zbirka je naslovljena po istoimenoj, drugoj po redu pjesmi „S vrha pogled”, a taj pogled jeste „ste visoke stijene”, „stog visokog kamena”, sa tvrde podloge života, sa visine dosegnutog iskustva. Inverzija nekongruentnog atributa u naslovnoj sintagmi *s vrha pogled* naglašava značenje obiju riječi - i *pogleda*, kao i sintaksički i motivski glavne riječi, i genitivnog atributa

s *vrha*, kao metaforičnog kvalifikativa kojim se intenzifikuje uspon ka životnom iskustvu, ka mudrosti i skromnosti, ka stpljenju i toleranciji, ka umjerenosti u očekivanjima i određenosti u principima koji nas čine autentičnim i povezuju sa rijetkim ljudima, ka spoznaji da je u stečenom iskustvu možemo i da „ćutimo kad treba”, da je ćutanje divno i da „nije isto / kao onda / kad je značilo / pristanak / na strah”. A kad se pogled s vrha spusti naniže, onda se zaroni u dubinu poezije Ljerke Petković, i otkriju se, osim navedenih, neki motivi koji se kroz njene pjesme razvijaju i modifikuju i koji, „možda, možda, možda” - kako se i sama dvoji u pjesmi „Možda” - čine onu suštinsku nit poveznicu njenog bogatog emocionalnog i misaonog svijeta koji ova pjesma najavljuje, a ostale zapliću i raspliću u naoko slobodnom stihu. Osim već pomenutog motiva visokog kamena (stijene), kao simboličke poetske slike stremljenja ka višim ciljevima i sticanja životnog iskustva s mukom - jer do tih vrhova se patilo, padalo, dizalo i nastavljalo, osim motiva ćutanja - u kome se ovaploćuje mudrost i sigurnost, otvara se i motiv prolaznosti, označen priloškim izrazom „s godinama”, koji se ponavlja da označi ne samo prolaznost, nego i zrelost; motiv puta - vječitog traganja i lutanja do nalaženja i nenalaženja traženog, i do mirenja sa svim tim u sebi („I sad smo tu / zadovoljni, / više ili manje, / ali svjesni / da volimo sve te / posebne, / užasne, / sjajne / i mračne / puteve iza nas”); s motivom ćutanja uzročno-posljedično povezan motivi mudrosti (znati ćutati kad treba velika je mudrost!), skromnosti, topline kojom se u svijetu pronalazi ono najbolje, ono što nas čini takvima - i skromnim, i mudrim, i ljudski toplim, „s godinama”, a čemu je mjera suštine ni manje „od onoga što može / u pjesmu / da stane, / ali ni više / od onoga / što u njoj ostane / kada se ogoli / i skine svaka / riječ”. Nije li riječ, ovako osamljena u stih i time istaknuta, a istaknuta i finalnom kao jakom pozicijom teksta, samim tim i višeznačna, upravo onaj znak koji gradi i razgrađuje i pjesmu i život?! I nije li ova pjesma autorkina autobiografska slika koja potvrđuje da koliko god poezija kao umjetnost bila fikcija, koliko god zalazila u svjetove izvan autora samog, ona nikad ne izlazi bez pjesnikovog otiska i prsta i duše.

Riječ je u poeziji Ljerke Petković i topla i blaga i gruba i teška, pomjera i zaustavlja, spaja i razdvaja: iskrena riječ peče („Kad te pustim”), u njoj je strah od istine i „buka za tuđi / sluh” („Nevidljiva pjesma”), u njoj se traži nježnost - kad se ne ruga životu („Sabrani pajzaži”), može i „da se zemlja / zatrese / ispod običnih / riječi” („Jutarnji nemir”), ona pokazuje koliko je sve relativno, pa „i ponos u neizgovorenoj / riječi” („Septembar”). Neke riječi su učestalošću ponavljanja i značenjem svojim, čak i kada su leksičko-semantički više relacione nego autosemantične, u poetskom kontekstu zbirke *S vrha pogled* zadobile posebnu izražajnost i višeznačnost. Jedna oskudna riječ u svakodnevnoj upotrebi, riječ *možda*, koja inače znači stav govornika prema sadržaju iskaza koji označava mogućnost, ni jaku ni slabu uvjerenost, u pjesmama iz ove zbirke nosilac je smisla stalnog

preispitivanja koje senzibilnu prirodu lirskog subjekta zaokuplja. *Možda* prerasta u poetski znak pitanja i traganja za spoznajom sopstvene ličnosti u pjesmi „Ne dalje od praga”, u kojoj se pjesnikinja traži u samjeravanju ranog i željenog, prošlosti i sadašnjosti, sebe u sebi i sebe u drugima („Možda ja / i nisam stvarana; Možda sam samo trava...; Možda sam voda...; Možda sam tajna...; Možda sam samo / bubanj koji poziva / pleme da spali / sve demone...; Možda sam mačka / koja se bez glasa / povuče kad ljubavi / nema...; Možda samo / u meni drijema / ta prošlost teška / kao avet...). *Možda* je znak mirenja sa teretom života preuzetog pod imperativom odgovornosti od drugih, u pjesmi „Novo lice”. *Možda* je naslov pjesme „Možda” i na njenom kraju osamostaljeno u tri uzastopna stiha - da ostavi, naglasi i zaželi trenutak duži od života: „Kad spadne / ta haljina od pliša / kao teška priča / koja se srozala / do dna, / možda, / možda, / možda / tada / trenutak / postane / duži od / života”. A možda i vredniji. I od tih trenutaka života vrijednih življenja, i teških i bolnih, i bolesničkih, sa predanošću, strpljivo, pomirljivo, uz vrisak koji se čuje čak do kućnog praga, ćutke, sa lomovima i slomovima, sa nadanjima i uvjerenjima, sa strahom i prevaziđenim strahom, sa radošću i bolom, koji grize, pobunjenički i pokajnički, s ljubavlju istkana je poetska priča Ljerke Petković, u kojoj treperi u prividnom miru cijeli jedan svijet osebuje ličnosti, i traži i pronalazi svoju jaku - riječ. Taj vrtlog emocija i misli pronalazi pjesničku formu u figurativnosti retoričkog pitanja, slovenske antiteze (kako je jedna pjesma i nazvana), kontrasta, antonomazije (kao u pjesmi „Septembar”, u kojoj se razotkriva jedan trenutak iz učionice i tumačenja poezije Vaska Pope, gdje njegovo ime antonomazijski označava njegovu poeziju) ili pak česte paronomazije, koja zvukov-nom podudarnošću susjednih riječi, značenjski sličnih ili suprotnih, intenzivira njihov povezani smisao i ritmično uvezuje stih (*pustim pusta, koči oči, hladno gladno, lomovi slomovi* itd.). Sve te figure su sredstva intenziviranja izraza, stilizacije po principu uspostavljanja neočekivanih analogija, približavanja i kontrastiranja pojmova, što poetskom izrazu Ljerke Petković daje na planu forme intelektualni ton, književnoteorijski dobro osnovan, a na planu sadržaja - još jače ističe slikovitost, emocionalnost i misaonost.

Sve prethodno navedeno, a to je samo mali dio onoga što bi trebalo reći, prikazuje zbirku pjesama *S vrha pogled* Ljerke Petković kao vrijedno pjesničko djelo, koje se samo sobom mnogo bolje nego ovom recenzijom u najboljem svjetlu predstavlja, pa stoga sa velikim zadovoljstvom preporučujem izdavaču da ovu zbirku pjesama objavi i učini je dostupnom čitaocu.

IN MEMORAM

СЛОБОДАНКА ИВАНОВИЋ
(1959 – 2022)

Слободанка Ивановић рођена је 06. фебруара 1959. године, од оца **Душана** и мајке **Десанке**. Завршила је основну школу и Гимназију „**Панто Малишић**“ у Беранама. Студирала је у Београду и Сарајеву. Дипломирала је на Факултету политичких наука у Сарајеву. Од 2014. год. била је директорица беранског Центра за културу.

Током свог радног вијека радила је као секретарка Средње техничке школе у Призрену, а од 2005. године била је управница библиотеке – библиотекарка у НБ „**Др Радован Лалић**“.

Достигла је и звање вишег библиотекара и највише је вољела библиотеку, као храм књиге. Стога су у оквиру издавачке дјелатности Центра за културу, током њеног мандата, своја реиздања доживјеле и капиталне културно - историјске публикације, као што су „Мемоари војводе **Гавра Вуковића**“, „Племе Васојевићи“ **Радослава Јагоша Вешовића**“, Био-библиографија“ академика **Милисаву Лутовца**. Поред ових, објављени су и многи други рукописи, а за штампу је приредила и Његошев „Горски вијенац“, издање приређено према првом оригиналном издању из 1917. год. које је штампано у Паризу, са првим преводом на француски језик, који је урадила **Дивна Вековић**. Предговор за овај рукопис написала је управо Слободанка Ивановић, а за ову књигу је берански Центар за културу награђен из области издаваштва, на другом фестивалу књиге “Пази шта читаш”, у Котору. Писала је и објављивала поезију, скромно и тихо како је све и чинила. Наставила је са објављивањем часописа за научна књижевна и друштвена питања “Токови” и активирала рад аматерског позоришта у Беранама.

Током пандемије, због немогућности одржавања програма, озбиљно се посветила реконструкцији и уређењу зграде Центра за културу. Реновирана је и НБ “Др Радован Лалић, која је модерно опремљена и обogaћена новим насловима. Своју стваралачку и животну енергију посвећивала је несебично и у пуној мјери установи на чијем је челу била.

Много чега је протекло, много чега у неповрат отишло, много чега новог на животну сцену ступило, мијењале се друштвене околности, мијењала се морална начела и мјерила људскости, мијењали се људи - и идејно и карактерно, али Слободанку Ивановић можемо наћи једино међу онима који су то доба проживјели стоички и радом га, на опште добро, осмислили и обогатили.

Проф. др СЕФЕР МЕЂЕДОВИЋ
(1952 – 2022)

Проф. др **Сефер Међедовић је био** познати правни мислилац, адвокат и универзитески професор који је у континуитету већ неколико деценија био један од најистакнутијих црногорских и бошњачких интелектуалаца.

У разноврсним капиталним пројектима и озбиљним прегнућима у многим областима духа завриједио је поштовање црногорске јавности.

Рођен је 1952. године у Беранама гдје је завршио основну школу и гимназију. Правни факултет је завршио у Приштини 1975. године као један од најбољих студената Универзитета. Магистрирао је 1980. на тему „Уговор о коришћењу стана у нашем праву“ и докторирао је 1986. године на тему „Улога јавног правобраниоца у грађанско-судском поступку“.

Приправнички стаж обавио је је у основном јавном тужилаштву у Беранама (1975), а правосудни испит положио 1976. године, од када је више година обављао функцију јавног правобраниоца за општине Иванград, Плав и Рожаје.

Био је асистент на правном факултету у Приштини 1977. године на катедри за грађанско право, а 1988. године и Доцент на истом факултету на предмету Грађанско-процесно право.

Од 1989. године бавио се адвокатуром у Беранама. Био је декан Правног факултета Интернационалног факултета у Новом Пазару и професор грађанске групе предмета.

За посланика у Скупштини Републике Црне Горе, изабран је 1990. године на првим вишестраначким изборима. Био је члан Републичког савјета Црне Горе за заштиту мањинских народа у више мандата, а био је члан редакције правног зборника Удружења правника Црне Горе.

Проф. др Сефер Међедовић је објавио велики број стручних и научних радова у најпознатијим правним часописима, а аутор је седам књига од којих су четири универзитетски уџбеници. Красило га је велико искуство у практичном обављању послова из области правних наука, а у књиге које је написао уложио је своје неоспорно знање и

искуство. Значајан период се бавио истраживачким радом, био учесник бројних трибина, научних и стручних конференција.

Сефер Међедовић, правни мислилац, адвокат и универзитетски професор, оставио је иза себе часну и угледну породицу и величанствено научно дјело.

ПРОФ ДР ПЕТАР РМУШ
(1953 – 2022)

Узвишено мјесто међу знаменитим личностима које припадају новијој научној, друштвеној и културној позорници Црне Горе свакако припада и др **Петру – Перу Рмушу**, професору и књижевнику из Берана који је недавно, у 69-ој години живота, заувјек напустио овоземаљски свијет. Иза Рмуша остало је десетак збирки поезије, бројни есеји, записи, критички осврти, научни радови, коментари, као и мноштво колумни, од којих је неке, годинама, у континуитету, објављивао и у Дневном листу Дан.

Након завршених студија, радни вијек потрошио је радећи као професор српског језика и књижевности у Средњој техничкој школи у Беранама. Поред тога, био је активни друштвено-политички радник и бесједник на бројним скуповима. Иако је стекао титулу доктора књижевности, Петар Рмуш, је остао вјеран завичају, без ангажовања на некој од високошколских установа и института, иако је за тако нешто имао све потребне предиспозиције. Остаће упамћен као неко ко се здушно залагао за очување српског језика и ћириличног писма. Нерадо је, због своје особености, као препознатљива личност на нашим ширим просторима, истицао своје биографске податке и домете у свијету науке и литературе. У књигама које је изњедрио посебно је истицао и наглашавао своју припадност родном Шекулару и планини Мокра на којој је проводио дјетињство и на којој је, како је говорио, најљепше сањао. Тако у својој последњој збирци поезије „Пјевам Мокру“ умјесто биографије записа:

„Завичајни зраци грију и прате, никад се не гасе. Сунце и муње Мокру вјечито дијеле. Ја и јагње посемо Мокру. Загрљени скорупимо снове. Зрак са Мокре буди ми гнијезда и небо отвара. Мокром миса- оно кротим и пландујем, слушам звона и пјесме пастирске. И док не- гдје лутам по хладном свијету, безнано трагам и афирмишем научну спознају, чини ми се Мокра ме зове, чува и пази“.

У исти мах, прије двије године, штампајући збирку пјесама „Јаук вука с Проклетија“ Рмуш је, умјесто предговора и било чега другог сем пјесама, на почетној страници књиге утиснуо ријечи:

„Доктор књижевних наука, из вучје баладе космичких про- клетија, срета облаке и одјеке што вјечно трају, бију и играју, пуне

и празне колијевку човјечанства, помјерају границе, испашта трагику вучјег јаука над савременим друштвеним злом, свијетли жаром ријечи и искром мисли, открива човјека, отвара и буду животност, осмишља, ведри и грије, пошумљава и гнијезди пространства среће, прижељкујући сања ренесансу човјечности“.

Засигурно да ове ријечи најбоље илуструју личност Петра Рмуша, по свему јединственог беранског професора, ствараоца, мислиоца и интелектуалца који је за собом оставио упечатљиве животне трагове и дјело вриједно сваког поштовања.

УПУТСТВО ЗА САРАДНИКЕ

ДОСТАВЉАЊЕ РАДА

Рад треба доставити редакцији у два штампана примјерка куцана на рачунару или у електронској форми (на диску, флешки или послат електронском поштом), на адресу: Центар за културу, Ул. Милоша Малишића, бб, 84300 Беране, са напоменом: За „ТОКОВЕ“.

- Радови се достављају у *Word* формату, са *Times New Roman* фонтом
- Електронска адреса: **czkba@t-com.me**
- Писане верзије рада се не враћају аутору.

ПИСАЊЕ РАДА

Текст треба да буде откуцан двоструким проредом. Све странице основног текста треба да буду нумерисане. Уз текст рада дати и посебну, насловну страницу. На насловној страници треба навести наслов рада, академску титулу, име и презиме аутора, институцију у којој је аутор запослен, мјесто, приватну или службену адресу (поштанску и електронску).

Рад не треба да буде дужи од 16 страница основног текста. Уз рад треба приложити резиме дужине 16 редова. На крају резимеа навести кључне ријечи (до пет).

На крају рада на посебним страницама наводи се списак коришћене литературе.

САДРЖАЈ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Проф. др Будимир Лазовић

Спољна политика и дипломатија Црне Горе крајем 19 и почетком 20 вијека и улога војводе Гавра Вуковића 7

Мр Славко Милић

Ставорски и Додошански испосници 27

Др Горан Чукић

Кисинџеров приказ развоја Кине 31

Доц. др Мирко Јаковљевић

Истраживао феномен смрти а смрт га предухитрила 53

Доц. др Светлана Калезић – Радоњић

Омладински романи Драгомира Ђулафића 59

Зоран Н. Вулевић

Мило Бошковић (1937 – 1974) 79

ПОЛИМСКЕ КЊИЖЕВНЕ СТАЗЕ

Мр Александар Ђуковић

Живот, смрт и (не)пролазност у сијарићевом стваралаштву 91

Мр Бојан Рајевић

Женски ликови у приповијеткама Тамила Сијарића 95

ПРОЗА И ПОЕЗИЈА

Миленка Цица Поповић

Добар глас 103

Очеве приче 107

Веселин Ракчевић

Руке да огријем 115

Ана Ристовић	
Пролеће 2020	116
Шимо Ешић	
Сатови у кући	118
Драган Колунџија	
Песма после сна	119
Ферида Дураковић	
Поведи ме у Санто Доминго	121
Љерка Петковић	
Хаљина	122
Јул	123
Мила Дубак Зечевић	
Нијеме гнијев	124
Навикли на кајање	125
Душанка Кликовац	
Грају птице	126
Кутија	126
Твоје руке	127

ПРИКАЗИ

Проф. др Софија Калезић	
О књизи Зорице Јоксимовић „Уз(лет) ријечи“	131
Новица Ђурић	
Биљежећи казивања митрополита	135
Саша Поповић	
Збирка од тврдог материјала	137
Академик Зоран Лакић	
Братство Кићовића у племену Васојевића	139
Мр Дејан Голубовић	
Драган Бубања	
Трајни запис Горњих села	143
Проф. др Будимир Алексић	
Респектабилно публицистичко дјело	145

Др Радоје Фемић

Субверзивно одрицање патернализма 147

Миланка Бабић

„С врха поглед“ Љерке Петковић 151

IN MEMORIAM

Слободанка Ивановић (1959 – 2022) 157

Сефер Међедовић (1952 – 2022) 159

Петар Рмуш (1953 – 2022) 161

УПУТСТВО ЗА САРАДНИКЕ 163

Часопис за научна, књижевна и друштвена питања
Број 2-2022

Издавач

ЈУ Центар за културу
ул. Милоша Малишића бб
Беране

За издавача

Тамара Кењић

Припрема за штампу

Борис Боричић

Тираж

300

Штампа

Пегаз - Бијело Поље

Први број “ТОКОВА” је објављен 1971. године.

Часопис излази два пута годишње (јун - децембар)

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 0350-8366 - Tokovi
COBISS.CG-ID 15947266